

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

BOZKIRDA DEVLET: HÜKÜMDAR, HANEDAN VE BOYLAR

Gökay YAVRUCUK

Doktora Tezi

Ankara, 2022

BOZKIRDA DEVLET: HÜKÜMDAR, HANEDAN VE BOYLAR

Gökay YAVRUCUK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Gökay Yavrucuk tarafından hazırlanan "Bozkırda Devlet: Hükümdar, Beyler ve Boylar" başlıklı bu çalışma, 12.05.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof.dr. Konuralp Ercilasun (Başkan)

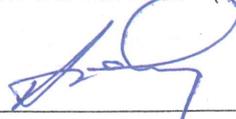
Doç. Dr. Erkin Ekrem (Danışman)

Prof. Dr. Yunus Koç (Üye)

Doç. Dr. Gürhan Kırilen (Üye)

Doç. Dr. Resul Ay (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

25. / 04. / 2022

Gökay YAVRUCUK

1“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Erkin EKREM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Gökay YAVRUCUK

TEŞEKKÜR

Bütün hayatımı büyük fedakârlıklar yaparak yaşamış olan annem Hayriye Yavrucuk, bir masanın başında okuyarak ve öğrenerek harcadığım gençliğim boyunca tam manasıyla can yoldaşım olduğu gibi bütün zamanımı öğrenmeye vakfedebilmem için elinden gelen her şeyi yaptı. Kabullenmeye mecbur kaldığım türlü yenilmişliklere tahammül gücümü yitirdiğim zamanlarda irademi ayağa kaldırdı. Tarihçiliğin ne olduğunu, benim neyi araştırdığımı bilmeseydi tarihe duyduğum aşkı anladı. Tez çalışmamı tamamlayarak bir hedefe ulaştığım anda onun büyük desteğini anıyor ve minnet duyuyorum.

Danışmanım Doç. Dr. Erkin Ekrem, muazzam kaynak hakimiyetiyle araştırmam sırasında çözmekte zorlandığım sorunları çözebilmem için nasıl bağlantılar kurmam gerektiğini bana öyle bir netlik düzeyinde gösterdi ki aradığım çözümleri elimle koymuşçasına bulabildim. Doktora öğrenciliğim boyunca beni daima daha zorlu araştırma süreçlerine itmesi tarihçiliği daha üst düzeyde tecrübe etmemi sağladı. Erkin Hoca'nın öğrencisi olmakla büyük bir şans elde ettiğimi düşünüyor ve bu şansını iyi değerlendirdiğimi umuyor, bu fırsat için kendisine teşekkür ediyorum.

Doç. Dr. Resul Ay yüksek lisans tezimin danışmanı olup büyük sabır ve özveri ile bana tarihçiliği öğretti. Doktora öğrenciliğim sırasında da çalışmamı yakından takip ederek görüşlerine başvurma fırsatı verdi. Gösterdiği açık sözlülük ve yakınlık bana çalışmama devam etme gücü verdi. Kendisine saygı ve şükran borçluyum.

Doç. Dr. Gürhan Kırilen Çince düzeyimi yükseltmeme ve çalışmamı iyileştirmeme imkân sağlamaya çalıştı. Tez çalışmam boyunca gerek teknik gerekse teorik konularda verdiği tavsiyelerle önümü açtı ve beni ciddi hatalardan korudu. Samimi yardımseverliğiyle çalışmamı güçlendiren hocama teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Konuralp Ercilasun disiplinlerarası bilgisiyle özellikle teorik meselelerin çözümünde işimi kolaylaştıran yol göstermeleriyle hep yanımda oldu. Muhtaç olduğum zamanlarda yardımını esirgemedi. Çalışmamı güçlendiren temel unsurların inşasında doğrudan etkili oldu. Kendisine teşekkür eder, saygılarımı sunarım.

Kuzenim Ercan Ergin ve ailesi nezaketi elden bırakmayan bir hal içinde maddi manevi destekleriyle öğrencilik hayatımın zorluklarıyla baş etmemi kolaylaştırdı. Kendilerine teşekkür ederim.

Mert Can Erdoğan, tarihçilik üzerindeki uzun görüşmelerimiz esnasında birbirinden çok farklı dönemleri yahut toplumları karşılaştırmamı kolaylaştıran, yaptığım çalışmaları gözden

geçirmemi sağlayan görüşleriyle bana her daim faydalı oldu. Arkadaşımın görüşlerinden ve uyarılarından yararlandım. Kendisine dostluğu ve meslek arkadaşlığı dolayısıyla teşekkür ederim.

Yakın arkadaşlarım Mustafa Yılmaz, Tuğrul Acar, Selçuk Çetin, Dilan Durmaz ile uzun yıllar boyunca hayalleri, hayal kırıklıklarımı, acıları, umutsuzlukları, heyecanları paylaştık. Her biri tez çalışmamı okumadan okumuş gibidirler. Çalışmanın her bir aşamasında onlara uzun ve heyecanlı konuşmalar yaparak tezimi anlattım. Sabırla, çoğu zaman ilgilyle dinlediler. Çok zor zamanlarımda daima yanımda oldular. Adeta hayat kavgama ortak oldular. Hepsini sevgiyle anıyor, dostlukları için teşekkür ediyorum.

ÖZET

YAVRUCUK, Gökay. Bozkırda Devlet: Hükümdar, Hanedan ve Boylar. Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Bazı teoriler İç Asya tarihindeki büyük siyasî olayları Çin tarihindekilerin sonucu olarak değerlendirir. Bozkırlıların aynı ekonomik faaliyetlerle geçinen yeknesak ve özellikle tarım ve zanaat ürünlerine erişmek için Çin'e bağımlı oldukları öncülünden hareket eden teoriler, boylarüstü bozkır devletlerinin kuruluşunu Çin'den ürün getirme ihtiyacıyla açıklar. Aynı teoriler bozkır devletlerinin paydaşlarının Çin'den getirilen ürünleri paylaştığını ve boylarüstü devletlerin iç dinamiklerinin bütünüyle buna bağlı olduğunu savunur. Bu tez çalışmasında bahsi geçen teorilerin sınanması ve alternatif bir teori oluşturulması için uğraşıldı. Öncelikle İç Asya imparatorluklarının sınırları içinde yaşayan toplulukların ekonomik faaliyetlerine dair kaynaklar incelenerek İç Asya'nın ekonomik çeşitliliği tespit edildi. Ardından bozkırlıların siyasal örgütlenmelerinin devlet sayılıp sayılmayacağı üzerinde durularak boyların bozkırda devletin ilk ve köklü formu olduğu açıklandı. Boylarüstü devletlerin kuruluşu incelenerek fırsat, güç ve liderlik kapsamındaki iç dinamiklerin dış dinamiklerden çok daha etkin olduğu ayrıca kuruluş süreçlerinin Çin ile bozkır arasındaki ekonomik ilişkilerle bağlantısının zayıflığı görüldü. Boylarüstü devletlerin paydaşlarının hükümdar, hanedan mensupları, kurucu boylar olduğu, aralarındaki bölüşümün nesnesinin de siyasal, askerî ve ekonomik çıkarlar olduğu; ekonomik çıkarların Çin'den alınan haraç değil vergi yoluyla tebaadan alınan ürünler olduğu tespit edildi. Bozkır – Çin siyasî ilişkilerinde Kuzey Çin, Gobi'nin güneyi, Güney Mançurya ve Tarım Havzası bölgelerinin mücadele alanı olduğu, buraları kontrol eden tarafın rakibini baskı altına aldığı görüldü. Boylarüstü devletlerin yıkılışında başat rolü hanedanın içindeki çatışmaların oynadığı tespit edildi. Ayrıca yıkılışın kurucu boyların çözülmesi veya bağlı boyların dağılması şeklinde iki türü olduğu görüldü.

Anahtar Sözcükler: İç Asya Tarihi, Bozkır Siyaset Kültürü, Bozkır Devletleri, Bozkır Ekonomisi, Bozkır-Çin İlişkileri

ABSTRACT

YAVRUCUK, Gökay. The State in the Steppe: Rulers, Dynasty and Tribes. ph.D. Dissertation, Ankara, 2022.

Some theories argue that major political events of the Steppe history as a result of Chinese history. Theories based on the premise that steppe peoples live on the same economic activities and are dependent China especially for Access to complete agriculture and craft products, the establishment of supra-tribal steppe states are driven by the need to extract products from China, argues that its internal dynamics completely depend on it. In this thesis, it was tried to test the mentioned theories and to create an alternative one. First of all, the economic diversity of Inner Asia is determined by examining the sources on the economic activities of the communities living in the Inner Asian empires. Then, it was emphasized whether the political organizations of the Steppe peoples could be counted as a state or not, and it was explained that the tribes were the first and deep-rooted form state. By examining the establishment of supra-tribal states, internal dynamics within the scope of opportunity, power and leadership were much more effective than the external dynamics, economic relations with China. is concluded that shareholders of supra-tribal states were ruler, dynasty and the founding tribes. Interests dedistributed between shareholders were not the tribute gained from China, but products taken from subjects as taxation. In the Steppe-China relations it was Northern China, Southern Manchuria, South of Gobi Desert and Tarim Basin that struggle between two powerful states occurred and side controlling these areas put pressure on their opponent. It was determined that the conflicts within the dynasty played the leading role in the collapse of the supra-tribal states. In addition, it was seen that there were two types of collapse as the dissolution of founding boys or the disintegration of the subject tribes.

Keywords: History of Inner Asia, Political Culture of the Steppe, Steppe States, Steppe Economics, Steppe-China Relations

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iv
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1
1.BÖLÜM : BOYLAR	34
1.1. NÜKLEOSENTEZ.....	37
1.2. OĞUŞ (AİLE).....	40
1.3. URUK (KABİLE/AŞİRET).....	53
1.4. BOY.....	57
1.5. BOYLAR BİRLİĞİ.....	62
1.6. BÖLÜM SONUCU.....	63
2. BÖLÜM : İL İTME.....	65
2.1. DEVLET KAVRAMI.....	65
2.2. İL (EL): BOZKIR SİYASET KÜLTÜRÜNDE DEVLET ANLAYIŞI.....	69
2.3. FIRSAT, GÜÇ, LİDERLİK.....	73
2.3.1. Fırsat.....	73

2.3.2. Güç.....	91
2.3.3. Liderlik.....	93
2.4. KARŞILAŞTIRMA VE GENEL DEĞERLENDİRME.....	94
3. BÖLÜM: PAYDAŞLAR.....	99
3.1. HÜKÜMDAR, HANEDAN VE KURULTAY.....	99
3.2. BUYRUKLAR.....	119
3.3. KURUCU VE BAĞLI BOYLAR.....	124
3.4. SİSTEMİN ÇEPERİ.....	126
4. BÖLÜM: BOYLARÜSTÜ BOZKIR DEVLETLERİNİN TEMEL POLİTİKALARI.....	132
4.1. İKTİSAT.....	132
4.2. ASKERİYE.....	135
4.3. DIŞ İLİŞKİLER.....	142
5. BÖLÜM: BOYLARÜSTÜ BOZKIR DEVLETLERİNİN YIKILIŞI.....	155
SONUÇ.....	162
KAYNAKÇA.....	166
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	178
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	180

KISALTMALAR**BS:** *Bei-shi* (北史)**CFYG:** *Ce-fu Yuan-gui* (冊府元龜)**DLT:** *Divanü Lügati't Türk***DTCYQJZ:** *Da Tang Chuangye Qiju Zhu* (大唐創業起居注)**HHS:** *Hou Han-shu* (後漢書)**HS:** *Han-shu* (漢書)**JTS:** *Jiu Tang-shu* (舊唐書)**LS:** *Liao-shi* (遼史)**QGZ:** *Qi-dan Guo Zhi* (契丹國志)**SJ:** *Shi-ji* (史記)**SS:** *Sui-shu* (隋書)**TD:** *Tong-dian* (通典)**THY:** *Tang Hui-yao* (唐會要)**WS:** *Wei-shu* (魏書)**XTS:** *Xin Tang-shu* (新唐書)**XWDS:** *Xin Wu-dai-shi* (新五代史)**YS:** *Yuan-shi* (元史)**ZS:** *Zhou-shu* (周書)**ZGZY:** *Zhen-guan Zheng-yao* (貞觀政要)**ZZTJ:** *Zi-zhi Tong-jian* (資治通鑒)

GİRİŞ

İç Asya bozkırı, Çin-İran-Roma hattında, yerleşik toplumların kurduğu merkezî imparatorluklarla rekabet eden, askerî karakterli imparatorlukların doğduğu bir tarih fenomeni ocağıdır. Sakalar-İskitler, Hunlar (Xiong-nu / 匈奴), Avrupa Hunları, Rou-ran'lar (柔然 / Avarlar?)¹, Türkler, Uygurlar, Oğuzlar ve nihayet Moğollar; Mançurya sınırından Macar bozkırına uzanan ülkeler boyunca yayılmış ve medenî toplumların büyük imparatorluklarıyla aşık atmıştır. Ekseriyetle göçebe ve yarı göçebe olan bu toplumlar, kendilerinden daha karmaşık kültürlere, daha büyük nüfusa ve refaha sahip komşularıninkilere denk siyasi ve askerî yapılar kurmak suretiyle; tarihçilerin üzerine coşkuyla atıldığı birer fenomen halindedir. Onları fenomen haline getiren şey, yani merkezî imparatorluklar üzerinde yarattıkları baskı, aynı zamanda tarihçinin meseleye yaklaşımını da kusurlu hale getirebilmektedir. Araştırmanın bozkır imparatorluklarının medenî imparatorluklar üzerinde neden ve nasıl baskı kurduğuna odaklanması; kaçınılması imkânsız bir şekilde, bozkır imparatorluklarını -tıpkı beş duyu organıyla anlaşılamayan şeylerin nesnelere üzerindeki etkilerinden tanınması gibi- medenî komşuları nezdindeki etkileri aracılığıyla tanınmasına yol açar. Araştırmanın öznesinden uzaklaşmış ve ona yabancılaşmış olur. Araştırmacının elindeki yazılı kaynakların çoğunun, bozkırlı olmayan toplumların eseri olması, bu yabancılaşmayı başka bir seviyeye taşır. Aslında araştırmacının bozkır imparatorluklarının medenî komşuları üzerindeki etkilerine odaklanmasının müsebbibi de elindeki yazılı kaynaklardır. Çin imparatorlarının saraylarında “Kuzeyli yabancıların” tecavüzleri her daim tartışılan bir sorun olmuştur. Onlara karşı izlenecek politikaların konu olduğu tartışmalarda öne sürülen argümanlar, bir bozkırlı şablonu çizerek, onu araştırmacının zihnine nakşeder. Çin tarihinin sorunu, bozkır tarihinin sorununun yerini alır. Böylece bozkırın tarihi bozkıra dışarıdan bakılarak yazılma talihsizliğine gark olur. Çinli tarihçi Si-ma Qian (司馬遷)², Han Hanedanı'nın ilk tarihi olan *Shi-ji*'nin (史記) Hun Monografisi'ne Hunları tanıtarak başlar: Kentleri ve daimî ikametgâhı olmayan, su ve otlak peşinde hiç durmadan dolaşan hayvancılar. Daha çocukluklarında koyun binip kuş avlayarak, büyüdüğünde savaşçı olanlar. Güçlüye etin iyi yerini, zayıfa yemek artığını verenler. Savaşta kazanacağını anlayınca ilerleyip, kaybedeceği zaman kaçmaktan utanmayanlar. Çıkar için adet töre dinlemeyenler (SJ: 110: 2879). Kendini *Han-*

¹ Rou-ranlara sonradan Ru-ru (蠕蠕) ismi verilmiştir. WS: 103: 2289.

² Si-ma Qian, M.Ö. 145?-86? Arasında yaşadı. Sima ailesi nesillerdir bürokraside yüksek makamlarda bulunmuştu. Babası Si-ma Tan (司馬談), ölümünün yakın olduğunu anlayınca, görevini oğlu Si-ma Qian'a devretmişti. M.Ö. 108'de astroloji biriminin başına atandı. M.Ö. 99'da Han generallerinden Li Ling'in , Hunlar tarafından kuşatıldığı zaman, intihar etmek yerine teslim olmayı seçmesini savunması üzerine hadım edildi. Han geleneklerince suçü yüzünden intihar etmek yerine hadım edilmeyi tercih etmesini, Shi-ji'yi tamamlayarak babasının hatırasına vefasını göstermek istemesine bağlamıştı. Buna karşın, *Shi-ji*'yi tamamlamaya ömrü vefa etmedi. Bkz. Loewe, 2000, s. 485-486.

shu'nun(漢書) Hun Monografisi'nde (HS: 94a: 3743), *Zhou-shu*'nun (周書) ve *Sui-shu*'nun (隋書) Türkler Monografilerinde de tekrar eden bu betimleme³, Hunlara dört sıfat atfetmektedir: göçebe hayvancı, savaşçı, açgözlü, sözünde durmayan. Sıra devletler arasındaki hadisatı anlatmaya geldiğinde -her zaman ifade tarzından kaynaklanmış olmamak kaydıyla- söz konusu üç nitelik görünürlüğünü korumaktadır. Çin tarihlerine bakılırsa, bozkırlılar hayvancılık ve avcılık haricinde bir işle iştigal etmiş gibi görünmez. Çünkü bozkırlıların hayvancılıkla -kısmen de avcılıkla- uğraştığını gösteren kayıtlar öylesine çoktur ki -tarım, zanaat ve ticaretle de iştigal ettiklerini gösteren az sayıda kaydın satır aralarında gizli kalması yüzünden- hayvancılık temel geçim kaynağı değil, tek geçim kaynağı olarak tebarüz eder. Bozkırdan Çin'e giden mallar söz konusu olunca ister ganimet olsun ister hediye ister haraç, isterse ticarete konu olsun; her daim hayvanlardan (at, sığır ve koyun) bahsedilmektedir⁴. Karşıt olarak, Çin'den bozkıra haraç yahut hediye olarak gönderilen yahut ticarete konu olan mallar çoğunlukla ipek ve tarım ürünüdür. Han imparatoru Wen-di (文帝), Lao-shang(老上) Chan-yü'ye gönderdiği mektupta “Hunların yaşadığı kuzey bölgelerinde soğuk ve öldürücü hava erken gelir. Bu yüzden memurlarımı görevlendirip, Chan-yü'ye darı (稊), maya (麩), altın işlemeli ipek (金帛), ham ipek (綿絮) ve diğer nesnelere bolca gönderdim” demişti (HS: 94a: 3763). *Shi-ji*'ye göre Wu-di (武帝) tahta çıktığı zaman, Hunlara “yardım yapılmış, sınır pazarları da açılmış” ve Hunlar bu pazara pek rağbet etmişti (SJ: 110: 2904). Yuan-di (元帝) tahta çıktığı zaman, Hu-han-ye Chan-yü'nün (呼韓邪單于) halkının açlık çektiğini bildirmesi üzerinde 200 bin hu ağırlığında hububat (谷) gönderilmişti (HS: 94b: 3800). *Zhou-shu*'da Mu-gan (木杆) Kağan'a ipek ve kumaş gönderilmişti (ZS: 50: 911).

Kuzey sınırında izlenecek politikaların tartışıldığı toplantılarda -neredeysse her seferinde tarihten örnekler de vererek- bozkırlılar yırtıcı kuşlara, kaplan ve kurt gibi avcı hayvanlara benzetilmiştir. Lien-sheng Yang'ın M.Ö. 4. asra ait *Zuo Zhuan*'dan (左傳) aktardığı, yabancılar hakkındaki

³ *Zhou-shu*'da Türklerin sürüleri için su ve otlak arayarak sürekli dolaştığı, keçe çadırlarda kaldığı, vazife ahlakından mahrum buldukları yazar ve eklenir: “Bu özellikleri Hunlara benziyor.” Bkz. Liu, 2011, 20. *Sui-shu*'da ise su ve otlak peşinde sürekli dolaştıkları, keçe çadırlarda kaldıkları, yaşlıları küçümsedikleri, güçlüyü övdükleri yazılıdır. Bkz. Liu, 2011, s. 63. Ayrıca *Jiu Tang-shu*'nun Uyгур Monografisi de onların daimi bir yerleşkelerinin olmadığını bildirir. Bkz. JTS: 195: 5195

⁴ Ganimetler: Wei Qing'in (衛青) Bai-yang Beyi'ne (白羊王) yaptığı baskından topladığı ganimet 1 milyondan fazla koyundu (SJ: 110: 2906; HS: 94a: 3766). Du-liao generali (度遼將軍), Hunlara yaptığı baskında koyun ve sığır ele geçirdi (HS: 94a: 3785). Qi-min Kağan'ın (啟民可汗) boyunu yağmalayan Türkler 200 binden fazla koyun götürdü (Liu, 2011, s. 88; SS: 84: 1873).

Hediye-Haraç: Tu-yu-hun (吐谷渾) seferinde Türk ordusuna eşlik eden Kuzey Zhou (北周) generali Shi-ning'e (史寧), Mu-gan Kağan 100 köle, 500 at, 10.000 koyun hediye etti (ZS: 28: 468). 594'te Türk boylarının önde gelenleri, Sui imparatoruna 10.000 at, 20.000 koyun, 500 deve ve sığır gönderdi (SS: 84: 1871).

yorumlarda bu bakış açısı görülebilmektedir⁵. M.Ö. 3'te Han devrinde, saray içi koruması (huang men lang 黃門郎) Yang Xiong (揚雄), imparatora sunduğu raporda “Yabancıların tabiatı kızgın (忿) ve saldırgandır (鸞). Görünüşleri kuvvetlidir ve güce güvenirler” demişti (HS: 94b: 3814). *Jiu Tang-shu* da Uygurların “tabiatının saldırgan ve öfkeli olduğunu” yazar (JTS: 195: 5195). Fakat bozkırlıları Çin'e saldırmaya teşvik edenin yalnızca “saldırgan tabiatları” olduğu düşünülüyordu. Onlar aynı zamanda “tamahkâr” idi⁶. *Han-shu*'nun Hun monografisinin sonunda Han-Hun ilişkilerinin geçmişi bir genel değerlendirmeye tabi tutularak şöyle yazılmıştı:

“*Shu-jie*'de (書戒) denir ki ‘Man’lar (蠻) ve Yi’ler ülkemizde sinsice karışıklık çıkarabilir.’ *Chun-qiū*'da (春秋) ise ‘Dört taraftaki Yi’lere (夷) dikkat etmek gerekir.’ *Shi-cheng*'e (詩稱) göre “Rong’ları (戎) ve Di’leri (狄) cezalandırmak gerekir.” [Demek ki] Yi’ler ve Di’ler çok uzun zamandır sorun yaratıyor. Bu yüzden Han’ın kuruluşundan bu yana dürüst bakanlar türlü plan, taktik ve stratejiler üzerinde tartışmadı mı? (...) Her birinin farklı görüşleri olsa da bunları iki ana gruba ayırmak mümkündür. Sivil memurlar He-qin’i (和親) uygun buluyordu. Askerî görevliler ise sefer yapmayı teşvik edici şekilde konuşuyordu. (...) Han [Hanedanı] kurulalı nesiller ve yıllar geçti. Bu, İlkbahar ve Sonbahar Dönemi’nden dahi uzun zamandır. Hunlara kimi zaman dostça davranılarak He-qin anlaşması yapıldı. Kimi zaman güç kullanılarak saldırıldı. Zayıf olduğumuzda üstümüze geldiler, güçlü olduğumuzda hizmet ettiler. Güçlü ve zayıf oluşlarına göre hareket ettiler. (...) Tatlı sözlere kanıp anlaşma yaptık. Atlıların [üstümüze] gelmeyeceğini sandık. Bu hata değil miydi?” (HS: 94B: 3830-3832)

Bu değerlendirme -hiç de nevi şahsına münhasır olmayan bir şekilde- He-qin’in Hunların saldırılarını durdurması beklentisi etrafında dolanıp durmaktadır. Buna rağmen çarpıcı bir tarafı vardır. Hunların güçlü veya zayıf oluşlarına göre hareket etmesinden şikayetçi olunmaktadır. Bu öyle bir hava yaratır ki Han tarafı hediyeler, sınır pazarları, akrabalık yoluyla anlaşma yapmış ve bu anlaşmaya uymuş; Hun tarafı daima anlaşmayı ihlal etmiş, sonunda Han devletine savaş dışında bir yol bırakmamıştır. Zaten Dong Zhong-shu’nun (董仲舒) He-qin’e ek olarak Chan-yü’nün oğlunu esir göndermesinin anlaşmayı garanti altına alacağı fikrini tamamen işlevsiz bulurken “zalim ve küstah chan-yü hiç oğlunu esir gönderir mi?” denmişti. Oysa hakikat bu kadar

⁵ Guan Zhong, Rong’ları ve Di’leri kurtlara benzetmiş, onlarla savaşmayı önermişti. Diğer yandan Wei Jiang, “Rong’lar yırtıcı kuşlara ve vahşi hayvanlara benzer” dedikten sonra, onlarla baş etmek için savaş dışı yollar önermişti. İzlenecek politika konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da Rong’ların ve Di’lerin vahşi hayvanlara benzediği fikrinde birleşmişlerdi. Bkz. Yang, 1968, s. 24-25

⁶ Örneğin Han Gao-zu’nun Bai-deng’de Hunlar tarafından kuşatılarak zora düşmesinden sonra ona Hunlarla anlaşmasını öneren Liu Jing, uzun vadede Hunları Han güdümüne sokacağından emin olduğu anlaşmanın Mo-du Chan-yü tarafından kabul edileceğine olan inancını “Chan-yü’nün Han’ın parasına duyduğu tamaha” dayandırmıştı (HS: 43: 2122). Ayrıca bkz. Chin, 2010, s. 319

basit değildi. Muharip Devletler Çağı'nda (M.Ö. 5. Yy- M.Ö. 221) Man, Rong, Yi, Di gibi yabancılar, Çin derebeylikleriyle yer yer ittifaklar yapıyor, aslında “bir olan Çin’e dışarıdan müdahale eden düşmanlar” değil, Çin’in siyaset dengesinde rol oynayan birer aktör olarak bulunuyordu (Di Cosmo, 1999a, s. 907).

He-qin'in Hunları büsbütün durduracağını düşünmek pek realist bir bakış açısı değildi. Açıkça Çin merkezci dünya düzeni görüşünün esareti altındaydı. Çin'de imparatorluğun ideolojik altyapısı ve buna bağlı olarak dünya düzeni anlayışı, -önceki devirlerin mirasını almak ve işlemek suretiyle- Han Hanedanı zamanında şekillendi. Han hükümdarları, Konfüçyüsçülük'ün toplumu hiyerarşik bir düzene oturtan doktrinini kendi iktidarlarını güçlendirmek için uygun buldu (Creel, 1963, s. 160). Konfüçyüsçülük'e mistik ve dinî unsurların eklendiği; Daoizm ve Hukuk Ekolü ile berkitildiği bir Han Konfüçyüsçülüğü yaratıldı (Creel, 1963, s. 175). Han'dan önce hükümdar rahip-kral konumundaydı. Fakat Han devrinde hükümdarın oynadığı roller genişletildi (Fairbank, 1968, s. 6). Han imparatoru, Tanrı'nın (天) insanları doğru yola sevk etmeye memur ettiği oğlu (天子) idi (Creel, 1963, s. 179). Esasen dinle, tanrı kavramıyla, ölümle ve mistisizmle ilgilenmeyen Konfüçyüs'ün felsefesine dinin eklenmesiyle; üç temel hiyerarşik konum oluştu (Creel, 1963, s. 34). Bu hiyerarşide yukarıdan aşağıya doğru sıralanış Gök/tanrı (天) göğün oğlu (天子) ve göğün altı (天下) şeklindeydi (Kırilen, 2015, s. 69).

Göğün altı (天下) yeryüzünü ifade etmekle birlikte, kavram göğün yüksekliğini vurgulayıcı niteliktedir. Zhou (周) Hanedanı'nın (M.Ö. 1045-256) son yıllarında 天下 ile 中國 (Zhongguo/Merkezî Ülke/Çin) kavramları arasındaki ayrım belirginleşti (Yang, 1968, s. 21). Yabancıların memleketini çöle benzeten Çinliler, kendi memleketlerini ise aksine çiçek bahçesi (華夏) gibi görüyordu ve yalnız kendi memleketlerinde biten çiçekler, tabiatıyla, kültürü temsil ediyordu (Kırilen, 2015, s. 78-79). Nitekim Benjamin I. Schwartz, antik dünyanın yüksek uygarlıklarının, yabancıları kültürsüz görmeye ve bunun üzerinden onlara siyasî üstünlük iddia etmeye meyliinden bahsederek; Çin'in istisna olmadığını belirtir (Schwartz, 1968, s. 277).

Çin'i bir kültür tekeli olarak gören dünya algısı; onun yabancılarla ilişkilerini de kültür üstünlüğüne dayandırmaya heveskâr olmuştur. Çin'le ilişki kurmak isteyen yabancı bir devletin, arzu ettiği ilişkinin özü ister siyaset ister ticaret olsun, öncelikle haraç ödemesi ve bunu Konfüçyüsçü ritlere (Li 禮) göre yapması bekleniyordu (Fairbank, 1968, s. 4; Selbitschka, 2015, s.18). Açık bir biçimde vassal-süzeren ilişkisi kurulduğunda ise vassal hükümdara takvim

gönderiliyor⁷; onun da veliahdını esir olarak Çin sarayına göndermesi isteniyordu. Daha ileri gidilerek, Çin imparatorunun hizmetine giren hükümdarın ve onun tebaasının, Çin kültürünü benimsemesi arzu ediliyordu. Bu yolla kültürsüz barbarlar (生番), kültürlü barbarlara (熟番) dönüşecekti (Yang, 1968, s. 21).

Yukarıda özetlenen ideolojik kurgu, Çin hanedanlarının yabancılarla ilişkilerinde yalnızca hedefleri değil, olayların algılanışını da yönlendiriyordu. Liu Jing'in He-qin kapsamında chan-yü ile evlendirilecek Han prensesinden doğarak chan-yü olacak çocuğun, Han imparatorunun torunu olmak sebebiyle sözünü dinleyeceği ve Hunların böylelikle Han güdümüne gireceği fikrinin arkasında bu ideolojik bakışı bulmak mümkündür. Konuyu bütünüyle Konfüçyüsçü ataya saygı (孝) çerçevesinde anlamış ne kültürel farklılıkları ne de reel politiği hesaba katmıştır. Hunların son derece güçlü olduğu bir zamanda, chan-yünün sırf Han imparatoru dedesi olduğu için Hun devletini Han güdümüne sokacağını, iki devlet arasındaki ilişkilerin dede-torun ilişkisinden ibaret kalacağını ve Hun devletinin ileri gelenlerinin buna olumlu yahut olumsuz bir etkilerinin olmayacağını beklemenin hiçbir gerçekçi tarafı yoktu.

Dış politika üzerinde büyük tesiri olan ideolojinin tarihçilik üzerinde bir etkisinin olup olmadığını sormamak elde değildir. Sima Qian, Konfüçyüs'ün Chun-qiu'yu yazarken sıra kendi zamanındaki olaylara geldiğinde üstü kapalı bir dil kullandığını belirtirken, hiç şüphesiz kendisinin de geri durmadığı bir otosansürden bahsediyordu (SJ: 110: 2919). Hanedan tarihlerine bakılırsa Çin hanedanları hiçbir zaman barışın bozulmasından mesul olmamış yahut haksız bir savaş başlatmamıştır. Belki stratejik açıdan yanlış savaş tercihleri vuku bulmuştur ama asla haksız savaşlar olmamıştır. Bozkırlılar ise tam aksine yaptıkları barışı daima bozmuş, sözünden dönmüş ve güvenilmez olmuştur. Onlar saldırgan tabiatlarıyla tamahkarlıklarının eseri olarak her daim barış sözünden dönmüş ve atlıları Çinlilerin tarlalarını hiç durmadan çiğnemiştir. Bu şekilde kurulan karşıtlığı otosansürle ilişkilendirmek akla aykırı görünmemektedir. Nihayet memur adaylarının, memurların, yüksek bürokratların ve hükümdarın hizmetine sunulacak olan tarih kitaplarında özellikle sınır boylarında yaşayan Çinlilerin çok acı çekmesine sebep olan savaşların en azından bir kısmının sorumlusunun Çin devleti olduğunu yazmak doğru bir tercih olarak görülmemiş olsa gerektir. Çinlilerin kusuru olmadığı halde bozkırlıların saldırdığıyla ilgili muammayı ortadan kaldırmak da yukarıda bahsedilen zıtlıkla kabil olmuştur.

⁷ Bu takvim, Çin'in resmî-dinî törenlerinin tarihlerini gösteriyordu. Çin'de hanedan kurarak kendini imparator ilan eden kişinin yeni bir takvim oluşturarak, gök ile yer arasındaki ilişkiyi düzenleme iddiasını göstermeliydi. Elbette ona bağlı olanların bu takvimi kabul etmesi; ayrıca takvimde belirtilen törenlere katılması gerekliydi (Kırilen, 2015, s. 68).

Anatoly M. Khazanov, barbarların, medenî toplumlar nezdinde bir günah keçisi olarak son derece önemli bir yer işgal ettiğine dikkat çekmişti⁸. Barbarlarla arasında tahayyül edeceği taban tabana zıtlık ve mutlak farklılık, medenî kimliğinin şekillenmesinde ve medenî kimliği etrafında birleşilmesinde başat rolü oynamıştı. Çin tarihlerine yansıyan bozkırlı etnotipinin de bu kapsamda görülmesi yanlış olmayacaktır. Nitekim Çin Seddi -yaşam tarzı ve gelenekleri ile müsemma- iki kimliğin sınırı olarak görülmüş ve bozkır hükümdarına da kabul ettirilmeye çalışılmıştır⁹. Kültürlü, adap bilen, evlerde oturan, tarımla, zanaatla, ticaretle uğraşan Çinli; su ve otlak peşinde dolaşan, görgüsüz, hayvancılık ve avcılık yapan bozkırlı ile hiçbir açıdan benzemez. Hun hükümdarı Lao-shang Chan-yü'nün saltanatında, bir Han elçisi Hunların adetlerini ayıplamak istemişti. Ona göre Hunlar yaşlılara değer vermiyor, güçlüyü övüyor, üstelik babaları ölünce üvey anneleriyle evleniyordu ve bunlar ayıp şeylerdi. Han elçisinin karşısına bir başka Çinli -Wen-di tarafından Lao-shang Chan-yü'yle evlenecek olan Han prensesine refakat etmeye zorlanan ve Han'a cephe alarak chan-yünün hizmetine giren- Zhong-hang Yue çıkmıştı. Elçiye "Çin'de de yaşlılar, orduya katılan çocukları üşümesin diye onlara en kalın kıyafetlerini vermezler mi?" diye sormuştu (SJ: 110: 2899-2901). Bu biricik soru, Çinlilerin, Tamara T. Chin'in tabiriyle "Yabancıları yabancılaştırdığın/defamiliarizing foreigner" örneğidir. Çünkü tartışmanın havasına bakılırsa, yaşlıların gençler için yaptığı fedakârlık, gençlerin yaşlılar için yaptığı fedakârlığın karşılığıdır ve hem Çin'de hem bozkırda görülen şeylerdir. Fakat besbelli Çinli, kendisiyle bozkırlı arasında en ufak bir benzerlik olacağını bile düşünmemiştir. Bunun neticesi olarak hanedan tarihlerinde bir ölçüde kendi muhayyilesinin ürünü olan, tümüyle farklı bir bozkırlı etnotipini işlemiştir.

Bozkır kaynaklarının önemli bir kısmını taş kitabeler oluşturur. Kitabeler nihayet bir taş blok üzerine yazıldığından, ihtiva edebileceği kelime sayısı sınırlıydı. Kitabelerin dikilmelerindeki amaç, adına dikildikleri kişilerin başarılarının hatırlanmasını sağlamaktı. Böylece Çin kaynaklarıyla aralarındaki ilk fark ortaya çıkar. Çin kaynakları devletin tarihi olduğu halde, bu kitabeler kişilerin tarihidir. Çin kaynaklarında bozkır devletlerinin örgüt şeması hakkında sathî de olsa bilgi bulmak mümkündür. Gerçi kurumların yetki ve sorumlulukları ile birbiriyle ilişkileri hakkında pek bilgi verilmemiştir, ama kitabelerde onu dahi bulmak mümkün değildir. Kitabeler Çin kaynaklarına göre daha fazla unvan içerir ve elbette bozkırlıların kendi eserleri olması

⁸ Khazanov, 2001, s. 8. Bu konuda Tamara T. Chin'in görüşlerine de ayrıca değinmek gerekir. Chin'e göre Shi-ji'nin yazarı Sima Qian, Han'ın dış politikasını eleştirmek için Hun monografisini kullanmıştı. Bilhassa Wu-di'yi, kendi çıkarları için boş ve büyük laflar ederek imparatorluğu yanlış politikalara sevk eden danışmanlara değer vermeye suçluyordu. Bkz. Chin, 2010, s. 319-320.

⁹ M.Ö. 162'de Han imparatoru Wen-di, Hun chan-yüsü Lao-shang'a yazdığı mektupta "Eski hükümdarların [hükümünce] kuzeydeki yay gerenler Chan-yü'nün; güneydeki başlık ve kuşak takıp evde oturanlar benim hükümüm altındadır" demişti HS: 94A: 3762

sebebiyle unvanların aslını barındırır. Bununla beraber kitabelerde geçen unvanların çoğu onur unvanlarıdır ve bunlardan yola çıkarak siyasal mekanizma hakkında doyurucu bilgiye ulaşılabileceği şüphelidir. Belirli bir unvanın hangi şartlara bağlı olarak alındığı/verildiği, hangi yetki ve sorumlulukları beraberinde getirdiği açık değildir.

Çin kaynaklarına bakarak gerek Çinlilerin gerekse bozkırlıların sivil yerleşimleri ve askerî birliklerin konumları hakkında bilgi edinme olasılığı vardır. Aynı şey bozkırlıların kitabeleri için pek söylenemez. Kitabeler tarihî coğrafya çalışmaları için pek önem kesbeden kaynaklardır. Ancak dağ, ırmak, ova, göl yahut deniz isimleri çoğunlukla savaşların vuku bulunduğu yerler olarak kaydedilmiştir. Yoksa boyların ve urukların yaşadıkları yerler, kalelerin inşa edildiği yerler, ticaret yolları, kasabalar kaydedilmemiştir. Kitabeler askerî hareketler söz konusu olduğunda cömertleşir. Hiç yoktan savaşların vuku bulunduğu yerler bellidir. Bazen savaş alanının ordunun hareket merkezine göre hangi yönde olduğu dahi bildirilmiştir. Savaşlarda kullanılan taktiklere gelince kitabeler yeniden sessizleşir. Bunu kitabenin yazılış amacıyla ve üslubuyla ilişkilendirerek açıklamaya girişilebilir. Kitabelerin amacının bir kişinin başarılarını hatırlatmak, üslubunun ise efsane yahut destan anlatırcasına şekillendiğini hatırlamak lüzumu hasıl olur. Kül Tigin Yazıtı buna iyi bir örnektir. Kül Tigin, ilk savaşında Ong Tutuk'a karşı yaya saldırmış, sonra General Çaça'ya karşı İşbara Yamtar'ın boz atına binip savaşmıştı. At o savaşta ölünce bu kez Yeğen Siliğ Beğ'in doru atına binip hücum etmişti (Tekin, 1998, s. 46-47). Anlatımın farklılığını göstermek için yine Kül Tigin Yazıtı'ndan bir bölüm ile Jiu Tang-shu'dan bir bölümü karşılaştırmak uygun görünüyor. Kül Tigin Yazıtı'nda Türklerin Kırgız seferi şöyle anlatılır:

“Kül Tigin yirmi altı yaşındayken Kırgızlara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Köğmen Dağları'nı aşarak Kırgız halkını uykuda bastık. Hakanları ile Songa Dağı'nda savaştık. Kül Tigin Bayırkuların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri de kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız kağanını öldürdük. Ülkesini aldık.” (Tekin, 1998, s. 48-49)

Jiu Tang-shu'da ise 630'da Doğu Türkleri'nin yenilip İllig Kağan'ın ele geçirilmesi şöyle anlatılır:

“4. yılın ilk ayında Li Jing (李靖) ilerleyerek, E-yang Tepesi'nde (惡陽嶺) karargâh kurdu ve Ding-xiang'a (定襄) gece baskını düzenledi. Korkudan paniğe kapılan Xie-li (頡利/ İllig Kağan) ordu'sunu Qi-kou'ya 磧口 (Gobi Çölü'nün ağzı) taşıdı. (...) 2. Ayda İllig Kağan çaresizlikten, Temür Dağı'na kaçtı; elinde hala on binlerce asker olan İllig Kağan, zhi-shi-si-li'yi (執失思力) kusurlarının affı için, imparatorun huzuruna yolladı ve aynı zamanda kendi ülkesini Çin'e tâbi kılmak için ricada bulundu. Tai-zong, saray tören bakanı Tang Jian'ın (唐儉) ve General An Xiu-

ren'in ellerine elçilik beratı vererek, onların endişelerini yatıştırmaya gönderdi. Bunun üzerine İllig Kağan biraz rahatladı. Bunu fırsat bilen Li Jing, hücumu geçerek Türkleri tarumar etti ve böylece onların devletini yıktı. İllig Kağan eşkin bir ata binerek, kendi başına kaçtı ve yeğeni İşbara'nın ülüsüne (部落) sığındı. 3. Ayda harekât ordusu komutan yardımcısı (行軍副總管) Zhang Bao-xiang (張寶相) aniden İşbara'nın ordugahına geldi ve İllig Kağan'ı yakalayarak, hemen başkent Chang-an'a yolladı." (Togan vd. 2006, s. 20-21)

Başlangıçta her iki kaynağın da bahsedilen seferlerin yeri ve yönü hakkında bilgi vermiş olması dikkatleri çekmiş olacaktır. Ama daha ikinci cümlede anlatım tarzları büsbütün farklılaşmıştır. Tahmin edilebilir ki her ikisi de ilk savaştan yenik ayrılan kağanların (Kül Tigin Yazıtı'nda Kırgız kağanı, Jiu Tangshu'da Türk kağanı) kaçmış, daha sonra düşman ordusuyla yeniden karşılaşmaktan kurtulamamıştır. JTS'de durumun böyle olduğu açıkça anlatıldığı halde KTY'de pek muğlak bir ifade tarzı kullanılmıştır. Üsluba bakılarak Kırgızların uykuda basıldığı yerle Kırgız kağanıyla savaşılan yerin farklı olduğu anlaşılabilir, bundan da Kırgız kağanının ilk bakından kurtulup kaçtığı, Songa Dağı'nda yakalandığı sonucu çıkmaktadır. JTS'de Li Jing, orduya verdiği emirlerle bir komutan sıfatıyla anlatılırken, KTY'de Kül Tigin, öldürdüğü düşmanlarla anılan bir nefer olarak karşımıza çıkar. Haliyle seferin askerî yönü -aslında sefer askerî bir sefer olduğuna göre seferin kendisi- pek silik kalmaktadır.

Kitabelerde kişilere odaklanılmasının bir başka menfi neticesi siyasî karar verme süreçlerinin muğlak kalmasıdır. Çin tarihlerinde önemli konuların sarayda nasıl tartışıldığı, kimin hangi görüşü öne sürdüğü, hangisinin neden ve nasıl reddedildiği/neden ve nasıl kabul gördüğü detaylı bir şekilde kaydedilmiştir. Bu kayıtlar Çin'in siyaset kültürünün anlaşılmasında başat rolü oynar. Gelgelelim bozkır kaynakları bu bakımdan da Çin kaynaklarının muadili değildir. Kurultayın Hunlardan başlayarak karar alma sürecinde önemli bir kurum olduğunu biliyoruz. Çin tarihlerinde bazı yerlerde kurultaydaki tartışmalar hakkında haberlere de erişebiliyoruz. Fakat kitabeler kurultaydan hiç söz etmiyor.

Kitabelerin kültür üzerine yapılan araştırmalara ne kadar faydalı olduğunu tartışırken hataya düşmek tehlikesi vardır. Çünkü bozkır kültürüne dair pek çok araştırmanın kitabelerden istifade ettiği görülür. Bu açıdan kitabelerde hangi bilginin bulunup hangi bilginin bulunmadığını ortaya koymakla yetinmek daha isabetli bir karar gibi görünüyor. Din-ideoloji-siyaset ilişkisinin temel kaynaklarını kitabeler oluşturur. Kitabelerde dinin unsurları doğrudan doğruya konu edinilmemiştir. Bilgiyi satır aralarından çıkarmak gerekir. Bozkırlıların inançlarına göre "tengri"nin nitelikleri anlamak için kitabelerde geçen cümleler neredeyse bir dilbilimci bakışıyla ele alınır. Çin kaynaklarından bozkırlıların belirli bir yerde her yıl atalarına kurban verdiğini, hatta

bu törenlerde altın heykeller kullandıklarını öğreniyoruz. Düzenlenen törenin detayları, edilen dualar, kullanılan nesnelere, kıyafetler ise meçhul kalıyor. Kitabelerde de bunları tespit etmeyi sağlayıcı bilgi bulunmuyor.

Bozkır ekonomisi konusunda gerek bozkırlılara gerekse komşularına ait yazılı kaynaklar tümüyle sorunludur. Esasen bozkır ekonomisinin temel özelliklerini yazılı kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Mamafih daha detaylı bir araştırma yapmak istenince sorunlar başlar. Bozkır ekonomisini iyi anlayabilmek için bozkırlıların hangi malları ne kadar ürettiklerini tespit ederek işe başlamak gerekir. Yazılı kaynaklardan bozkırlıların hangi malları ürettiklerini öğrenebiliyoruz. Ama ne kadar ürettiklerini bilmiyoruz. Aynı şekilde hangi malları tükettiklerini de biliyoruz ve bunların da miktarından haberdar değiliz. Üretim tekniklerini tartışmaya açmak ise asla akla gelebilecek bir iş değildir. Kaynakların üretim tekniklerini, üretim ve tüketim miktarlarını vermemesi ekonomiyi bozkır devletlerini konu alan bütün teorilerin yumuşak karnı haline getirir. Çünkü özellikle Çin'den alınan haraç ve bozkırlıların sınır pazarlarının açılması konusundaki ısrarı, üzerinde en çok kalem oynatılan konulardır. Üretim ve tüketim miktarını, bunların veri alınan zaman aralıkları içindeki değişmelerini bilmeksizin bozkır ekonomisinin Çin mallarından hangilerine ne kadar duyarlı olduğunu kavramak kabil olmayacaktır. Böylelikle belgeyle yorum arasındaki denge değişir. Tarihçiler sınırlı belgeye nispetle geniş yahut büyük yorumlar yapmaya veya tam tersine, tartışmanın genişlemesi gereken tarafları (üretim yöntemi, üretim ve tüketim miktarları) dışarıda bırakmaya yönelir. İki durumda da ulaşılabilecek sonuç pek çok itiraza açık kapı bırakacaktır. Ekonomi, kaynak yetersizliği sebebiyle göz ardı edilmesi düşünülemeyecek kadar ehemmiyetli bir konu olduğundan, belgeyle yorum arasında tutarlı bir denge yakalamak suretiyle -her ne adar bu denge yorumuna daha geniş bir alan bıraksa da- üstünde durulması zorunludur. Teorilerin çarpışma alanı da burasıdır.

Şu ana kadar bahsedilen kaynakların, tarihçilerin yorumlarını desteklemekte eksik kalması, bu eksikliği giderecek yeni kaynakların aranmasını zorunlu kılar. Herhalde arayışın ilk durağı İslâm kaynakları olacaktır. Fakat bunlar oldukça geç tarihlerden başlayarak bilgi verdiği için, bilhassa göçebe yaşam biçimini anlamak üzere yapılacak karşılaştırmalarda, kadim Batı medeniyetinin eserlerine öncelik tanınacaktır.

Herodot'un Tarih'i Eski Yunan ile İran arasındaki savaşları merkeze almakla birlikte; olayların şekillenişinin neticesinde Mısır, Asur, Babil, İskit, Kimmer, Sarmat, Massaget yurtlarına ait bilgileri de kısmen içerir. İskit, Sarmat, Massaget gibi bozkırlı topluluklar bozkırlı yaşam tarzının ilk temsilcilerindendir. Hakkında düzenli bilgi alınabilen ilk bozkırlılar ise Hunlardır. Bu sebeple -şaşırtıcı bir şekilde hakkında daha az bilgi bulunan diğerlerini anlamak için değil- Hunları anlamak için, bahsi geçen diğer topluluklar hakkındaki bilgiler karşılaştırma için

kullanılmaktadır. Herodot'un *Tarih*'i de bunların tarihinin temel kaynağıdır. Herodot'un kitabı derlenmiş hikayeleri, söylenceleri, efsaneleri bolca içerdiği için tasvirlerinin hakikate uygunluğu şüpheye mahal verir. Fakat her halükârda folklor sahasında verdiği bilgiler büyük ehemmiyet kesbeder. Herodot, bozkırlıların silah kuşanıp fetihler yaptıkları, yenildikleri, geri çekildikleri savaş zamanları dışında sivil hayatlar yaşayan alelade insanlar olduklarını anlayabilmiş görünüyor. Betimlemeleri de buna uygun olarak, onları "çapulcu, katil, uğursuz haydut" yaftalarından arındıracak niteliktedir. Dahası, bir İskit kültürü varsa, ayrıca birkaç İskit alt kültürü de vardır Herodot'a göre. Çünkü bunların kendi içlerinde birkaç gruba ayrıldığını, bu grupların kimilerinin yalnız hayvancılıkla; kimilerinin hayvancılık yanında tarımla da geçindiğini açıkça yazmıştır. Böylece Herodot'tan istifade ile bozkır topluluklarının tek bir kültür tipi betimleyen kaynakların yanıltıcı sınırlamalarından sıyrılmak imkânı gün ışığına çıkar (Herodot, 2011, s. 298, 301).

Priskos'un Avrupa Hunları hakkındaki kayıtları Herodot'tan çok uzun bir zaman sonrasına ait olmakla birlikte, tıpkı Herodot gibi, Batı kaynaklarının yaygın bakış açısından ayrıldığı için burada ona özel bir yer ayırmak uygun olacaktır. Priskos, Hun ülkesine bizzat gitmiş ve kendi şahadetini kayda geçirmiş olduğundan değerli bir kaynak bırakmıştır. Attila ile Roma arasındaki savaşları oldukça tarafsız görünen sebep-sonuç ilişkileri içinde anlatır. Hunlara karşı suçlayıcı değildir. Hatta öyle bir an gelmiştir ki Hun tebaasının sosyal ve ekonomik durumunun Romalılarınkinden daha iyi olması sebebiyle Roma'nın -Hun diyarının aksine- yozlaşma, yolsuzluk, adaletsizlik içinde sefalete sürüklendiğinden bahisle Hunlara övgüler dahi yağdırmıştır (Ahmetbeyoğlu, 1995, s. 42). Priskos'un Hun betimlemesi, onların günlük yaşamlarını, resmî törenlerini, siyasî ilişkilerini bizzat müşahade etmiş olması sebebiyle, daha detaylı, gerçekçi ve önyargılardan azade niteliktedir. Priskos'un anlattığı Hunlar Avrupalılara tümüyle yabancılaştırılmış, neredeyse dünya dışından kimseler değildir. Adetleri, yaşayışları, eşyaları, sosyal ve ekonomik sistemleri İç Asya bozkırındakilerle benzerlik gösterir.

Herodot'un ve Priskos'un bıraktığı kaynakların Batı kaynakları içinde tarafsızlığı, güvenilirliği ve detaylı oluşu açısından ayrık durduğunu söylemek için haklı gerekçeler vardır. Diğer Batı kaynaklarının medenî-barbar ve Hristiyan-pagan çatışmasının tesiri altında olduğu görülmektedir. Bozkırlılar, onlardan ne kadar farklı olursa olsun yetersiz bulunarak; arada hiçbir benzerlik kalmayacak kadar mübalağalı betimlemeler yapılmıştır. Keza siyasî ve askerî olaylar da buna göre kurgulanarak anlatılmıştır.

Müslüman coğrafya ve tarih kitapları 9. Ve 10. Asırlardan başlayarak bozkırlılara ayrılmış bölümler barındırır. Bu kitaplar genellikle yazarın daha evvel yazılmış kitaplardaki bilgilerin derlenmesiyle şekillenmiştir. Bu hususiyeti dolayısıyla güncelliğini yitirmiş bilgiler ve önemli

hatalar da sürekli tekrar edilmiştir. Ötüken Uygur Kağanlığı ile Dokuz Oğuzların karıştırılması ve 11. Yüzyılda dahi Ötüken Uygur Kağanlığı hala varmış gibi gösterilmesi en yaygın ve bilinenlerdir. Kitaplarda kavimlerin kökenleri bir efsane etrafında anlatılır. Bu öyle bir efsanedir ki Türk, Çin, Tibet, Dokuz Oğuz (Uygur), Oğuz, Karluk, Peçenek, Rus, Slav gibi kavimler, isimlerini Nuh'un oğlu Yafes'in oğullarından almıştır (Şeşen, 2001, s. 30, 72). Bu kavimler, Yafes'in onlara isimlerini veren oğullarının soyudur. Zaten bu kavimlerin birer karakteri -yiğit olmak, hileci olmak, güvenilmez olmak, iyi kalpli olmak gibi- vardır ve o karakteri de ataları olan Yafes oğullarından almışlardır. Efsane bununla da kalmaz, örneğin Oğuzlarla Türkler arasındaki düşmanlığı yağmur yağdırmakta kullanılan ve Yafes'ten miras kalan bir taşın sahipliği üzerine başlayan bir kavgaya dayandırılır (Şeşen, 2001, s. 32-33). Bu kaynaklardan şecere takibi yapmak, boyların kökenlerini bulmak zor olsa da asıl sorunu bunların birbiriyle ilişkilerinin de efsanelere dayanılarak anlatılması teşkil eder. Türklerle Oğuzlar arasındaki düşmanlığın Yafes'in mirasını taksimde karılaştıkları uyuşmazlık yüzünden başlamış olduğu düşünülemezine göre; bu kaynaklardan yola çıkarak sözü edilen düşmanlığın sebebini anlamak da mümkün olmayacaktır.

Yukarıda genel bir değerlendirmesi yapılan kaynakların -Priskos'un ki hariç- hepsi tarih yahut coğrafya kitaplarıdır. Bu kitapların yazarları, bozkırlılar hakkındaki bilgileri seyyahlardan ve daha önce yazılmış kitaplardan almıştır. Çin kaynaklarında ek olarak resmî evrak sansürden geçirilerek kullanılmıştır. Şimdiye dek göz ardı edilmiş olan seyahatnameler pek çok açıdan diğer kaynakların kusurlarını telafi etmeye yetkindir. Seyyahların notları bizzat tanıyıp gözlemledikleri, kısa süre için dahi olsa bir arada yaşadıkları bozkırlıların, daha az önyargı ve efsane etkisi altında kalmış betimlemeleridir. Bir seyyahın notlarında belirli bir topluluk hakkında öne çıkan değer yargısının, o seyyahın ülkesinde yazılmış bir tarih kitabında aynı topluluk hakkında beyan edilmiş değer yargısının zıddı olması şaşırılacak kadar ender hadisattan sayılmaz. Örneğin yazarı meçhul olan Mücmel el-Tavârih'te hilekarlıkla dolu olduğu söylenen Oğuzları (Şeşen, 2001, s. 32) İbn Fadlan, aksine dürüst bulmuştur (Şeşen, 1975, s. 33).

Seyyahların notları, folklor açısından diğer pek çok kaynaktan bulunmaya detaylı bilgiler ihtiva eder. Tarih kitaplarında folklor bilgileri Hunlar, Türkler, Uygurlar, Oğuzlar, Peçenekler gibi büyük topluluklar hakkında genel çerçeve çizilerek verilmiştir. Seyahatnameler daha küçük grupların (boyların yahut belirli bir şehirde yaşayanların) adetlerinden bahseder. Çin kaynaklarında bozkırlı hükümdarların da tebaaları gibi hayvan sürüsüne sahip olduğu tekrar edilen bir durumdur. Tamim ibn Bahr'ın Uygur Seyahatnamesi, bunun ötesine geçerek, hükümdarın sürüsünün nerede ve nasıl muhafaza edildiğini bildirir (Minorsky, 1948, s. 284). Böylece belirli bir topluluğun gelenekleri hakkında tarih kitaplarında verilen sathî bilgilerin teferruatını da seyahatnamelerde bulmanın ihtimal dahilinde olduğu anlaşılıyor.

Seyahatnamelerin bu çalışma açısından muhtemelen en önemli özelliği, bozkırdaki ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğini göstermeleridir. Seyyahlar yolları üzerindeki toplulukların hangi tarım ürünlerini yetiştirdiğini, hangi yaban bitkilerini topladığını, hangi cins hayvanları yetiştirdiğini, hangi zanaatlerle iştiğal ettiğini, hangi malları ithal ve hangi malları ihraç ettiğini kaydetmiştir. Seyyahların haber verdiği bu çeşitlilik, evvela coğrafyaya bağlı olarak bozkırın farklı yerlerinde endemik ürünler olduğunun, hatta endemik ekonomik faaliyetler ve piyasalar olduğunun ispatıdır. Bozkır ekonomisini bu şekilde daha küçük parçalara ayırarak incelemek, araştırmaların kısırlıktan kurtarılmasına katkı yapacak bir yol olarak göz önünde durmaktadır. Bundan bahisle bozkırlılarla Çinliler arasındaki mücadeleleri Çin perspektifinin dışına çıkarak açıklamaya yetkin hale gelinebilecektir. Gerçi seyahatnameler üretim ve tüketim miktarları hususunda aydınlanmamızı sağlamıyor, ama yine de Çin'inkine alternatif bakış açılarının yaratılmasına kaynaklık etme potansiyelini haiz bulunuyor.

Aslen Alman olan Rus Türkolog Wilhelm Radloff (Rusça ismiyle Vasili Vasileviç Radloff), 1884'te Aus Sibirien adlı çalışmasını yayımladı. Daha sonra Ahmet Temir tarafından Türkçe'ye çevrilen bu kitap, Radloff'un Sibirya'daki seyahat anılarının yanında Rus Çarlığı'nın sınırları içinde yaşayan Türk topluluklarının tarihi hakkında görüşlerini de içerir.

Radloff, göçebe olan Kazakların sosyal örgütlenmesiyle hayvancılık arasındaki ilişkiyi çözümlenmeye Kazakların "uyut" dediği bir doğa olayıyla başlar. Uyut, ilkbaharda aniden yağın ve soğuk havanın devam etmesi sonucu buza dönüşerek hayvanların ota ulaşmasına engel teşkil eden kara, Kazakların verdiği isimdi (Radloff, 1954, s. 524). Kazakların böyle felaket zamanlarında sağ kalan hayvanlarını da alarak, otlak bulmak üzere, komşularının arazisine girdiğini gören Radloff, göçebe toplumun örgütlenmesini de kış şartlarının gerektirdiği iş birliği, arazinin tecavüzlerden korunması ve anlaşmazlıkların çözülmesi ihtiyaçları üzerine bina etmiştir. Ona göre göçebe örgütlenişin parçalanamaz çekirdeğini teşkil eden "aul"dur. Aul, otlığı ortak kullanan ve birbiriyle akrabalığı bulunan ailelerin iş birliğiyle oluşur. Radloff, burada akrabalıktan bahsetmekle beraber, aulu oluşturan aileler arasındaki bağı manevî olan akrabalıkta değil, maddî olan iş birliğinde bulur. Çünkü aulu teşkil eden ailelerde birlik hissini ve davranışını yaratan sürülerin bakımı için gereken iş birliği ve otlığın mülkiyetinin ortak olmasından gelen çıkar birliğidir. 6-10 arası aileden ibaret olan aulun başkanı, "en zengin ve en çok akrabası olan ailenin" en yaşlısıdır (Radloff, 1954, s. 525). Aullar iş birliğine ihtiyaç duyarak birleşir ve soyları ortaya çıkarır. Soylar yüzyıllarca birlikte olmanın, savaşların ve mücadelenin etkisiyle bölünmez hale gelmiştir. Aullar kışın hayvanlara bakmak daha zor olduğu için tek bölgede toplanma eğiliminde olmakla birlikte baharda geniş alanlara dağılır. Buna göre soyun aullarının yaylaları ayrı, kışlakları ortak gibi görünür (Radloff, 1954, s. 526). Soylarda aullar arasındaki

anlaşmazlıkları aulların liderleri bir araya gelerek çözer. Nihayet, bu soylar birleşerek bir boy oluşturur. Boy, başkanı olan beyin ismiyle anılır. Soylar arasındaki çatışmaları bey çözüme bağlar.

Radloff'un, boyun "başkanı" olan beyin temel işlevini soylar arasındaki çıkar çatışmalarını çözüme bağlayarak hakemlik rolünde görmesi, auldaki çıkar birliği hissini boyda bulunmamasına yorulmalıdır. Hem bu nevi bir çıkar ayrılığından bahsetmesi, göçebe örgütlenmenin birimlerinin birbirinden daha kalabalık birer koyası olarak görülmediğine işaret eder. Bu farklılık, boy başkanı olan beyle boylar birliğinin başkanı olan han arasında daha başka bir hal alır. Bey, aullar içinde en kalabalık, en zengin ve en güçlü ailenin ferdidir. İtibarını hem kendi manevî kuvvetinden hem de ailesinin zengin ve kalabalık olmasından alır. Han ise beyler arasından uzun ve fırtınalı bir müzakerenin ardından seçildiği gibi; ortak yağmaların örgütlenmesi gibi, beyleri çıkar etrafında birleştirecek işler dışında pek iktidar sahibi bir kimse değildi. Han'ın ne şahsında ne de boyunda/ailesinde diğer boylara hükmetmesine yetecek bir kudret vardı (Radloff, 1954, s. 527-529).

Radloff'un çözümlemesinde göçebe örgütlenmenin çapı büyüdükçe çıkar ayrılıkları beliriyor ve derinleşiyor. Dahası birliğin "başkanının" iktidarı da zayıflıyor. Şu hâlde en zayıf bir otoriteye sahip olan hanın boylar üstü bir siyasal örgütü kurmayı nasıl başardığı merakı celbeder. Radloff, bu konuda çok tatminkâr bir açıklama yapmaktan uzaktır. Yalnızca "geçmiş zamanlardaki bazı boy reisleri hükümdarlık salâhiyetini ele geçirirdi" demekle yetinir. Belki han yani hükümdarın soyunun üstün nitelik kazanarak "ak budun" olduğunu ve idarî işleri yürüttüğünü bildirir, ama böylesi bir yükselişin nasıl vuku bulduğunu açıklamaz (Radloff, 1954, s. 526).

Radloff, "hanlık devrinin" Kazaklar için çok eskilerde kaldığını -net bir tarih vermeden- bildirir. Ayrıca Hun, Avar, Türk, Uygur yahut Moğol devletleriyle bir karşılaştırmaya da girişmez. Bundan mütevellit onun çözümlemesinin yalnızca boylar ve boyları oluşturan unsurlar düzeyinde dikkate almakla yetinmek, bu çalışmanın konusu bakımından en uygunudur.

Çalışmalarının nerdeyse tamamını Türkistan'ın İslâmî devri üzerine olan Wilhelm Barthold, Türkistan'da yaşayan yerleşiklerle bozkırlı göçebeler arasındaki ticaret ilişkilerine pek sık vurgu yapmıştır. Göçebe-yerleşik ticaretinde bağımlılığı daha yüksek tarafın göçebeler olduğundan bahsederek, özellikle kumaş almak için hayvanlarını satmak üzere Türkistan'a gelen göçebelerle ticaret yapmanın yerleşikler namına çok kârlı olduğunu belirtir. Öyle ki göçebelerle ticaretin merkezi olan şehirlerde ve çevresinde hayvan ürünlerinin ve atın fiyatı çok düşük, miktarı çok fazladır (Barthold, 2010, s. 28-29; Barthold, 2006, s. 2-3; Barthold, 2013, s. 57). Hayvanlardan başka, göçebeler köle ticaretinde de önemli bir arz kaynağıydı. Boylar kendi aralarındaki

savaşlarda veya yağmalarda ele geçirdikleri esirleri köle pazarlarında satıyordu (Barthold, 2010, s. 29). Fırsat bulduklarında yağma yapmaktan geri durmuyorlardı. Bu yüzden medenî komşuları gerek şehirleri gerekse ticaret yollarını duvarlarla koruyordu (Barthold, 2006, s. 3). Barthold, ticaret yollarını duvarlarla korumaktan bahsederken Han Hanedanı'nın M.Ö. 2. Yüzyılda He-xi Koridoru'nu ele geçirerek Batı Bölgeleri'ne giden yolu açtıktan sonra yaptığı duvarları ve karakolları kast ediyor. Bu duvarlar Hunlar ticaret yolunu taciz ettiği için değil, Han ordusunun daha batıya yapacağı seferlere müdahale etmelerini engellemek için yapılmıştı ve pek de işlevi olmamıştı. Zaten Hunların bu ticaret yolunu taciz etmesine gerek kalmıyordu. Çünkü Barthold'un da belirttiği gibi, İpek Yolu'ndan bozkıra her daim tali yollar açılmıştı. Tüccarlar pür hevesle bozkıra giderek, bilhassa beylere ve hükümdara mallarını satmaya çalışıyordu (Barthold, 2006, s. 3). Barthold, Türk Kağanlığı devrinde bunun bir adım daha ileri taşınarak bozkırda Soğd kolonileri kurulduğunu ve bu kolonilerin, Soğdların, Türk kağanları üzerinde nüfuz sahibi olmasına ortam sağladığını savunmuştur (Barthold, 2013, s. 38). Ona göre Soğdlar, Çin ile Roma arasında doğrudan ticaret yapılmasından endişe ediyordu. Yine İpek Yolu ticaretindeki ağırlıklarını korumak için Türklerle Sasaniler arasında savaş çıkarmıştı (Barthold, 2010, s. 24).

Barthold, göçebelerle yerleşikler arasındaki ticaretin üzerinde fazlaca durmasına rağmen bozkır devletlerinin kuruluşunu ticarete bağlamaz. Yalnızca bozkır devletlerinin kurulmasında sınıf çatışmasının rol oynamış olabileceğini, Radloff'un bunu gözden kaçırdığını savunur (Barthold, 2013, s. 6). İkinci Türk Kağanlığı, kendi çıkarlarını ve ayrıcalıklarını korumak için çabucak Çinlileşen soylulara karşı avam halkın duyduğu kin sayesinde olduğu kanaatindedir. Moğol imparatorluğu ise asillerin galip geldiği bir çatışmanın ürünüdür (Barthold, 2013, s. 7).

Boris IAKovlovich Vladimirstov, 12. Yüzyıl öncesi Moğol ekonomisini "natürel iktisat" olarak kavramlaştırdı. Natürel iktisadın temel özelliği paranın olmamasıydı (Vladimirstov, 1987, s. 71). Moğolların bir kısmı avcılık yapıyor, ormanlarda yaşıyordu. Bunlar "hakiki avcı" idi. Avcılığın yanında balıkçılık yapan ve geyikleri evcilleştirmiş olan bu Moğollar, koyun beslemeye asla tahammül edemezdi (Vladimirstov, 1987, s. 57, 67-68). Koyun besleyen Moğollar ise "hakiki göçebe" idi (Vladimirstov, 1987, s. 67-68). Moğollarda zanaat vardı, fakat ok ve silah gibi bazı zorunlu ihtiyaç mallarıyla lüks malları -özellikle kumaş- üretmediklerinden, yerleşik komşularına bağımlıydı (Vladimirstov, 1987, s. 70-71). İmparatorluk öncesinde Moğolların köyleri ve şehirleri olduğuna dair bilgilere dikkat çeken Vladimirstov, köyün ekonomide önemli bir yeri olmadığı neticesine varmıştır (Vladimirstov, 1987, s. 73). Göçün iki "usulü" vardı: küriyen ve aul. Küriyen, büyük kitleler halinde, aul ise küçük gruplarla göç etmektir. Zenginler sürüleri büyük olduğu için göç boyunca otlak sorunuyla karşılaşmamak için aul usulü göçü tercih ediyordu. Fakirlerse dayanışma amacıyla küriyen usulü göçü seçiyordu (Vladimirstov, 1987, s.

63). Otlakların mülkiyeti ortak, eşyalar özel mülkiyete tabiydi. Savaşın ve yağmanın yoğun olduğu imparatorluk öncesi tarihlerde güçsüz kabileler güçlü kabilelere hizmet etme karşılığında himaye ediniyordu.

Moğol toplumunun çekirdeği olan “obog”, Vladimirstov’a göre kandaş kabileydi. Kabile lideri, kendini ve tüm kabileyi ortak bir atadan türemiş sayardı. Bazı kabileler akraba kabul ediliyor, kabile içinde ve akraba kabileler arasında evlilik yapılmıyordu (Vladimirstov, 1987, s. 74-75). Kabile önderi, soylular sınıfının üyesiydi. Soylu ailelerin başkanlarına “Noyan” deniyordu. Alt sınıf ise çok fakir olup, zenginlere hizmet ediyordu. Bunlara “uşak” anlamında “jala’u” deniyordu (Vladimirstov, 1987, s. 114, 107-108).

Vladimirstov, Barthold’un Moğol İmparatorluğu’nun kuruluşunda sınıf çatışması olduğu savını hatırlattıktan sonra, Camoka’nın üst sınıfın ayrıcalıklarına karşı çıkmak suretiyle alt sınıfın desteğini alarak Cengiz’e muhalefet ettiğinin ispat edilemeyeceğini savunur. Barthold’un aksine, Camoka’nın mücadelesinin sınıfla ilgili olmadığı, yalnız han olma arzusuyla yürütüldüğü sonucuna ulaşır (Vladimirstov, 1987, s. 130). Sonra Moğol İmparatorluğu’nun siyasî, sosyal ve ekonomik yapısıyla feodalizm arasında fasılasız benzerlikler kurmuş, yalnızca imparatorluk dönemine değil, imparatorluk öncesine ve sonrasına da “göçebe Moğol feodalizmi” demiştir. Han -Vladimirstov’a göre “büyük feodal”dir.- ona itaat eden soylularla karşılıklı hak ve sorumlulukları belirleyen bir ant töreninden sonra farklı büyüklüklerde uluslar veriyordu. Ulus, on bin, bin, yüz askerlik büyüklüklerde arazi ve tebaadan oluşuyordu. Bu ulusun sahibi olan Noyan, hükümdarın hassa ordularına asker ve teçhizat veriyordu (Vladimirstov, 1987, s. 178). Han yahut başka bir süzeren, noyanın ulusunu yine bir akrabasına vermek kaydıyla alabilirdi. İrsî bir unvan taşıyan noyan, ulusunu bölerek kendi beylerini tayin ediyor, onlara verdiği araziye “yarlık” deniyordu. Vladimirstov açıkça belirtmese de noyanların kurultaya katılmama kararı almaları halinde onları katılmaya zorlayıcı bir mekanizma olmadığını zımni olarak kabul eder. Nitekim Cengiz Han’ın kurultaya katılmayan noyanlara ulus vermemek gerektiği sözünü bu sebeple hatırlatır (Vladimirstov, 1987, s. 162).

Noyanların yanında “nökörler” yani “arkadaşlar/yoldaşlar” vardır ki Vladimirstov bunlar üzerinde yaptığı etütle “nökörlük” kurumunun siyasî ve askerî işleyişte çok etkin olduğunu gösterir. Nökör, bir noyana yeminle bağlanan bir kişiydi. Bir ücret yahut maaş almıyor, gönüllü olarak iş görüyordu (Vladimirstov, 1987, s. 134). Bir noyanın nökörleri onun güvenliğini sağlayan muhafızlardı. Aynı zamanda elçilik, habercilik, sürekle avlarının düzenlenmesi gibi türlü işleri de yapıyor, böylece noyanın eli ayağı oluyorlardı (Vladimirstov, 1987, s. 141). Aldıkları karşılık, bazı ayrıcalıklar ve himayeydi. İaşelerini de Noyan sağlıyordu. Han, en iyi hizmet eden, en sadık nökörlere ulus tevci edebiliyordu.

İmparatorluğun bozkırın dış ticaret hacmini genişlettiği fikrine Vladimirstov da katılır. Bununla sınırlı kalmayıp Moğol ekonomisinin büsbütün değiştiğini belirtir (Vladimirstov, 1987, s. 181). Ona göre imparatorluk kurulduktan sonra orman Moğolları yavaş yavaş göçebe hayvancılığa geçmiştir. Bozkırda pek çok kasaba ve şehir kurulmuş, yalnız ticaret değil zanaat üretimi de katlanmıştır. Bununla birlikte iki kırılma noktası tespit etmiştir. İlki Moğol başkentinin Pekin'e taşınmasıdır ki bundan sonra ticaret yolları bozkırdan ayrılmış ve bozkır ticaretten adeta tecrit olmuştur. Ayrıca özellikle batıda fethedilen yerlere Moğol kabileleri götürülmüş, bozkır daha da tenhalaşmıştır. Başkent taşınması ve ticaretin yön değiştirmesi sonucu bozkır tamamen bağımlı olmuştur. Nitekim Vladimirstov, Kubilay Han'ın bozkıra yiyecek yardımını kesmesi sonucu Karakorum civarında açlık olduğunu hatırlatır (Vladimirstov, 1987, s. 187-189). İkinci kırılma Yuan Hanedanı'nın yıkılması ve Çin'deki Moğol soylularının bozkıra geri dönmesidir. Bozkır artık Çin'den yardım alamıyor, kasaba ve şehirler terk edilmiş bulunuyor ve ticaretten de tümüyle tecrit edilerek natürel iktisada geri dönmüş bulunuyordu. Vladimirstov bu şeraiti "feodal savaşların" sebebi olarak görür (Vladimirstov, 1987, s. 220).

Lev Nikolayeviç Gumilëv, imparatorluk öncesi Hun tarihinin Marxist teorilerle açıklanmaya uygun olduğunu savunur (Gumilëv, 2013, s. 89). Yine de bazı konularda Marxist teorilerin aksi istikamette fikirler öne sürer. İmparatorluk öncesi Hun sosyal ve ekonomik modelini betimlemeye kabile kavramıyla başlayan Gumilëv, insanları bir kabile olarak bir arada tutan gücün ortak ata miti olmadığını söyleyerek kandaş kabile teorisini reddeder (Gumilëv, 2013, s. 43). Kabile mensuplarını bir araya getiren ve bir arada tutan kader birliğidir. Kabileler iş bölümünün ve iş birliğinin şekillendirdiği iyi örgütlenmiş ekonomi modelinin odak noktasıydı (Gumilëv, 2013, s. 88, 89). Yaylağın ve kışlağın mülkiyeti ortaktı. Yalnız eşyaların mülkiyeti özeldi. Fakat özel mülkiyet, sınıflı bir toplum yaratmıyordu. Üretim faaliyetlerine katılmadığı halde, üretenlerin ürünlerinin bir kısmına el koyan bir kesim olmadığına, herkes ürettiğine ve kabiledaşının ürününe el koymadığına göre sınıflı bir toplumdaki söz edilemezdi. Sınıfsız toplumun siyaset modelini Marx ve Engels üzerine inşa eden Gumilëv, chan-yuların imparatorluk öncesinde kurumlaşmış bir otoritesi olmadığını savunur. Bunu daha iyi anlamak adına, Gumilëv'in Lenin'den ve Engels'ten aktardığı metinleri tekrar etmekte yarar vardır. Lenin'den aktardığı görüşler şöyledir:

"Boy büyüklerinin faydalandıkları gelenek, otorite, saygı ve iktidarın hakimiyetini görüyoruz. Ama hiçbir yerde, günümüzdeki gibi başkalarını yönetmek ve onların iradesini zorla kendi doğrultusuna çekmek için silahlı askerî birlikler, hapishaneler ve diğer vasıtalara malik sistematik yönetimlerin çıkar ve amaçları uğruna daima zorlayıcı ve baskıcı teşkilatlara sahip olmak maksadıyla gruplaşan insan zümreleri göremiyoruz." (Gumilëv, 2013, s. 87)

Gumilëv, buna dayanarak imparatorluk öncesinde chanyülerin gücü askerlerinden değil, halktan aldığı öne sürer ve onların birer monark değil “ömürlük başkumandan” olduğunu belirtir. Daha sonra ilkel kabilelerde örgütlenme ihtiyacının savunma ve iç düzeni sağlama zaruretinden kaynaklandığından bahisle (Gumilëv, 2013, s. 71 ve 88), Engels’ten sınıflı ve sınıfsız ilkel toplumların siyasal örgütlenmeleri ile ilgili bir paragraf aktarır:

“Bu türden toplulukların hepsinde, en başta apaçık genel çıkarlar söz konusudur. Bu çıkarların korunması, genel kontrol altında ise de, belli şahıslara havale edilir. Çıkan ihtilafların karara bağlanması, ferdi hukuk ihlallerinin önlenmesi, toprağın sulanması... ve bazı dinî fonksiyonlar, bu kişilerce icra edilir. Benzeri mükellefiyetlere ilkel topluluklarda her zaman rastlanır. Bunlar, birtakım yetkilerle donatılmışlardır ve devlet iktidarının nüvesini teşkil ederler ... Bizim için burada tesbiti önemli olan şey, siyasî hükümlerliliğin temelinde toplumsal hukukun ve fonksiyonlarının bulunması ... ve siyasî hükümlerliliğin ancak toplumsal olduğu ve toplumsal fonksiyonları yerine getirdiği sürece varlığını sürdürdüğüdür.” (Gumilëv, 2013, s. 89)

Gumilëv’in Hun toplumunun sınıfsız olduğunu savunması, kendi içinde bir tutarlılık görüntüsü vermektedir. Çünkü göçebe yaşamda boylar arasındaki hiç bitmeyen savaşları, Okladnikov’dan alıntıyla, şöyle izah eder:

“Savaşçıların amacı, efendinin ve hanımının ağır ev işlerinden kurtulması ve ailenin ‘zenginliğini’ göstermesi maksadıyla köle edinmektir. Fakat bu ‘zenginlik’, bizim bildiğimiz anlamda bir zenginlik değildi. Çünkü bu ‘değerli şeyler’, günlük hayatta hiçbir şey ifade etmiyordu. Bunlar, efendilerin övünç kaynağıydı, ama ölü bir hazine gibi, sandıklarda saklanıyordu. Genelde işlenmiş nefrit parçaları, deniz hayvanlarının kabukları ve sedef gibi gözü okşayan, ama reel bir yarar sağlamayan eşyalardı.” (Gumilëv, 2013, s. 48)

Okladnikov’un sözünü ettiği cinsten -pratik değeri olmayan, fakat fiyatı yüksek- mallar prestij mallarıdır. Bunların özelliği sayıca az ve pahalı olmaları sebebiyle çok az kişinin sahip olabileceği mallar olmalarıdır. Tabii olarak bir üstünlüğü, zenginliği temsil eder. Prestij mallarının talebinin yüksek olması, bu talebin özellikle beylerden ve hanımlardan kaynaklandığının vurgulanması, Gumilëv’in iddiasının aksine, sınıflı bir toplum olduğunu düşündürür. Fakat Gumilëv bu çelişkiyi, sınıfsız toplumu “herkesin üretime katıldığı toplum” olarak tanımlamak suretiyle çözmüş gibi görünmektedir. Yani her ne kadar prestij mallarını talep eden beyler olsa da beyler otoritesini askere dayandırmadığı ve yine kendi sürülerine baktığı(?) için sınıflardan söz edilemez ona göre. Gumilëv’in imparatorluk öncesi Hun toplumuyla ilgili savlarının en kırılğan, eleştiriye en açık tarafını işte bu “sınıfsız toplum” ve “kurumlaşmamış otorite” kavramları teşkil eder.

Herhalde bozkırlıların tarihi üzerinde çalışan istisnasız herkesin hemfikir olacağı konu, imparatorluğun bozkırlıları sosyal, ekonomik, siyasî ve hatta askerî yönden seyrini başka bir tarafa sevk ettiği'dir.

Gumilëv, Mo-du (冒顿) Chan-yü'yü askerî disipline dayanan bir kamu hukuku yaratmak suretiyle Hunları ataerkil toplum örgütlenmesinden alıp devletli topluma dönüştüren bir ıslahatçı olarak görür (Gumilëv, 2013, s.93-94). Mo-du, aristokratik bir devlet tesis ettiği gibi, aristokratları da hiyerarşik bir biçimde baştan düzenlemişti. Chan-yü ile akrabalık kuran üç aile, devletin en yüksek kademelerini teşkil ediyordu ki Gumilëv bunu "oligarşi" olarak niteler. Toprağı devletin temeli saymakla boy yapısının devamlılığını sağlamışlardı. Boyun çıkarını temsil eden "boy prensleri", chan-yünün ve oligarşinin otoritesini sınırlandırıyordu. Fakat isyana kalkıştıklarında oligarşinin hışmına uğramaktan kurtulmaları kolay değildi.

Gumilëv'in teklif ettiği bu model, Hun devletinin işleyişini temelde üç sınıf arasındaki çatışmanın getirdiği devinimle müsemmadır. Çatışmanın kaynağı chan-yü dahil tüm aristokratların kendi boyunun çıkarları doğrultusunda hareket etmeleridir. Çatışmanın yarattığı devinimin devletin işleyişiyle alakasını Gumilëv şöyle izah eder:

"Boy devletlerinde, optimal kuvvetler dengesi, devleti meydana getiren boyların gücüne bağlıdır. Bu güçler zayıfladıkça, devlet de zayıflar; boylar güçlendiğinde ise devlet, ateş üstünde fazla ısınan toprak kap gibi parçalara ayrılır." (Gumilëv, 2013, s. 164)

Şu hâlde boyların kuvvetlenmesi, bir dereceye kadar devleti güçlendirmekte, chan-yü farklı boyları bir hedef doğrultusunda bir araya getirerek ortak çıkarlar yaratabilmektedir. Fakat boyların gücü bir eşiği aştığında, artık chan-yünün birleştirici rolüne ihtiyaç duyulmayarak boyun kendi kaderini kendisinin belirlemesi uygun bulunarak devlet hızla parçalanıyordu. Chan-yü diplomasi tekeli elinde tutuyor ve bunu Hunların muhtelif sınıfları için ortak çıkar yaratmak için kullanıyordu (Gumilëv, 2013, s. 90). Gumilëv 'e göre Chan-yü önderliğinde yapılan akınlar ortak çıkar yaratmaktan çok iç çatışmaları gölgeleyici rol oynuyordu. Bu bakıma diplomasi ve Han Hanedanı'ndan alınan haraç birleştirici, savaş ise çatışmaları gölgeleyici faktörler gibi görülmüştür. Chan-yü'nün boyları birleştiren gücü kendi boyunun büyüklüğünden ve devlet mekanizmasının zirvesinde olmasından geliyordu. Oligarşinin gücü de kendi boylarından ve devletin yüksek makamlarını işgal etmelerinden geliyordu. Bu iki sınıf için devletin kurumları, çıkarları korumanın veya genişletmenin aracıdır. Gumilëv Mo-du'nun söz konusu reformları belirli bir sınıfın çıkarlarını genişletmek için yaptığını söylemez ki bu Marxist teorilerden ayrılan bir yönüdür. Çünkü Marxist teoriler devletin ortaya çıkışını yalnız yönetici sınıfın çıkarlarının garanti altına alınma ve genişletilme amacıyla açıklar. Marxist teorilerde devletin belirli bir sınıfın

-veya sınıfların- çıkarlarını genişletmesi, devletin kuruluşunun sebebidir. Gumilëv ise bu durumu devletin kurulmasının sonucu olarak sunar (Gumilëv, 2013, s. 90-91).

Devletin gücü boylardan gelmekle birlikte, devlet mekanizması içinde “boy prenslerinin” boy çıkarlarına uygun şekilde kullanabilecekleri kurumlardan bahsetmez. Gumilëv’in çözümlemesinde boy prensinin, boy çıkarları zarar gördüğünde vergi vermeyi kesmek, savaflara katılmamak ve isyan etmek dışında yapabileceği bir şey yoktur. Gerçi Gumilëv açıkça yazmamıştır, ama böyle düşünüldüğünde chan-yü ile oligarşi çıkarlarını kurumlar aracılığıyla yönettiğine göre bu kurumlar arasındaki yatay ve dikey ilişkilerin çatışmanın yanında uzlaşmayı da sağlayacağı tahmin edilebilir. Boyların çıkarlarını üst sınıflara dayatabilecekleri kurumlar olmadığına göre onlarla üst sınıflar arasında yalnızca çatışmadan söz edilebilir. Kaldı ki Gumilëv de boy prenslerinin isyan girişimlerinin oligarşi tarafından bastırıldığını vurgular (Gumilëv, 2013, s. 91).

Gumilëv sıklıkla “aksakallı” müessesesinden bahseder. Aksakallılar daha önce oligarşi olarak nitelediği beylerden oluşan bir meclistir. Chan-yünün tahta oturtulması onların tekelindedir. Esasen “aksakallı”, kabile sisteminde görülen, kabilenin yaşlı aile reislerinin genel adıdır. Fakat Gumilëv, Mo-du Chan-yü’den itibaren Hunların kabile sisteminden çıkıp devlet olduğunu savunmasına rağmen kabile sistemine ait bu kavramı kullanmaya devam eder. Mo-du Chan-yü’den sonra “chan-yü seçmenin” kalkarak “tahta oturtma” dediği yeni bir sistem geldiğini de ifade etmiştir (Gumilëv, 2013, s. 90). Daha önce bir kabilenin başkanı olarak chan-yü, belki aksakallılar tarafından seçiliyordu. İmparatorluk döneminde, Gumilëv’e göre, kurultayda 24 yönetici bir araya gelerek chan-yü seçiyordu. Bu, kabile içindeki bir seçimden farklıydı. Bu açıdan “aksakallı” kavramını kullanması doğru görünmüyor.

Chan-yünün tahta oturtulduğu toplantılar, aksakallıların kendi içlerindeki ayrışmanın ve kutuplaşmanın açığa çıktığı toplantılardı. Nitekim Gumilëv’e göre aksakallılar gittikçe güçlenerek tahta atama yapmaya başlamıştı (Gumilëv, 2013, s. 216). Atamalar kolay yapılmıyordu. Çünkü aksakallılar ikiye bölünmüştü. Savaş yanlısı “savaşçı parti” ve Çin mallarına yeniden ulaşmak için her tavizi vermeye hazır olan “zadeganlar partisi” sürekli chan-yüleri manipüle ederek çatışıp duruyordu. Hunları bölen iç savaşlar ve hatta chan-yülüğün hanedanın farklı kolları arasında el değiştirmesi yine bu çatışmaların sonucuydu (Gumilëv, 2013, s. 159).

Gumilëv, He-qin’in Hunların tüketim alışkanlıklarını tümüyle değiştirdiği kanaatindedir. Yalnızca aristokratların değil, bütün Hunların Çin mallarına olan talebinin yükselmesi sınır pazarlarının açılmasını kritik hale getirmişti. Fakat Han devleti vergi geliri elde edemediği bu

ticareti sınırlamakta ısrarcıydı. Bu yüzden chan-yü gerektiğinde savaş yoluyla Han devletini sınır pazarlarını açmaya zorluyordu. Göçebelerin genel olarak yerleşiklerin tarım ürünlerine ve kumaşlarına büyük talebi vardı. He-qin özel olarak Çin mallarının talebini yükseltmişti. Bu yüzden Han hükümetiyle kurulan ilişkiler, ticaret serbestisi konusunda düğümleniyordu (Gumilëv, 2013, s. 104).

Zeki Velidî Togan, Türklerin ve Moğolların tarih öncesi devirlerde yerleşik yaşam sürdürdüklerini, fakat tarihî devirlerde medenî komşularına saldıran göçebe barbarlar olarak tanındıklarından, böyle bir ihtimalin göz ardı edildiğini savunur (Togan, 1981, s. 8). Dahası, Anav'ı Türklerin anavatanı olarak görmekte, bölgenin Aryanîlerle meskûn sayılmasını da anakronik bulmaktadır¹⁰. Çünkü Anav, Aryan istilâsından daha eski bir yerleşim yeridir. Togan'ın Türklerle ilişkilendirdiği tek yerleşik saha Anav değildir. Çin, Sümer ve diğer yerleşik uygarlıkları ve özellikle tarih öncesi devirlere ait uygarlıkları Türklerle ilişkilendirdikten¹¹ sonra ortaya bir sorun çıkar: eğer Türkler tarih öncesinde yerleşik idiyse göçebe yaşama ne zaman, niçin, nerede ve nasıl geçmişlerdir? Yazık ki Togan bu önemli soruya cevap vermemektedir. Bunun yerine Türklerin tarihî devirlerde de tarım yaptığını gösteren delilleri sıralar. Ardından yeniden Türklerin tarım yaptığının göz ardı edildiğine işaret eder: 8-12. Yüzyıllar arasında Türklerin tarım yaptığını gösteren Türkçe kaynaklar vardır, fakat Türkçe bilmeyen tarihçiler bunları okuyamadığı için Türklerin tarım ürünlerini yerleşik komşularından ithal ettiğini yahut tarım yapıyorlarsa dahi tarım yapmayı komşularından öğrendiklerini zanneder (Togan, 1981, s. 8-9).

Togan, devlet öncesi Türk siyaset kültürünün merkezine “tarkanlık” kurumunu yerleştirir. Tarkanlar demirci ve şaman kabile başkanları ve uyuşmazlıkları çözen hakemlerdir (Togan, 1981, s. 44). Göktürk kağanları da tarkanların soyundan gelmiştir. Yalnız şu farkla ki kağanlar hakem değil devlet başkanıdır. Kağan, hanedan mensuplarına ülüş dağıtmak suretiyle bir “feodaller konfederasyonu” kurmuştur (Togan, 1981, s. 53). Togan, söz konusu feodaller için şöyle demektedir:

“Hakana tâbî olan bu feodaller kendilerine tâbî, ortasında yüksek sun'î tepelerde şatoları bulunan kasaba, şehirleri yahut aşireti muhtar krallar gibi idare etmişler, her birinin ayrı lâkap ve unvanı olmuştur.” (Togan, 1981, s. 53)

Ülüş sistemini daha sonra Anadolu Selçuklu devletinde bir kez daha gündeme getiren Togan, bu sistemin kabile reislerinin yerini koruduğu bir sisteme göre daha istikrarlı; merkezî yönetim

¹⁰ Togan, Anav'ın M.Ö. 900-4500 arasına tarihlendiğinden bahisle, Aryan istilasının M.Ö. 2000 civarında vuku bulmuş olmasını öne sürer (Togan, 1981, s. 8).

¹¹ Togan, 1981, s. 10-13

sistemiyle kıyasta istikrarsız olduğundan bahseder (Togan, 1981, s. 201, 211). 1. Alaeddin Keykubad, Doğu Roma etkisiyle merkezî bir yönetim kurmaya girişmiş, fakat başarısız olarak yeniden ülüş sistemine dönmüştür. Togan'ın feodalite bahsinin son hususiyeti Türklerin serfliği bilmediğini savunmasıdır ki bu Togan'ın "Türk feodalitesini" Avrupa feodalitesinden ayıran taraftır (Togan, 1981, s. 97).

Togan, Türklerde cihan hâkimiyeti ülküsünün güçlü olduğu kanaatindedir. Göçebeler dünyayı yönetmek için yaratıldıklarına inanıyor, bunun için cevval olmayı, çevik olmayı, hızlı kesecek şekilde çok mal sahibi olmamayı uygun buluyordu (Togan, 1981, s. 106). Bir dini ya da fikri yaymak için savaşmıyorlardı. Yalnız diğer milletlere hâkim olmak için savaşıyorlardı. Bozkır devletlerinin nasıl kurulduğu konusunda yorum yapmasa da Togan'ın birbiriyle hâkimiyet savaşları yürüten boylardan birinin nihaî olarak zafer kazanmasına bağladığı varsayılabilir. Zaten Togan da beyin en yakın adamları olan ve onlarca kişiden oluşan nökerlerin (yoğruş/kagıltaş/kagılğay) devlet kurulduktan sonra hükûmeti teşkil ettiğini vurgulamıştır. Bu sözleriyle devletin çekirdeği boy olan, fakat yeni kurumlar yaratılmış daha geniş ölçekli bir siyasî yapı olduğunu ifade etmiş olur (Togan, 1981, s. 113-114).

Togan, fetihlerle genişleyen Türk devletinin başta İpek Yolu olmak üzere ticaret ağlarını daha işlek kıldığını düşünür (Togan, 1981, s. 121). Hükümdarlar ticaretin gelişmesi için yatırım yapmıştır. Moğollar yol ve köprüler yapmış; Göktürk hükümdarları ise "şirketlere" ortak olmuş ve onların ortak olduğu şirketler ayrıcalıklar kazanarak çok kâr etmiştir (Togan, 1981, s. 126). Ticaretin canlanmasının neticesi olarak Türkler arasında para kullanımı da yaygınlaşmıştır (Togan, 1981, s. 122-124). Soğdlar ipek kumaş yapmayı öğrenmiştir. Togan, ticaretin yoğunlaşmasının bunlar gibi ekonomik sonuçlarından çok kültürel etkileşim üzerindeki tesirlerine odaklanır. Ona göre Göktürk devleti, Orta Asya'da Soğdlar aracılığıyla İran ve yine ticaret ilişkileri neticesinde Çin kültürünün etkisini arttırmıştır (Togan, 1981, s. 126).

Owen Lattimore, Çin Seddi'nin inşasına yol açan siyasî psikolojiyi "hareket sahası" kavramı etrafında incelemiştir. Qin Hanedanı Çin'i birleştirip merkezî bürokratik bir devlet kurmadan önce, Lattimore'nin tabiriyle nominal bir imparatorluk vardı, ama gerçekte birçok feodal devlet vardı. Çinlilerin zihninde soyut devlet kavramı surlarla çevrili bir şehrin hükmettiği belirli ve sınırlı bir bölge ile özdeşti (Lattimore, 1962, s. 103). Bu da somut feodal devletlerin zihinlerdeki soyut karşılığıydı. Bu nevi bir devletin hareket sahası sınırlıydı. Bu yüzden sınırlarını korumak için duvarlar yapmışlardı. Qin Hanedanı Çin'i birleştirdikten sonra bu duvarlar yıkıldı, ama Çin Seddi yapıldı. Lattimore, feodal dönemdeki hareket sahası darlığının Çinli devlet adamlarının özgüvenlerini sarsarak onları sınırlarını kabullenip savunma yapmaya ittiğini savunmaktadır ki bu da Çin Seddi'nin bir psikolojik duvar olduğu anlamına gelir (Lattimore, 1962, s. 98). Qin

Hanedanı, imkânlarının seddin ötesine geçmeye yetmeyeceği peşinen kabullenmiştir. Çin'in yerleşik tarımcı medeniyetle, bozkırın göçebe hayvancı kültürle özdeşleştirilmesi bir zıtlık fikri uyandırmaya yettiği hâlde Lattimore ikinci bir zıtlık ortaya attı. Bozkırlıların hareket sahası çok geniş olmakla birlikte bozkır ekonomisi merkezî bir devleti destekleyecek kadar çok ürün üretemiyordu. Çin'de ürün miktarı merkezî devleti destekleyecek kadar fazla olsa da bu devletin hareket sahası kısıtlıydı (Lattimore, 1962, s. 117).

Lattimore Çin Seddi'nin Çinli devlet adamlarının zihinlerinde hareket sahasının yahut anavatanın psikolojik sınırı olduğunu öne sürmüştü, ancak başka bir özelliğine daha dikkat çekmiştir. Wittfogel'den aldığı görüşten hareketle Çin kültürünü ve Çinli kimliğini verimli düzlüklerin ve sulama imkânlarının değerlendirildiği bir yerleşik tarımcı medeniyette bulur (Lattimore, 1962, s. 101-102). Seddin kuzeyinde ise bozkırda göçebe hayvancılık, Türkistan vahalarında tarım, Sibiryâ sınırındaki ormanlarda avcı hayvancı göçebelik etrafında şekillenen kültürler vardır. Çin Seddi, bu ekonomik, sosyal ve siyasal yapıları ayırıştırılmaktadır. Seddin kuzeyindeki ekonomik faaliyetler için bir de "dengeden" söz eder. Bu denge; coğrafya hem hayvancılığa hem de tarıma izin verdiği zaman sağlanmaktadır. Çünkü bozkırlılar karma ekonomiye yatkındır (Lattimore, 1962, s. 117, 247).

Lattimore, insanlığın tarihinde bir evrim olduğunu, fakat evrimin doğrusal değil burjuvî şekilde ilerlediğini savunur. Ona göre yerleşiklerde burjuvî şeklindeki evrim daha açıktır: bir hanedan merkezî bir devlet kurar, sistem mükemmelleşir, ardından yozlaşır ve nihayet bertaraf olur. Lattimore bu döngüden bozkırı da ayırmayarak şöyle ibraz eder: Tang Hanedanı Han'ın; Cengiz İmparatorluğu da Hun İmparatorluğu'nun daha ileri bir formudur (Lattimore, 1962, s. 252).

Anatoly M. Khazanov, göçebelik üzerine çok geniş antropolojik verilere dayanan çalışmasına "Göçebeler ve Dış Dünya/ Nomads and the Outside World" ismini verirken, göçebelerin, göçebe olmayan toplumlarla ilişki kurmaya muhtaç olduklarını vurgulamıştır. Üstelik muhtaciyet ekonomisiyle sınırlı değildir. Göçebelerin sosyal ve siyasal yapılarındaki devinim de göçebe olmayan toplumlarla ilişkilere bağlıdır. Göçebelerin hayvancılıkta uzmanlaşması az veya çok tek yanlılığa ve ekonomik açıdan kendine yetememeye yol açar. Göçebe toplumların var olabilmesi için yakınlarında ilişki kurabilecekleri bir göçebe olmayan toplumun bulunması da yetmez Khazanov'a göre. Ayrıca onların sosyal ve siyasal yapılarında değişmeye sebep olacak bir devinim yaratacak yapıda komşulara ihtiyaçları vardır (Khazanov, 1994, s. 3; Khazanov, 2001, s. 1). Bu sebeple, göçebe toplumları iç etkenleri dikkate alarak izaha kalkışmak başarısızlığa mahkumdur (Khazanov, 1994, s. 3-4). Khazanov, uzmanlaşmanın tek taraflılığa yol açtığı savını göçebelerin zanaat faaliyetlerini toplumun ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapmaları için gereken düzeyde örgütleyemediğini öne sürerek destekler (Khazanov, 1994, s. 203).

Khazanov, göçebelerin, muhtaç oldukları yerleşiklerle kurduğu iki tür ilişkiden bahseder. Bunlardan biri ticaret diğeri savaştır (Khazanov, 1994, s. 206). Göçebeler yerleşiklerle ticaret yapmaya çok isteklidir. Khazanov'a göre bunun birinci sebebi ihtiyaç duydukları tüm malları ihtiyaç duydukları miktarda üretemiyor olmalarıdır (Khazanov, 1994, s. 203). Başka bir sebep, ekonominin istikrarsız olmasıdır. Nihayet devreye ekoloji girer. Khazanov, yerleşiklerle göçebelerin yaşadıkları sahalardan birbirinden ekolojik bakımdan farklı olduğunu, bazen uzun mesafeler kat etmek zorunda kalan tüccarların, göçebelerden hayvan kiraladığını hatırlatır. Bütün bu çözümlemede ciddi bir kusur olduğunun o da farkındadır. Hiç kimse sormadan önce hayatî soruyu bizzat sorar: istikrarsız bir ekonominin ticareti nasıl istikrarlı olur? Hakikaten, bozkır ikliminin sıklıkla soğuk kışlar, kurak yazlar, salgın hastalıklar yoluyla sürüleri kırarak ekonomiyi istikrarsızlaştırdığını söyledikten sonra, Khazanov, göçebelerin istikrarlı ticaret ilişkileri kurabildiğini nasıl düşünür? Esasen düşünmez. Khazanov'a göre göçebe ekonominin tarihi döngülerden oluşur. Bize ulaşan tarih kayıtlarında göçebelerle yerleşikler arasındaki ticarete dair bilgiler aralıktır. Çünkü ticaretin daraldığı dönemlerde kayıt tutulmazken, ticaretin genişlemesi dikkat çekerek kaydedilmiştir. Dolayısıyla göçebe ekonominin istikrarsızlığı ticarete de yankı bulmuştur. Ticarete bütün göçebeler eşit derecede ulaşamıyordu. Ticaret yollarına uzak kalanlar araçlarla ticaret yapıyor yahut yakın yerleri savaş yoluyla ele geçirmeye çalışıyordu. Savaş ayrıca yerleşiklerle ticaretin alternatifiydi. Hatta göçebeler, yerleşikler zaaf gösterdiğinde büyük fetih hareketlerine girişiyordu (Khazanov, 1994, s. 204).

Khazanov, ticaret bahsinde az da olsa sınıf ilişkilerine değinmiştir. Göçebe toplumun sınıflı olduğu, soyluların bulunduğu ve ticaretin prestij mallarına erişimi sağlayarak soyluluğun vurgulanmasına yardımcı olduğu, Khazanov'un görüşleri arasındadır (Khazanov, 1994, s. 204).

Khazanov'dan sonra yeniden Lattimore'ye dönme lüzumu hasıl olur. Çünkü Khazanov'un göçebelerin yerleşiklerle başta ekonomi olmak üzere her alanda türlü muhtaciyet içinde olduğunu savunması, daha önce göçebe ekonomide tarım ve hayvancılık arasında bir dengeden bahseden Lattimore'nin fikirlerini kökten değiştirmiştir. Lattimore kariyerinin sonraki zamanlarında göçebelerin tarım ve zanaat başta olmak üzere yerleşiklere muhtaç olduğunu savunmuş ve göçebe imparatorlukların kuruluşunu da yerleşik komşularının imparatorluklar kurmasına bağlamıştır (Di Cosmo, 2010, s. 11).

Marxist sosyal evrim teorilerinde altyapıyı oluşturan ekonomi, toplum ve teknoloji yapılarında değişiklik olmadan, üst yapıyı oluşturan siyasî yapının değişmeyeceği kabul edilir. Nikolay N. Kradin, Marxist teorilerin istisnası olduğunu belirttiği göçebe toplumların altyapı sabitken üstyapıda karmaşılaşmaya gidebildiğine dikkat çeker. Altyapı sabitken üstyapının değişmesiyle ortaya çıkan göçebe imparatorluklar ilk kez, göçebelerin daha iyi örgütlenmiş yerleşik komşularla

başa çıkmaya mecbur kaldığı bir dönemde, yani Çin’de Qin Hanedanı’nın kurulduğu bir dönemde, Hunlarla ortaya çıkmıştır. Göçebe imparatorlukların kurulmasındaki amaç, yerleşikleri ticaret yapmaya zorlamak veya onlara saldırmaktır (Kradin, 2004, s. 504).

Kradin’e göre göçebe hükümdar bağlı boyları bir arada tutabilmek için onları zenginleştirmek üzere yeni kaynak yaratmak zorundaydı. Bunu tek yolu da dışarıdan, adını koymak gerekirse yerleşik komşulardan, haraç almaktı. Zaten yerleşik komşuya saldırmak için kurulmuş olan ve istikrarı da bu komşunun istismar edilmesine bağlı olan bu nevi bir imparatorluğa Kradin “Xenocratic empire” ismini verir (Kradin, 2004, s. 502). “Xeno” sözcüğü “yabancı” demek olduğuna göre imparatorlukları dış kaynaklara dayanarak zenginleşen imparatorluklar olarak tanımlamasına uygun bir kavramlaştırmadır.

Kradin, göçebe toplumun başsız kabileden imparatorluğa bir anda sıçrayabileceğini savunurken ikisinin arasına imparatorluğa daha yakın olan bir başka siyasî yapı yerleştirir: yarı imparatorluk (quasi-empire) (Kradin, 2014, s. 15). Kradin, imparatorluk olarak tanımlayacağı siyasî yapıda geniş sınırlar ve bir merkez tarafından vergi veya haraç yoluyla istismar edilen çevreler arar. Yarı imparatorluğun bu tanıma göre eksiği sınırların nispeten dar olmasıdır.

Antropolog Thomas James Barfield, göçebelerin düşük nüfusla, az gelişmiş ekonomiyle ve kültürle nasıl olup da kalabalık, gelişmiş bir ekonomiye ve medeniyete sahip Çin’i tehdit eden imparatorluklar kurabildiği sorusuna odaklanmıştır (Barfield, 1981, s. X). Ona göre göçebe toplumlar ancak ve ancak yerleşik komşuları çok karmaşık siyasî yapılar geliştirdiğinde -zorunlu olarak- devlet kurmuştur (Barfield, 1981, s. 46). Göçebe toplumda görülen köklü değişimler, Barfield’e göre, iç dinamiklerle açıklanamaz. Mutlaka dışarıdan bir kuvvetin âmil olması lâzımdır. Keza Hun devletinin ortaya çıkmasının sebebi de Çin’in karmaşıklığı ve gelişmişliğidir (Barfield, 1981, s. 46). Barfield bunu göçebe devletlerin standart stratejisiyle izah eder. Göçebe devletler Çin’i istila etmekten kaçınmış, onun yerine Kuzey Çin’i yağmalayarak baskı kurmuş, Çin devletini haraç vermeye ve ticarî ayrıcalıklar tanımaya zorlamıştır. Göçebe stratejisinin verimli çalışabilmesi için üç şart öne sürer: İlk olarak Kuzey Çin’in müreffeh olması gereklidir ki göçebeler yağma seferlerine çıktığında yeterince ganimet olsun. İkinci olarak iyi örgütlenmiş bir merkezî hükümet bulunmalıdır ki vergi toplayarak göçebe devlete düzenli bir şekilde haraç ödesin ve sınır pazarlarını açsın. Nihayet Çin’in Kuzey sınırında izleyeceği politikanın belirlenmesinde sivil bürokratların etkili olması gereklidir. Çünkü askerler etkili olmaya başladığında haraç ödemeyi kesmeleri ve savaş yoluna gitmeleri kaçınılmaz oluyordu (Barfield, 1989, s. 90). Bu üç şart bir arada düşünülürse bozkır devletinin stratejisinin Çin’de merkezî bir devlet kurulmasına bağlı görüldüğü anlaşılır. Nitekim Barfield Hun İmparatorluğu’nun kuruluşunu Han Hanedanı’na, Türk ve Uygur imparatorluklarının kuruluşunu Tang Hanedanı’na bağlar. Wei Hanedanı’nın

saldırgan sınır politikaları sebebiyle Çin üzerinde baskı kuramayan Rouranların zayıf kaldığını ve bir imparatorluğa dönüşemediklerini savunur (Barfield, 1989, s. 122).

Barfield Hun, Türk ve Uygur imparatorluklarını “imparatorluk konfederasyonu / imperial confederation” olarak kavramlaştırır. Bu tip devletin örgüt şeması üç kademelidir. Askerî güç merkezîleşirken yerelde kabileler varlığını sürdürür. İkisnin arasında hükümdar tarafından hanedandan ve hanedanla akraba klanlardan seçilerek atanmış soylu otokrat yöneticiler bulunur (Barfield, 2001a, s. 13; Barfield, 1989, s. 36-38). Hükümdarın diplomasi tekeline elinde tutması dolayısıyla imparatorluk konfederasyonları dışarıdan bakıldığında “devletvari” olmakla beraber, kabilenin geleneksel tarz-ı siyasetini sürdürmesi ve atanmış yöneticilerin geniş otokrasi imkânına sahip olması sebebiyle konfederasyondur (Barfield, 1989, s. 36). Hükümdarla atanmış yöneticiler arasındaki ilişki hediye ekonomisine dayanırdı. Hükümdar Çin’den aldığı haracı hediye olarak dağıtarak onların desteğini alıyordu.

Barfield Hun ve Han imparatorluklarını karşılaştırdığında bunların birbirinden devlet yapısının karmaşıklığı merkezîliği, nüfus, şehirleşme, ekonomi bakımından çok farklı olduğunu görerek imparatorlukların sınıflandırılabilceği sonucuna ulaşır. Temelde iki çeşit imparatorluktan bahseder: aslî imparatorluklar (primary empires) ve sâye imparatorluklar (shadow empires). Barfield’e göre Asur, Ahameniş, Roma, Çin, İnkâ, Aztek, Osmanlı ve İspanya’nın içinde olduğu aslî imparatorluklar sınıfının beş özelliği vardır:

- 1- Ekonomik, siyasî, dinî veya etnik ayrılıkları yönetmek ve istismar etmek
- 2- Merkeze ekonomik ve askerî açıdan hizmet etmesi için ulaşım sistemleri yapmak
- 3- Bağlı bölgeleri daha etkin yönetmek için iletişim ağları kurmak
- 4- Yönettikleri bölgelerde güç tekeli olduklarını iddia etmek ve sınırları korumak
- 5- İmparatorluk projeleriyle sistem birliği yaratmak (Barfield, 2001a, s. 29-32)

Hunların, Karolenjlerin, Portekiz sömürgelerinin içinde olduğu sâye imparatorlukları şöyle tarif eder:

“Her ne kadar istisnâî şartlarda bekalarını koruyabilecekleri sistemler yaratabiliyorlarsa da kendilerini daha geniş bir sisteme parazitçe entegre ediyorlardı.” (Barfield, 2001a, s. 33-34)

Sâye imparatorluklar ayrıca alt türlere ayrılmıştır. Hunlar “ayna imparatorluklar / mirror empires” türüne girer. Ayna imparatorluklar aslî imparatorlukların sahip olduğu belirgin ekonomik sınıflar, daimî ordular, bürokrasi, kalemiye sınıfı gibi karmaşıklıklardan mahrumdur. Bütün bu eksikliklerine rağmen, chan-yü diplomasi tekeline ve askerî gücü merkezîleşirmesine dayanarak Han imparatorluğuyla bile eşitmiş gibi davranabiliyordu (Barfield, 2001a, s. 54).

Barfield, göçebelerin yerleşiklere bağımlı olduğu savını ekonomik temellere dayandırır. Göçebe yaşamda serveti teşkil eden hayvan sürüleri olduğuna ve sürüler soğuk kışların, kurak yazların ve salgın hastalıkların tehdidi altında olduğuna göre bozkırda servet biriktirmek mümkün değildi. Yerleşik toplumlarda hükümdar vergi toplayarak, topladığı vergiyi muhafaza edip biriktirerek servet edinebiliyordu. Tek serveti sürüsü olan ve kendi boyundan da vergi alamayan bozkır hükümdarı devletin masraflarını Çin'den aldığı haraçla karşılıyordu (Barfield, 1989, s. 45).

Sencer Divitçioğlu, Georges Dumézil'in Hint-Avrupa toplumlarının tarihi üzerine yaptığı çalışmaların neticesi olan "üçlü işlev" teorisinin Gök Türk Kağanlığı'na uyguladı. Söz konusu işlevlerden ilki olan "kutsallık" tanrı veya tanrılar ile insan arasındaki ilişkiyi, ibadeti, büyüü, tanrıdan egemenlik hakkı alan kralı ifade eder. "Savaşçılık" işlevi güç kullanarak saldırmayı veya savunmayı anlatır. Son işlev olan "üretkenlik" ise refahı ve doğurganlığı anlatır (Divitçioğlu, 2000: 34-36). Dumézil, Hint-Avrupa efsanelerinde üçlü işlevin olduğunu, sosyal örgütlenmede ise mutlaklığını yitirdiğini savunur (Divitçioğlu, 2000, s. 38).

Divitçioğlu'na göre Gök Türklerde kut, küç ve ülüg Tengri'de toplanıyordu. Tengri, kutlu merkez Ötüken'i alarak kendisiyle iletişim kuran kağana kut ve küç vererek onu "resul" yapıyordu (Divitçioğlu, 2000, s. 120, 122). Artık kağan cihan hâkimi (Divitçioğlu'nun deyişiyle acun uzamlı) olduğu gibi, tüm insanların da üzerindeydi. Kağan "soylu bir boy etrafında birleşmiş oğuşlardan oluşan" boyun lideriydi. Aynı zamanda "soylu bir boy etrafında birleşmiş boylardan oluşan" bir budunun lideriydi. Tengri'den aldığı kut ve küç aracılığıyla topladığı orduyla diğer budunlara boyun eğdirerek savaşçılığı icra ediyordu (Divitçioğlu, 2000, s. 215). Budunlar bir kez onun hükmüne girdikten sonra tüm topraklar onun mülkü sayılıyordu. Buna dayanarak bağlı budunlardan vergi alıyordu. Fetih ve savaşçılık yoluyla kendi budununa refah sağlayarak üretkenliği sağlıyordu.

Sencer Divitçioğlu ikinci bir kavramlaştırmaya daha lüzum görür ve "stepokrasi" kavramını ortaya atar. Bunu "imparatorluk" yerine kullanmıştır (Divitçioğlu, 2000, s. 289). Stepokraside tarz-ı siyaset göçebe boyların bir federasyon kurarak Çin'e saldırması olarak izah edilir (Divitçioğlu, 2000, s. 232). Böyle bir devlet, bir boy önderliğinde kurulan bir konfederasyondur (Divitçioğlu, 2000, s. 231). Hâkim boy diğer boyların artık ürünlerine vergi yahut haraç yoluyla el koyar. Boylar fakir olduğu için tarımsal olmayan ama yerleşiklere özgü olan malların gasp edilmesi amacıyla çok sayıda at ve deveye sahip olunması gerekir. Çin'in göçebelere korunmak için ordu kurmasının maliyeti onlara ödeyeceği haracın maliyetinden fazla olmalıdır.

Nicola Di Cosmo, göçebe hayvancılığın ortaya çıkışında iklim değişikliği, uzmanlaşmada artış, metalürjide ilerleme, atın evcilleştirilmesine bağlı olarak hareket kabiliyeti ve hız kazanma gibi

faktörlerin etkili olduğu görüşündedir (Di Cosmo, 2004, s. 25, 27, 28). İlk göçebe kültür, İskit Kültürü, uzmanlaşma ve ekonomik faaliyetlerde farklılaşma sonucunda yerleşiklerle karşılıklı bağımlılığa işaret ediyordu (Di Cosmo, 2004, s. 37). At koşumları ve silah teknolojisi hafif atlı okçu aristokratların ayrıcalık kazandığı katmanlaşmış bir toplumun yerleşiklere askerî üstünlük kurduğu yeni ilişkiler yaratmıştı. Yeni göçebe hayvancı toplum “doğal olarak savaşçı” idi. Aristokratlar önce silah bakımından zengindi. Daha sonra prestij malları onların elinde birikmeye başladı (Di Cosmo, 2004, s. 32, 42, 43).

Di Cosmo göçebe hayvancı kültürün gelişmesinde üç aşamadan bahseder. M.Ö. 9-7. Yüzyıllar arasına tarihlendirdiği ilk aşamada tarım hâlâ önemli bir ekonomik faaliyet olmakla birlikte baskın olan hayvancılıktı. M.Ö. 6-4. Yüzyıllara tarihlendirdiği ikinci aşamaya “klasik göçebe kültür” ismini verir. Son aşama ise Ordos ve çevresinde görülen Hun kültürüydü. Göçebeler başarılı klanların önderliğinde siyasî gruplara bölünmüş bulunuyor ve art arda savaşlara girerek kendi gruplarının siyasî hâkimiyet sahasını genişletmeye çalışıyordu (Di Cosmo, 2004, s. 57-59).

Di Cosmo’ya göre Hun İmparatorluğu’nun kuruluşu bozkır-Çin ilişkilerini baştan şekillendiren bir hadisedi. Lattimore, Kradin, Barfield gibi pek çok kimsenin sandığının aksine Qin yahut Han devletlerinin kuruluşuna karşılık olarak ortaya çıkmamıştı. Bu devleti yaratan, Qin Hanedanı’nın Meng Tian kumandasında göçebelerin topraklarına tecavüz etmesiydi (Di Cosmo, 2004, s. 187). Hunların, Çin’in ticareti kısıtlamasına tepki olarak birleştiği fikrini ise Mo-du’nun tahta çıktığı tarihlerde ticaretin kısıtlandığına dair bir belge olmadığı gerekçesiyle reddeder (Di Cosmo, 2004, s. 168). Bozkır devletlerinin kuruluşuyla ilgili çalışmasını derinleştiren Di Cosmo, üç aşamada tespit eder: kriz, askerîleşme ve merkezîleşme (Di Cosmo, 1999b, s. 15; Di Cosmo, 2004, s. 179). İklimdeki en ufak bir fenalaşma üretim-tüketim dengesini bozarak ekonomik krize yol açabiliyordu. Fakat ekonomik kriz devletleşme için yeterli değildi. En fakirlerin kaderine terk edildiği ve sosyal yapının çözüldüğü bir ortamda “cesur birilerinin” birleşerek “yarı hukuksuz” haydut bir kadro kurması gerekliydi (Di Cosmo, 2004, s. 180). Ekonomik krizle birleşen sosyal kırılmanın “yüksek düzeyde seferberlik” yaratmış olabileceğini vurgulamanın yanında etnik çatışmanın ve vassal-süzeren ilişkisindeki çatışmanın da kriz yaratabileceğini savunur (Di Cosmo, 1999b, s. 16; Di Cosmo, 2004, s. 180). Krizden sonra gelen ikinci aşamada kabile orduları kurularak büyük çatışmalara girilir. Karizmatik bir lider etrafına birleşen ve askerîleşen gruplar gitgide genişleyen bir askerî aristokrasi teşkil ediyordu. Askerî aristokrasi diğer grupları vergiye veya haraca bağlayarak kendi grubu için ihtiyaç fazlası ürün yaratmaya çalışıyordu (Di Cosmo, 2004, s. 181). Vergiye ve haraca dayanan ihtiyaç fazlası ürün devletleşmenin kilit unsuruydu. Kabileler üstü bir liderin kutsal hükümdar ilân edilmesiyle üçüncü aşamaya geçilmiş oluyordu (Di Cosmo, 1999b, s. 19-20). Hükümdar haracı ve vergiyi tekeline alıyor, ardından aristokratlara

dağıtıyordu. Devlet, bir hiyerarşi inşasıyla şekilleniyordu. Hiyerarşinin en üst kısımlarına hanedan mensupları, hükümdarın klanı ve muhafızları atanıyordu (Di Cosmo, 2004, s. 183-184).

Lattimore, Khazanov, Barfield ve Kradin, bozkırlılarda görülen köklü değişimlerin iç dinamiklerle açıklanamayacağını savunur. Göçebelerin siyasî teşekküllerinin karmaşıklaşması için kendilerinininkinden daha karmaşık siyasî teşekkülleri olan yerleşik toplumlarla temas etmeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Öyle anlaşılır ki göçebe toplumları durağan bulmakta yahut bu toplumların içlerindeki devinimleri büyük dönüşümler yaratamayacak kadar küçük bulmaktadırlar. Barfield, Çin'in siyasî birlikten mahrum olduğu zamanlarda göçebe boyların tek başlarına Kuzey Çin'deki beylikleri askerî yöntemlerle baskı altına alarak haraç ödemeye ve sınır pazarlarını açmaya icbar ettiklerini savunur. Çin'de kuzey sınırlarını korumaya muktedir merkezî bir devlet kurulduğunda boylar bu imkânı yitirerek Çin'deki devlete mukabil bir bozkır devleti kurmaya mecbur kalır. Yani bozkır devletlerinin kurulmaları birer tepkidir. Üzücüdür ki bu açıklama teşebbüsünde ciddi bir boşluk bulunur. Eğer bozkır devletlerinin kuruluşu Çin'in birleşmesine bir tepkiyse bu tepki nasıl vuku buldu? Kuzey Çin'deki savunmanın güçlenmesinden mustarip olan boyların aralarında mutabakata varmasıyla kurulduğu düşünülebilir. Ancak Xiongnu, Türk, Uygur ve Moğol imparatorluklarının kuruluşları öncesinde böylesi bir uzlaşma görülmemektedir. M.Ö. 3. Yüzyılda Xiong-nu'ların Yue-zhi'lerle (月氏) ve Dong-hu'larla (東胡) çekişme durumunda olduğu anlaşılıyor. Mo-du, babası tarafından barışın güvencesi olarak Yue-zhi'lere rehin verilmişti. Dong-hu'larla da bu tür bir çekişme bulunuyordu. Mo-du'nun babasını öldürüp tahta çıkmasından sonra küçük düşürücü taleplerde bulunarak Mo-du'yu kıskırttılar. Ancak bundan sonra ve bir dizi fethin ardından Xiong-nu İmparatorluğu vücuda geldi. Temuçin doğduğu zaman bozkır siyasî istikrardan son derece uzak bulunuyordu. Tatarlar nesillerdir Jin Hanedanı'nın müttefiki olarak Moğolları baskı altında tutuyordu. Naymanlar, Merkitler ve Kereyitler birbiriyle çekişiyordu. Güneybatıda Harezmsahlılar ve Karahitaylar, güneyde Jin Hanedanı bozkırın kuzeyindeki çatışmaya dolaylı olarak müdahil oluyordu. Temuçin'i Cengiz Kağan olarak "keçe çadırda oturanları" birleştirmeye götüren süreç daha evvel çatışmaların uzlaştığı değil, aksine, daha evvel uzlaşmaların çatıştığı bir süreçti. Temuçin önce Tuğrul Han ile birlikte Tatarlara saldırdı. Ardından Camuha ile Naymanlara hücum etti. Bu sırada Çin'de de siyasî birlik yoktu. Kuzeybatı Çin'de Tangut, Kuzey ve Kuzeydoğu Çin ile Mançurya'da Jin, Güney Çin'de Song Hanedanı hüküm sürüyordu. Gerçi Jin Hanedanı bilhassa Tatarlar aracılığıyla bozkırı istikrarsızlaştırmayı başarıyordu ve Moğollar Jin Hanedanı'nı ve onun müttefiki Tatarları ezeli düşman olarak görüyordu, ama Temuçin'in kağan olması Kereyitlerin, Naymanların, Karahitayların, Merkitlerin vd. uzlaşmasının eseri değildi. Türk ve Uygur kağanlıklarının kuruluşu ise büsbütün farklı hadiselerdir. İkisinde de mevcut bir hanedanın devrilmesi, bunun da ötesinde iktidarın bir boydan başkasına geçmesi söz konusudur. Barfield Türk ve Uygur

kağanlıklarını Tang Hanedanı ile eşleştirir. Türk Kağanlığı'nın Sui Hanedanı'ndan 30, Tang Hanedanı'ndan 66 yıl önce kurulmuş olması bu eşleştirmeyi yanlışlar. Barfield bu boşluğu Rou-ran'ların Wei Hanedanı'nı baskı altına almayı başaramadığı için zayıf kaldığını savunarak doldurmaya çalışır. Bu şekilde formül değişmektedir. Artık bozkır devletlerinin kuruluşu değil büyümesi ve güçlenmesi Çin'den haraç ve ticaret yoluyla mal getirilmesine bağlanır. Barfield'in Rou-ranlar konusundaki fikirlerinin kabul edilebilmesi için Rou-ranların Wei'ye hücum ediyor, fakat başarısız oluyor olması lazımdı. Oysa bunun aksine Wei Hanedanı Rou-ranlara saldırıyor ve Rou-ranlar bu saldırıları püskürtemiyordu. Savaş hattı Kuzey Çin -yani Wei toprakları değil-bozkırdı. Savaşın bozkıra kayması Rou-ranlar için Çin ordularından başka tehditlerin de habercisi oldu. Çünkü boylar Çin nüfuzunun güçlendiğini gördüğünde Çin'le anlaşmaya meyillidir. Nitekim Gao-che'ler (高車) Wei ordularına hedef olmaları sonucunda Wei Hanedanı'na bağlandı ve fırsat buldukça Rou-ranlara saldırdı. Bozkır devletlerinin istikrar ve düzen kazanması Çin'den haraç alınmasının sonucundan ziyade şartı gibi görünür. Sui Hanedanı'nın ilk yılları Türklerin saldırıları altında geçti. Türkler yaklaşık 30 yıllık bağımsızlıkları boyunca Kuzey Çin'deki hanedanlardan haraç almıştı. Barfield'in fikirleri üzerinden gidilirse kağanın otoritesinin güçlü, devletin de istikrarlı olması gerekirdi. Ama Sui Hanedanı'nın kurulduğu sırada Türkler parçalanmaya yakındı. Türk devletinde hiyerarşi yeterince belirgin değildi. Üstelik -Birinci Göktürk Kağanlığı için geçerli olmak üzere- devletin bekası gibi bir ideal de yoktu. Kişisel çıkarlar açıkça devletin devamlılığından ve birliğinden önemli görülüyordu. Bu durum devleti kırılgan ve dış müdahalelere açık hâle getiriyordu.

Araştırmacıların göçebe ve yerleşik yaşam tarzlarını karşılaştırarak ulaştıkları tezat, araştırma konusuna bakışları üzerinde öyle güçlü bir etki yaratır ki göçebelerle yerleşikler arasındaki ilişkilere odaklanırken “göçebelerin” yekpare bir bütün olmadığını, aralarında çıkar çatışmalarının hüküm sürdüğünü bazen unuturlar. Bozkırda siyasî birliğin olmadığı zaman dilimlerinde boylar arasında yoğun çatışma vardır. Çatışmaların bir kısmında ana sebepler siyasîdir. Çatışmaların başlıca siyasî sebebi boyun siyasî nüfuz sahasını genişletme arzusudur. Nüfuz sahasını genişletmek için zayıf buldukları boylara hücum ederek bunları kendilerine bağlamaya çalışırlardı. Bir boyu kendilerine bağladıkları zaman karşılıklı yükümlülük doğardı. Bağlanan boylar, hâkim boya vergi verir bazılarıysa sürüleri gütmek gibi belirli hizmetleri verirdi. Hâkim boy ise ona bağlı boylar saldırıya uğrarsa saldırıyı cezalandırmakla mükellefti. Bu ilişkilerde karşılıklı sorumlulukların denk olmadığı anlaşılıyor. Çünkü hâkim boyun bağlı boyu koruması söz konusu değildir. Korum işlevi hâkim boyun şanının ikincil bir neticesi olarak kendiliğinden ortaya çıkardı. Yani hâkim boyun hışmına uğramaktan korkan boylar, ona bağlı boylara saldırmaya cesaret edemeyebilirdi.

Siyasî sebeplerle de ilişkili olmak üzere çatışma sebeplerinin en etkili ikinci grubu ekonomik olanlardır. Otlaklar, av sahaları, su kaynakları, maden sahaları ve ormanlar, ticaret merkezleri ve yolları çekişme konusudur. Bu ekonomik değerler üzerindeki çekişmeler fetih odaklı savaşlar hâlinde vuku bulur. Ayrıca yağma odaklı çatışmaların daha yaygın olduğunu unutmamak gerekir. Boylar yağmalayabilecekleri bir hedeften haber aldıklarında bu fırsatı behemehal değerlendirerek hayvan veya esir/köle edinmek üzere saldırıya geçerlerdi.

Tekinsiz ve kesintisiz bir çatışma ortamında mutlaka birkaç boy komşu boyları bazen yerinden ederek bazen de kendine bağlayarak genişliyor ve güç merkezleri teşkil ediyordu. Yerel güç merkezleri tekil boylar için tehdit oluşturdıklarından tekil boylar iş birliği veya göç ihtiyacı hissederdi. Bazı boylar kendi aralarında ortak savunmaya dayanan ittifaklar kurarken bazıları da boyun eğmeyi kaçınılmaz bularak daha az bedeyecekleri bir vassallık ilişkisine gönüllü olarak güç merkezlerinden birinin korumasına sığınır. Bazı boylar se tehdit kaynağından uzaklaşmak için yer değiştirirlerdi ve bu da yeni çatışmalar yaratırdı. Güç merkezleri arasında -ittifakları da kapsayan- bir güç dengesi vardı. Birbirlerinin güçlenmelerini önleyebilirler ama birinin diğerini ortadan kaldırması çoğunlukla imkân dairesi sınırlarında idi. Bir bozkır devletinin kuruluşu işte bu dengenin ortadan kalkarak bir tarafın diğerlerinin topraklarını ve tebaalarını ele geçirmesinin neticesiydi.

Güç dengesi kurulan ve dağılan ittifakların etkileriyle değişebiliyordu. Fakat dengeyi alt üst ederek bir boyun diğerlerini hâkimiyeti altına almasını mümkün kılan nedir? Di Cosmo bunu açıklamaya muktedir bir fikir ortaya atmış gibi görünür. Di Cosmo'ya göre bozkır devletlerinin kuruluş süreci patlak veren bir krizle başlar ki bu ilk aşamadır. Ekonomik, sosyal veya siyasal kriz sonucunda iktidara meydan okuyan bir grup ortaya çıkar. Böylelikle “askerî aristokrasi” genişlemesi neticesinde büyük orduların kurulmasıyla açıklanabilir. Çünkü Di Cosmo'nun bahsettiği krizler anî ve kısa sürede büyük değişimler yaratarak dengeleri bozmaya yetkin hadiselerdir. Di Cosmo, Asya Hun İmparatorluğu'nun kuruluşundaki krizi Meng Tian'ın Hunları Sarı Nehrin güneyinden çıkarmasıyla Tou-man ile Mo-du arasındaki uyuşmazlığın birleşiminde tespit eder. Modu, kendi muhafızlarından bir askerî aristokrasi teşkil ederek babasının otoritesine meydan okumuş, onun çevresindeki aristokrasiyi de onunla birlikte yok etmiştir. Bunu da Dong-hu'ların ve Yue-zhi'lerin mağlup edilmesi (askerîleşme) takip etmişti. Devleti fetihlerle genişledikten sonra da imparatorluğun kurumları ihdas edilmiştir. Türk İmparatorluğu'nun kuruluşunda benzer bir süreç görmek mümkündür. Bu defa kriz vassal-süzeren ilişkisinden doğmaktadır. Rou-ran'lara önce Dili'ler (鐵勒) sonra da Türkler baş kaldırmıştı. Askerîleşme Türklerin 551'de Dil-ii'leri mağlup ederek bir kısmını kendilerine bağlamalarıyla başlamış, Mungan Kağan'ın bozkırda tam hâkimiyet sağlamasına kadar sürmüştür. Uygur Kağanlığı'nın

kuruluşu da benzerlik arz eder. Türk kağanlarıyla vassalları arasındaki kriz, Basmılların önderliğindeki bir hareketin darbesiyle sonuçlandı. Kısa süre sonra bu kez Basmıllar, Uygurların hedefi oldu ve iktidar Uygurlara geçti.

Di Cosmo'nun açıklaması isabetli görünmekle birlikte her krizin bir devletin yıkılmasına veya yeni bir devletin kurulmasına yol açmadığı açıktır. Mesela Kutlug'un tuğ kaldırmasından evvel Türk Kağanlığı'nı diriltmek amaçlı başka girişimler de olmuştu. Başta Xue-yan-tuo'lara katılmış olan A-shi-na Che-bi, (阿史那車鼻) daha sonra ayrılarak kendini kağan ilân etmiş, Kırgızları ve Karlukları kendine bağlamıştı. Güvence sağlamak için Tang sarayına elçi göndererek saraya bizzat gidip haraç sunmak istediğini bildirmiş fakat bu kararından sonra vazgeçmişti. Tang sarayında Che-bi'nin vazgeçişini iki yüzlülük olarak görülerek derhal cezalandırılmasına karar verildi. Che-bi, büyük bir vaatte bulunarak hata etmişti. Çin tarihinde bozkırdaki hükümdarların saraya gelmek suretiyle tam teslimiyet sunmaya söz verip sonra cayması çok görülmüş durumlardı ve Bozkırlıları güvenilmez bulan devlet adamlarının elini güçlendirici, ilişkileri yıpratıcı etkileri vardı. Che-bi, hatasının bedeli olarak, ona bağlı boyların isyan etmesiyle kağanlığını yitirdi. Nihayet Tang ordusu tarafından yakalanarak Çin'e götürüldü. Daha birkaç yıl önce Tang Hanedanı Doğu Türk Kağanlığı'nı yıkarak gücünü ispat etmişti. Bu yüzden boyların Che-bi'ye karşı isyana teşvik edilmesi kolay oldu. Öyle ki Che-bi'nin oğullarından biri kardeşini Tang sarayına göndererek kaderini babasının kaderinden ayırmıştı. 679'da Kutlug'dan 4 yıl önce, A-shi-de Wen-fu ve Feng-zhi, A-shi-na ailesinden Ni-shu-fu'yu kağan ilân ederek bir kez daha Türk Kağanlığı'nı diriltmeyi denedi. Tang Hanedanı bu kez kararlı davranarak büyük bir orduyla Wen-fu'yu yendi. Ni-shu-fu ise kendi adamlarınca öldürüldü. Ertesi yıl (680) kağan kaldırılan A-shi-na Fu-nian da üzerine gönderilen Tang ordusuna teslim oldu ve idam edildi. Bu makus tarihi yenmeyi başaran Kutlug oldu. Kısa sürede kalabalık bir ordu toplayarak Çin'e akınlar yapmayı başardı. Tang ordusuna karşı ilk zaferi ve Çin'de yaşayan Türklerin iadesi talebi kabul edilince gücünü ve meşruiyetini tartışılmaz şekilde ispat etmiş oldu. Ardışık zaferleri bir asabiye oluşturmasını sağladı ve bunu merkezîleşme izledi.

Türk Kağanlığı'nı diriltmeyi hedefleyen üç girişim karşılaştırıldığında Kutlug'un farkı askerî ve diplomatik başarısında bulunur. Che-bi Kağan diplomasi yolunu tercih etmiş, Tang'ın tepkisini yanlış hesaplamanın kurbanı olmuştu. Ni-shu-fu'nun kağan kaldırılmasında ise savaşa mecbur kalındı ve başarısız olundu. Savaşlardaki başarılarını Tang Hanedanı'na karşı etkili şekilde kullanan Kutlug, onların aksine, başarılı oldu.

İzah edildiği üzere bozkır devletlerinin kuruluşlarının fetihler yoluyla olduğuna şüphe yoktur. Bir boy diğerlerini savaş -bazen gönüllü itaat- yoluyla kendine bağlar ve sınırlarını genişletir. Sınırlarla birlikte siyasî aygıtın da genişlemesi ihtiyacı tebarüz eder. Bozkır siyasî kültüründe

kurumların ve geleneklerin sonraki nesillere nasıl aktarıldığı üzerinde durulması gereken önemli bir sorundur. Anlaşıldığı kadarıyla siyasî gelenekleri muhafaza eden, sonraki nesillere aktaran ve devletin boyla karşılaştırıldığında daha karmaşık olan kurumlarına kaynaklık eden unsur boydur. Boylar birkaç sülalenin (Türkçe uruk, Moğolca obog) teşkil ettiği siyasî yapılardır. Uruklar/oboglar arasında hiyerarşik bir ilişki vardır. Boyun başkanlığı “beylik” bir uruğun elindedir. Ayrıca genellikle başka bir uruk ikincil bir konumda olmak kaydıyla iktidarın bir kısmını paylaşmaktadır. Bazı araştırmacılar yeni devletin kurucu babasının muhafızlarının (Moğollarda nökörler) verdikleri desteğin karşılığı olarak devletin yüksek kademelerine yerleştirildiğini düşünmüştür ki bu doğrudur. Boyun yaptığı fetihlerde yine hiyerarşiye bağlı olarak gösterilen yararlılık siyasî örgütün genişletilmesi sırasında ödüllendirilirdi. Bey uruğunun mensupları içinden fetihlerde yararlı olanlar en yüksek makamlara atanırdı. İkincil konumdaki uruktan faydalı olmuş kişiler de diğer makamlara getirilirdi. Devletin kuruluşunun müjdelendiği ilk kurultayda bir dinî-resmî törenle hâkim boyun beyi hükümdar ilan edilirdi. Hükümdarın Tanrı’dan onay aldığı (kut) ve tüm insanların üzerinde olduğu inancı, onu eşsiz bir konuma yerleştiriyordu. Hükümdarla birlikte onun ailesi hanedan olarak yükselirdi. Devletlerin en önemli özelliği olan hiyerarşi, kendini makamlardan başka boylar ve seçkin uruklar nezdinde de göstermiştir. Hâkim boyla ilişkilerine, nüfuslarına ve stratejik konumlarına göre tüm boylar hiyerarşik bir sıraya yerleştirilirdi. Hunlarda Hu-yan, Lan ve Xu-bu gibi soylu aileler bulunduğu bilinmektedir. Türk Kağanlığı’nda hükümetin üyeleri A-shi-de ailesindendi. Hanedanın kendi içinde başka bir tür hiyerarşiden bahsetmek gerekir. Hükümdarların kardeşleri ve çocukları en yüksek makamlara gelirken hanedanın diğer mensupları düşük makamlara atanarak iktidardan uzaklaştırılıyordu. Aristokrasinin hiyerarşik düzeni atamalardan ibaret değildi. Ayrıcalıklar sınıflara göre farklılık arz etmek kaydıyla genişletilirdi. Moğollarda sadak taşıma, 9 defaya kadar cezadan affedilme gibi ayrıcalıkların “Noyanlara” verildiği malumdur.

İhdas edilen her makam, belirli sayıda insan topluluğunu kapsayan bir toprak parçası olan ülüş ile müsemma idi. Ülüş sahipleri kendi ülüşlerinde asker ve vergi toplamakla, siyasî düzeni korumakla mükellefti. Ülüşü aynı zamanda sahibinin güç kaynağı durumundaydı. Onun ülüşündeki tebaanın devlete bağlılığı yine onun idarî başarısına bağlıydı. Hâl böyle olunca ülüş sahiplerinin birer vali olmaktan çıkıp yarı bağımsız hükümdarlara dönüşüyordu. Kendi tebaalarıyla aralarındaki ilişkiden güç almak kaydıyla kendi çıkarları vardı. Neticede bozkır devletlerinin işleyişi bilhassa merkez-taşra ilişkisi iç diploması adı verilebilecek bir ilişkiler ağı kurulmuştur. Bu ilişkiler çok taraflı ve çok yönlü ilişkilerdir. Hükümdar, ülüş sahipleri, asil aileler, hükümdar zevceleri, boy beyleri, nadiren de olsa daha düşük makamlara ve rütbelere sahip kişiler bu ilişkilerin taraflarıydı. Bu çerçevede iç diplomasinin kişisel ilişkiler üzerinden yürüdüğü düşünülebilir. Ayrıca zaman içinde kişiler, aileler ve hatta bazı bağlı boylar arasındaki ittifakların

eklenmesiyle daha karmaşık bir iç diplomasi süreci belirir. Böylelikle bozkır devletlerinin üç paydaşı (hükümdar, beyler, boylar) ve onlar arasındaki -devletin işleyişini ifade eden- ilişkiler şekillenir.

1.BÖLÜM

BOYLAR

Bir terim olarak Orta Asya'nın coğrafi sınırlarını belirlemeyi ilk kez deneyen Alman coğrafyacı Alexander von Humboldt idi. 1843'te "Orta Asya"nın sınırlarını şöyle tespit etti: 44,5° Kuzey Enlemi'nin 5 derece güneyi ve 5 derece kuzeyi arasında kalan bölge. Batı sınırını Aral Gölü'nün batısında bulunan ve bugün Kazakistan sınırları içinde bulunan Üstyurt, doğu sınırını da Kingan Dağları oluşturuyordu (Miroshnikov, 1992, s. 477-478). Daha sonra Nikolay Khanykoff, bu tespitin coğrafyaya uygun olmadığından bahisle denize akan/akmayan nehirlerin ölçüt olarak kullanılmasını önerdi. Böylece Humboldt'un "Orta Asya"sına Doğu İran'ı ve Afganistan'ı da kattı (Miroshnikov, 1992, s. 477-478). Ferdinand Richthofen Asya'yı ikiye bölerek "Orta Asya" ve "Çevre Asya" terimlerini ortaya attı. O da Khanykoff gibi denize akan ve akmayan nehirlerden yola çıkarak nehirleri denize dökülmeyen Orta Asya'nın sınırlarını kuzeyde Altaylar, güneyde Tibet, doğuda Kingan Dağları ve batıda Pamir olmak üzere belirledi (Miroshnikov, 1992, s. 478). Mushkatov, Richthofen'in nehirler üzerinden yaptığı tanıma rüzgârları da katarak İç Asya ve Dış Asya ayırımına gitti. Richthofen'in "Orta Asya"sı Mushketov'un "İç Asya"sının doğu kısmıydı (Miroshnikov, 1992, s. 178). Louis Ligeti, coğrafyacıların Asya'yı 5 parçaya böldüğünü bildirerek bunlardan "İç Asya"yı Ural Dağları, Akmolinsk Yaylası, Orta Altaylar, Güney Sibirya, Kingan Dağları, Himalayalar, Pamir, Hazar Gölü arasına işaret eder (Ligeti, 2011, s. 13-15). Denis Sinor "İç Asya" kavramını bambaşka bir temel üzere bina etmiştir. Onun anlamlandırmasına göre "İç Asya" tamamen kültürel bir kavramdır. Avrasya'nın çeperini oluşturan yerleşik-tarımcı kültürlerle karşılık İç Asya göçebe kültürü temsil eder. Bu sebeple İç Asya'nın sınırları değişkendir. Öyle ki Roma'nın Panonya bölgesini Hunlar ele geçirdiğinde Panonya; Küçük Asya'yı Selçuklular ele geçirdiğinde Küçük Asya, İç Asya'ya dahil olmuştur. Kuzey Çin dahi Kıtanların ve Moğolların fetihlerinden sonra İç Asya sayılır. Yani sınırlar siyasî gelişmelere bağlılık gösterir (Sinor, 2008, s. 3-4). Yuri Bregel "Orta Asya"nın sınırlarını Hazar Gölü, Ural Nehri, Altay Dağları, Batı Sibirya, Hindukuş Dağları ve Kopet Dağları ile çizer (Bregel, 2003, s. VII). Bu bilgiler ışığında "Orta Asya" tanımını geniş bir bölgeyi tarif etmek üzere doğuda Kingan Dağları, kuzeyde Sibirya, batıda Hazar Gölü ve Ural Nehri, güneyde Pamir, Himalayalar ve Gobi Çölü'nün güneyi sınırları teşkil edecek şekilde kullanılabilir. Beşerî coğrafya bakımından ise ikiye ayırmak uygun olacaktır: Tarım Havzası ve Maveraünnehir yerleşik tarım toplumlarınca meskûn bulunduğundan bu sahayı Orta Asya Bozkırından ayırmak gerekir. Bozkırlıların tarihlerinin cereyan ettiği saha Orta Asya ile birlikte Hazar'ın kuzeyinden bugünkü Ukrayna üzerinden Macaristan'a uzanan bozkır da kapsar. Avrupa ile Asya yekpâre bir süperkita kabul edilirse bir başka coğrafi terim olarak "Avrasya Bozkır" söz konusu olur.

Mançurya'dan Macaristan'a kadar doğu-batı yönünde uzanan bir bozkır sahası vardır (Taaffe, 2008, s. 23.). Bozkır devletleri de Mançurya-Macaristan arasındaki bu bozkırda vücuda gelmiştir.

Orta Asya yaz ile kış arasındaki sıcaklık farklarının yüksek, yağış miktarının ise, aksine, çok düşük olduğu şiddetli karasal iklimiyle tanınır (Taaffe, 2008, s. 21). Orta Asya'nın dış çeperini yüksek dağlar, iç çeperini de çöller oluşturur. Güney ve güneybatı yönündeki çöller ve kuzey-kuzeybatı yönündeki Sibiryâ nâbet tutarcasına biri yazın sıcaklığı arttırırken diğeri kışın soğuşu arttırır. Seyahatnameler kışın ne kadar soğuk olduğunu anlamaya yardımcı olur. Moğollara elçi gönderilen Rubruklu William, Karakurum'a gitmek üzere İtil Nehri yakınlarından 14 Eylül 1253'te yola çıkmak üzereyken ona refakat edecek olan Moğol, William'a 4 hafta boyunca "soğuktan taşların kırılacağı" bir yolculuk yapacağını söylemiş, elçilere yün ceket ve pantolon giydirmişlerdi (Jackson, 2010, s. 136). William, İtil kıyısından Talas şehrine kadarki yolculuğunu anlatırken pek çok defa soğuktan ölme tehlikesi geçirdiğini, yol boyunca nadiren gördükleri çalı çırpı dışında yakacak bulamadıklarını yazmıştır (Jackson, 2010, s. 141). William'dan birkaç yıl önce Moğollara elçi gönderilmiş olan Giovanni Di Plano Carpini Orta Asya'da kışın çok kar yağdığını, rüzgârın da çok şiddetli olduğunu yazmıştır. Yine Carpini, yaz aylarında yağmurun ancak otları ıslatacak kadar fakat dolunun sele sebebiyet verecek kadar çok yağdığını bildirir. Mönge'nin kağan kaldırılacağı kurultay için belirlenen tarihte aniden başlayan dolunun yerde hemen eridiğini ve sele sebep olarak 160 kişinin boğulmasına, çok sayıda evin sökülüp sürüklenmesine yol açtığını anlatır (Carpini, 1996, s. 37). 921'de Bağdat'tan yola çıkarak İtil Bulgar Hanı'na elçi olarak giden İbn Fadlan da Harezmi'nin ve kuzeyindeki bölgelerin kışın ne kadar soğuk olduğunu anlatır. Cürâniye'de (Gürgeç) evlerin içine keçe kaplı çadırlar kurup, çadırın içine kalın yün kıyafetler giyerek ve onun da üstüne kalın abaya sarınarak yattığı hâlde soğuktan yüzünün yastığa yapıştığını anlatır. Üstelik Harezmi'den ayrıldıktan sonra girdikleri Oğuz yurdu öyle soğuktur ki Cürâniye'deki soğuşun yaz sıcaklığı sayılacağını yazar (Şeşen, 1975, s. 28). Yuri Bregel Orta Asya'nın bozkırdan, çöllerden ve dağlardan ibaret olduğunu düşünür (Bregel, 2003, s. 2). Buna vahaları da eklemek gerekir ki sınırlı tarım alanları olup büyük kısmı Maveraünnehir ile Tarım Havzası civarında bulunur. Orta Asya'da pek az büyük ırmak vardır. Bunlar özellikle yaz aylarında kar sularından beslenir. Çoğu ırmak dağlardan doğup çöl kumları arasında kuruyarak kaybolur (Masson, 1992, s. 29, 32-33). Nehir çevrelerinde sulamalı tarım yapılması mümkündür. Orta Asya Bozkırını çok sınırlı sahalarda ormanların bulunduğu geniş bir otlaktır. Orta Asya'da av hayvanları çeşitlidir. Yak, Sayga antilobu, gazel, yaban domuzu, yaban eşeği, karaca av hayvanları çeşitliliğini oluşturur (Masson, 1992, s. 39).

Orta Asya Bozkırının sekenesi çoğunlukla göçebedir. Göçebelik yıl boyunca istikrarlı şekilde yiyecek ve su sağlamayan bir coğrafi sahada yaşayan insan toplumunun belirli veya belirsiz

aralıklarla yer değiştirdiği yaşam biçimidir. Çin kaynaklarında kalıplaşmış bir ifade tarzıyla Kuzeylilerin (北人) “su ve otlak peşinde sürekli gezdirdiği” yahut “su ve otlakları takip ettikleri” anlatılır¹². Gebe toplumları farklı kriterler kullanarak iki ayrı sınıflandırmaya tâbi tutmak mümkündür. Yiyecek üretip üretmediklerine göre avcı-toplayıcı gebeler ve gebe hayvancılar olarak ikiye ayrılabilir. Avcı-toplayıcılar avladıkları vahşî hayvan sürülerini takip ederek gederler. Gebe hayvancılar ise evcilleştirdikleri hayvanları besleyecek otlak veya kışın sert şartlarında hayatta kalmanın daha kolay olduğu yerlere gederler. Gebelirdiği başka bir ölçtle ge aralıklarının belirli olup olmadığına göre sınıflandırmak da imkân dâhilindedir. Bazı toplumların geleri mevsimlik olup yaylak ve kışlak olarak belirlenmiş yerler arasında ge etme söz konusudur. *Huddl-lem*'de Tokuzoğuzların (Uygurlar) ve Tuhsilerin yaz ve kış mevsimlerinde otlakların daha iyi olduğu iklim şartlarına göre gtükleri yazar (Minorsky, 1982, s. 94 ve 99). Konuralp Ercilasun, yaylak ve kışlak olan yerlerin sayısının 6'ya kadar ıkabildiğine dikkat çekmiştir (Ercilasun, 2020, s. 439). İklimin daha istikrarsız olduğu yerlerde hem ge aralıkları hem de ge edilen yerler değişkenlik gösterebilir. “Gebelik” terimine çeşitli sebeplerle itiraz edilerek alternatif terimler teklif edilmiştir. İbrahim Kafesoğlu gebe teriminin yalnızca ekonomik yönyle incelenmiş olduğunu, oysa bunun bir yaşam biçimi olarak ok daha geniş bir anlamı ifade ettiğini bildirir. Ona göre gebelirdiğin sosyal yön araştırılmadan açıklanmış olan bu terimin Türkler için kullanılması yanlıştır. Bir kere söz konusu terim “barbar” ile özdeştir. İbn Haldun “bedevî” tabirini izah ederken bedevilerin “umran” ile bağının kopuk olduğunu yazmıştır. Bu sebeplerle Kafesoğlu “ekonomik, içtimaî, siyasî yönleriyle bir btn olarak yaşam tarzını anlatan bozkır kltr” üzerinde durmuş ve “bozkır kltr” kavramını önermiştir (Kafesoğlu, 2010, s. 32-33). Kafesoğlu “bozkır kltr”n iki ayak üzerine oturtmuştur: at ve demircilik (Kafesoğlu, 2010, s. 205). Kafesoğlu'nun “gebe” teriminden rahatsız olması esasen bir tepki olarak görlmelidir. Kafesoğlu Türklerin Batı'nın medenî-barbar sınıflandırmasında ikincisine yerleştirilmesinden hi memnun değildi ve Türk kltrnn derinliğini ispat gayretindeydi. Khazanov “yarı gebe hayvancılık” terimini baskın ekonomik faaliyetin hayvancılık olduğu, otlaklar arasında belirli zaman aralıklarıyla ge edilirken başta tarım olmak üzere diğer ekonomik faaliyetlerle desteklendiği yaşam biçimi olarak tarif eder (Khazanov, 1994, s. 19-20). “Gebe” yerine “gerevli”, “gknc”, “konarger” gibi terimler de tavsiye edilmiştir. Bu terimler Osmanlı belgelerinden mlhemdir. Anadolu'da yaşayan

¹² Hunlar için SJ: 110: 2879, 2891; HS: 94A: 3743, 3751. Wusun'lar (烏孫) için SJ: 123: 3161; HS: 96B: 3901; HHS: 90: 1979; WS: 102: 2267. Büyük Yuezhi'ler için HS: 96A: 3890. Rouran'lar için WS: 103: 2290. Gaoche'ler için WS: 103: 2308; BS: 98: 3271. Türkler için ZS: 50: 909; SS: 84: 1864; JTS: 194A: 5174. Tiele'ler için SS: 84: 1880. Kitanlar için SS: 84: 1882; BS: 84: 3128. Uygurlar için JTS: 195: 5195; XTS: 217A: 6111

göçebe Türkler Osmanlı devrinde bu isimlerle anılmıştır. Bu çalışmada temel geçim kaynağını hayvancılığın teşkil ettiği, yaylak ve kışlak olarak seçilmiş iki bölge arasında mevsime bağı olarak göç edilen, yaylak veya kışlak bölgelerinin sınırları içinde otlak verimliliğine veya başka etkenlere bağı olarak yer değiştirilebilen bir yaşam tarzını tanımlamak üzere “konargöçer” kavramı kullanılacaktır.

1.1. NÜKLEOSENTEZ

David Sneath, Peter Golden’in “polemikçi ve düşünmeyi teşvik eden” diye tarif ettiği¹³ çalışması *The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia*’da İç Asya tarihi çalışmalarında “tribe” ve “clan” terimlerinin kullanılmasına şiddetle karşı çıktı¹⁴. Morton H. Fried ise “sözlükten antropoloji için en anlamsız sözcüğü seçecek olsam yalnızca race’yi (ırk) seçmek için tribe’den vazgeçerdim.” dedi (Fried, 1967, s. 154). 19. Yüzyıl sosyal bilimcilerin tüm insanlığın tarihini açıklamak gayesiyle iddiası ispat kabiliyetini aşan ve insan toplumlarının belirli aşamalardan geçmiş, geçiyor ve geçmekte olduğunu savunan sosyal evrim teorilerinin ardı ardına geldiği nevi şahsına münhasır bir devir oldu. Bu durum pozitivistimin kısmen henüz doğmakta olan sosyal bilimlerin “bilim” sayılabilmesi için -tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi- genel geçer kanunlar yaratmaya zorlamasından, kısmen de sosyal bilimciler nezdinde yarattığı coşkudan kaynaklanmıştır. Sosyal evrim teorileri iki konuya odaklanmıştı: “İlkel toplumların” kültürlerini açıklamak ve devletin ilk defa ortaya çıkışını izah etmek. Aslında bu bir ayrımı ifade ediyordu. Çünkü “ilkel toplumlar” aynı zamanda “devletsiz toplumlar” idi (Service, 1975, s. 5). İlkel toplumlarda devletin boşluğu kandaşlık ilişkileri tarafından dolduruluyordu. Devletteki kurumsal otoritenin yerine ilkel toplumlarda yaşa ve cinsiyete göre belirlenen kandaşlık ilişkilerine dayanan bir otorite vardı. Bu toplumların siyasî teşekküllerinin ismi “tribe” idi (Sneath, 2007, s. 2). “Tribe” adı verilen yapıyı oluşturan insanlar arasında kan bağı vardır. Ayrıca yaşa ve cinsiyete bağı bir hiyerarşi söz konusudur. Fakat devletten ve devlet kurumlardan mahrum olduklarından bu toplumların “liderlerinin” otoritesi yaşlarından ve cinsiyetlerinden gelir. İtaati sağlayacak etkin mekanizmaları yoktur (Fried, 1967, s. 129, 133; Service, 1975, s. 49). Kandaşlık ilişkisine dayanan bu siyasî teşekküller birer “chiefdom/şeflik” olarak tanımlandı (Sneath, 2007, s. 46).

Bir dildeki tüm sözcükler o dili konuşan insanların müşterek olan ve olmayan kültürünü ve tarihini yansıtır. Her sözcüğün bir de kendi tarihi vardır. Belirli bir dile ait bir kelimeye başka bir dilde karşılık bulmak istendiğinde söz konusu kelimenin yansıttığı kültür ve kendi tarihi

¹³ Bkz. Golden, 2009a, s. 294.

¹⁴ “Tribe” ve “clan” sözcükleri daha sonra “kabile” ve “aşiret” sözcükleriyle karşılaştırılacakları için Türkçe’ye çevrilmemiştir.

genellikle gözardı edilir. “clan” sözcüğü dilimize “klan” olarak geçmişse de “tribe” kendine yer bulamamış eskiden beri kullanılan “kabile” ve “aşiret” sözcükleri onun yerine kullanılmıştır. Zaman içinde “tribe”nin kandaş ilişkilere dayanan devletsiz toplum yapısını vurgulayan anlamı bu iki sözcüğe sirayet etmiştir. Kaynak metinlerin çevirilerinde kullanılan terminoloji bir başka sorunu teşkil eder. Belirli terimlerin karşılıkları konusunda bir görüş birliği olmadığı gibi kaynaklardaki birden fazla kelime tek kelimeyle karşılandığından göçebe örgütlenmenin farklı biçimlerini ve düzeylerini bildiren sözcükler de görünmez hâle gelir. Sneath, kaynak metinlerin çevirenlerin zihinlerindeki “kandaş grup” algısını kaynak metinlerdeki terimleri “tribe” ile karşılamak suretiyle metne zerk etiklerini yazdı. Golden ise “Metinlerde kandaşlığı ifade eden kelimeler zaten vardı. Kimse zerk etmedi.” diye karşılık verdi ve Steingass’ın Farsça-İngilizce sözlüğünden ve Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lugati’t Türk*’ünden faydalanarak “tribe”, “kavim”, “aşiret”, “boy” kelimelerini eş anlamlı olduğunu öne sürdü (Golden, 2009, s. 294). Golden’in tartışmayı sözlükler üzerinden yürütmesi sözlüklerde nigger-zencî eşleştirmesinin yarattığı sorunu somutlaştıran bir örnek teşkil eder.

Konunun tartışılması sözlükler üzerinden yürütüldüğünde sözlük hazırlamanın problemleri tarih araştırmasına sirayet eder. İki dilli sözlüklerde genellikle bir kelimenin diğer bir dildeki karşılığı verilirken her iki kelime de en genel anlamlarıyla düşünülür. Hâliyle sözlükler bu tür bir problemin çözümü için yetersiz kalır. Bozkırlılarda kandaşlığın bulunup bulunmadığı ancak kaynakların belirli terimlerle andığı grupların nitelikleri üzerinde çalışmakla anlaşılabilir. Bu minvalde bir çalışmayı İsenbike Togan yayımlamıştır. Togan, Tang devrinde Çin metinlerinde görülen 部落 “bu-luo” teriminin anlamını çözmeye çalışırken xing (姓), zu (族), bu (部), bu-luo terimlerini “boy” ve “bodun” ile karşılaştırdı. Xing’in klan anlamına geldiğini, xing’lerin bir araya gelerek bu’ları oluşturduğunu savundu. “Bu” terimi “tribe” karşılığı olup kendi adı ve ordusu vardı ve hiçbir koşulda dağılmıyordu (Togan, 2015, s. 106). İlk kez *Wei-shu*’da görülen “bu-luo” ise kandaş olmayan bir yapıya işaret ediyordu. Bu-luo, Orhun Abideleri’ndeki “bodun” ile özdeşti ve Togan’ın vardığı netice odur ki Tang devrinde “bu-luo” tabiri bir yönetici ve onun etrafında birleşmiş insanları ifade etmiştir (Togan, 2015, s. 107). Bu anlamıyla “bu-luo”, Togan’a 13. Yüzyıl Türk tabiri olan “bölükleri” hatırlatmıştır (Togan, 2015, s. 95). Togan bu şekilde açıklama yolunu tutmakla birlikte söz konusu terimlerin kaynaklarda başka anlamlarda da kullanıldığına işaret etmiştir.

Kaynaklarda rastlanılan her bir terimin bir sözlük anlamı bulunmakla beraber her daim anlamlarına uygun yerlerde kullanılmadıkları, anlamlarının yanlış kullanımlar neticesinde genişlediği görülüyor. Çinliler bozkırlıların kültürüne (yahut kültürlerine) akademik bir ilgi duymuyorlardı. Bozkırlıları mükemmelen anlamaya ve tanıtmaya çalışmadılar. Kaçınılmaz

olarak bugün akademik tarihçilik bakımından büyük önem arz eden kavramları gelişigüzel kullandılar. Bugünün tarihçileri kaynaklardaki kavram karmaşasını idrak ve tetkik mecburiyetine bu şekilde düşar olmakla birlikte araştırmasının esas gayesinden uzaklaşmamayı da becerebilmelidir. Bu usulü tatbik etmek üzere evvelâ Çin kaynaklarında karşılaşılan kavram karmaşasının bir dökümünü ve çözümünü vermek, ondan sonra toplumun örgütlenme biçimlerini izaha başlamak gerekir.

Bozkırlıların örgütlenme geleneklerinde kandaş toplulukların önemli bir yer tuttuğu inkâr edilemez. Beslenme, giyinme, barınma, savunma, göç etme gibi temel ihtiyaçlarını ancak nesillerce korunacak sıkı iş birliğiyle karşılamaları mümkündür. Böylesi uzun vadeli ve güvenilir ilişkilerin tesisi için en uygun yol aile ve akrabalık aidiyetlerine yaslanmaktır. Aileler (oğuşlar) mensubu oldukları sülâlelerle birlikte yaşıyorlardı. Sülâleler ekonomik, içtimaî, siyasî sahalının tamamına yayılan çok yönlü örgütlerdir. Sülâlenin büyüğü yaşı, tecrübesi, kabiliyeti ve cinsiyeti sebebiyle saygı görüyor, sözü dinleniyordu. Sülâlelerden Çin kaynaklarında xing (姓) yahut shi (氏) diye bahsedilmiştir¹⁵. Bunlar Türkçe “uruk” kelimesinin karşılığıdır¹⁶. Göçebe örgütlenmenin kandaş nitelikteki birimleri bunlarla sınırlıdır. Urukların birkaçının bir araya gelmesiyle bir boy/bod oluşur. Jiu Tang-shu, Xue-yan-tuo boyunun ortaya çıkışını şöyle izah eder:

“Xue-yan-tuo’ların (薛延陀) kökeni olan uruk (姓), Xue uruğudur (薛氏). Önceden Yan-tuo’lara (延陀) saldırıp ahalisini ele geçirdiklerinden Xue-yan-tuo Boyu (薛延陀部) adını aldılar.” (JTS: 199: 5343).

¹⁵ *Sh-iji*’de Hunlarda üç soylu uruğun Hu-yan Uruğu (呼衍), Lan Uruğu (蘭) ve Xu-bu Uruğu (須卜) olduğu bildirildikten sonra bunların “üç soylu uruk” olduğu shi (氏) yerine xing (姓) karakteriyle anlatılmıştır:

“呼衍氏，蘭氏，其後有須卜氏，此三姓其貴種也。” (SJ: 110: 2890-2891)

Yine *Shi-ji*’de Han elçisinin Hunların üvey anneleriyle evlenmelerini ayıplaması üzerine karşılık veren Zhong-hang Yue (中行說) Hunların babaları ölünce soylarının kaybolmasından korktukları için üvey anneleriyle evlendiklerini söylemiş ve yine xing (姓) sözcüğünü kullanmıştır:

“父子兄弟死，取其妻妻之，惡種姓之失也。” (SJ: 110: 2900).

Bei-shi’de Rou-ranlarda hanedanın Yu-jiu-lu Uruğundan (鬱久閭氏) olduğu bildirilirken xing ve shi kelimeleri *Shi-ji*’deki gibi kullanılmıştır:

“蠕蠕姓鬱久閭氏。” (BS: 98: 3249).

Divanü Lügati’t Türk’te “urug” maddesi şöyledir:

“Herhangi bir şeyin tanesi (habbe). Ekilen tohuma da urug denir.

Urug ekti: Tohum ekti. Hısımlar ve akrabalar da buna benzetilir ve urug tarig olarak adlandırılır.” (DLT: 623). Ayrıca bkz. Durgunay, 2017, s. 170.

¹⁶ Bazen kaynaklar yanlış olarak boyları shi kavramıyla ifade eder. *Wei-shu*’da Gao-che’leri oluşturan uruklar arasında uruk olarak sayılan “Hu-lü/斛律” (WS: 103: 2307), daha sonra Gao-che ülkesinin bir kısmını işgâl eden Rou-ran kağanı She-lun’a (社論) saldıran Bei-hou-li, “斛律部部帥倍侯利/Hu-lü Bu reisi Bei-hou-li” olarak anılır (WS: 103: 2309). Gerçekte Gao-che, bir boyun değil boyların teşkil ettiği bir boylar üstü siyasî teşkilatın adıdır. Doğal olarak *Wei-shu*’da “uruk/氏/shi” olarak anılanlar aslında birer boydur.

1.2. OĞUŞ (AİLE)

Bozkırlılarda evlenme için iki yaygın adet olduğu anlaşılıyor. Biri aile büyükleri aracılığıyla kız istemedir. Türklerde, Oğuzlarda ve Tie-le’lerde (鐵勒) bu adetin yaygın olduğu kabul edilebilir¹⁷. Wu-huanlarda (烏桓), Xian-beilerde (鮮卑) ve Moğollarda ise kız istemeye kız istemeye kız kaçırmanın da eşlik ettiği görülür. Çin kaynakları Wu-huanların ve Xian-beilerin evlenmek için kız kaçırdıklarını bildirirse de *Moğolların Gizli Tarihi*’ne bakarak hem isteme hem de kaçırma adeti olduğundan söz edilebilir. Yesugei Bağatur, Temuçin’in annesi Ho’elun-ucin’i kaçıarak evlenmişti (Temir, 2016, s. 16). Temuçin 9 yaşına geldiğinde ise Ho’elun-ucin’in akrabaları olan Targutlardan Temuçin için kız istemek üzere yola çıkmış, yolda Unggirat’lardan Dei Seçen’le karşılaşarak Temuçin’i onun kızı Börte ile nişanlamıştı (Temir, 2016, s. 20). Rubruklu William, Moğolların kız almak için kalın (başlık) verdiğini, fakat kız kaçırmayı temsil eden bir tür tören olduğunu kaydetmiştir. Gelin olacak kız at biner ve kaçar. Damat da at binip kızı yakalayıp götürür (Jakson, 2010, s. 91-92). Bu, herhalde kız kaçırma adetinin terk edildiği tarihlerde bir gelenek olarak yaşatılmasını sağlayan içtimaî bir tören olarak görülmelidir. Yine de kız kaçırmanın tümüyle terk edilmiş bir adet olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Kız isteme usulüyle evlenmede gençlerin eş seçme özgürlüğü vardı. İbn Rüsteh, Burdaslarda kızın büluğa erince babasının hükmünden azat olarak istediği erkeği seçerek kendisini istemesi için babasına gönderdiğini ve babasının da kızı sevdiğine verdiğini anlatır (Şeşen, 2001, 37). *Zhou-shu*, Türklerde bir oğlanın cenazede görüp beğendiği bir kızla evlenmek için ailesini kızın evine gönderebildiği bildirilir (ZS: 50: 910). Bozkırlılarda ortak adet evlenme karşılığı kalın ödenmesidir. Kaynaklar kalının at, sığır veya koyun cinsinden verildiğinde birleşse de kişinin refah düzeyine ve sahip olduklarına göre kürk, ipek, altın, gümüş, değerli taşlar, yay, kılıç, zırh, giysi, kumaş, tavuk yahut ev gereçleri dahi kalın olarak verilmiş olmalıdır. Kız isteme usulü evlilikte kalın, kız istemeye giderken götürülüyordu. Kız kaçırılanlar ise aradan yeterli zaman geçtikten veya ilk çocukları doğduktan sonra kalın veriyordu. Bazı topluluklarda damat bir süre için kızın ailesinin evinde kalır ve onlara hizmet ederdi. *Hou Han-shu*’dan Wu-huanlarda damadın gelinin ailesine 1-2 yıl hizmet ettiği (HHS: 90: 2979); *Sui-shu*’dan Tie-le’lerde damadın çocuğu doğana kadar gelinin ailesine hizmet ettiği öğreniliyor (SS: 84: 1880)¹⁸. Dei Seçen, Temuçin ile

¹⁷ Hunların evlenme adetleri hakkında *Shi-ji*’de, *Han-shu*’da ve *Hou Han-shu*’da bilgi verilmemiştir. Ayrıca Tie-le’lerin adetlerinin Türklerinkiyle aynı olduğundan bahsedilir. Bu bilgi çok güvenilir olmasa da pek çok boyu içeren Tie-le kümesi içinde adetleri Türklerinkiyle aynı olan boyların da bulunduğu dikkate alınarak bu bilginin kısmen doğru olduğu kabul edilebilir (SS: 84: 1880). İbn Fadlan, Oğuzlarda Harezm kumaşı veya hayvan cinsinden kalın vermenin kız almak için şart olduğunu anlatır (Şeşen, 1975, s. 32).

¹⁸ Bir kez daha “Tie-le/Di-li” tabirinin pek çok boyu ifade ettiğini, boylar arasında adet farkları olacağını hatırlamak gerekir.

Börte nişanlandığı zaman, Temuçin'in kendisine hizmet etmesi için yanında kalmasını istemiş ve Temuçin babasının ölüm haberini alıncaya kadar Börte'nin ailesine hizmet etmişti (Temir, 2016, s. 21).

Wei-shu'da Gao-chelerin evlenme âdetleri epeyi detaylı anlatılmıştır:

“Evlenecekleri zaman sığır ve at ile kalın vermeyi zenginlik sayarlar. [Evliliği] söz keserek akdederler. Erkek tarafı arabaları toplayarak atlarının etrafını çevirir. Kız tarafından at seçmelerini isterler. Çitten çıkınca ata elleriyle vurarak koştururlar. [Attan] düşmeyen, atı alır. Düşenler sayı tamam olana kadar yeniden deneyebilir. Tahılları yoktur. Tahıl içkisi yapmazlar. Gelinin karşılanacağı gün kadın erkek toplanırlar. [Erkek tarafı] Kıymız ve et ikram eder ve eğlenirler. Ev sahibi herkesi karşılayıp buyur eder. Yürüyüş sırası veya makamları yoktur. Büyük bir çadır önünde oturup bütün gün yer içer eğlenirler. [Ev sahibi konuklarının] geri dönmesine izin vermez [ve orada yatırır]. Ertesi gün kız [yeni] evine giderken erkek tarafı kız tarafının sürüsünden istediği kadar at alır. [Kızın] atası anası abisi kardeşi üzülse de tek kelime etmezler. Dul kadınların [atları] alınmaz. Onlara büyük hürmet gösterirler.” (WS: 103: 2307; Kırilen, 2016, s. 67-68)

Yukarıda bahsedilen evlilikler sık rastlanan, “normal evlilikler” olarak da nitelenebilecek evliliklerdir. Bazı anormal şartlarda da evlendiği kaynaklara yansımaktadır. Gerdizî'nin yazdığına göre Oğuzlar evli bir kadın zina yaptığında onu ve zina yaptığı adamı alıp hükümdarın kapısına götürüyor, ikisine 300'er sopa vuruyor, sonra zanî adama keçe kaplı bir ev yaptırıp kadının kocasına veriyor; nihayet zanîleri evlendiriyor, eğer zanî adamın imkânı varsa mağdur kocaya yeni bir kadın bulmasını şart koşuyorlardı. Eğer zina eden adam fakirse 300 sopa vurup bırakıyorlardı¹⁹ (Şeşen, 2001, s. 80). *Zhou-shu*'daki kayda göre Gök-Türkler bekâr bir kıza tecavüz eden suçlunun bütün mallarına el koyuyor, sonra da onu kızla evlenmeye zorluyorlardı (ZS: 50: 910; Liu, 2011, s. 22).

Soyluların yaptıkları evliliklerle sıradan insanların yaptıkları arasında pek çok açıdan fark vardır. Soyluların evlilikleri özellikle siyasî sonuçları bakımından önemsenmiştir. Bu sebeple soyluların evliliklerinden daha sonra -yeri geldikçe- bahsedilmesi ve bu bölümde sıradan insanların evliliklerine odaklanılması daha doğru olur. Bozkırlıların uruklar arasında evlilik yaptığına kani olmak için esen miktarda delil bulunmasına rağmen uruk içinde evliliklerin vuku bulunduğunu kanıtlamak çok zordur. Gerçi Rubruklu William'ın (Jakson, 2010, s. 91) ve Plano Carpini'nin

¹⁹ 920-921'de Oğuz ülkesinden geçen İbn Fadlan böyle bir adetten hiç bahsetmez. Yalnızca zina edenlerin ağaca bağlanıp gerildikten sonra ağaçların salınmasıyla mancınık gibi gerilerek parçalandıklarını yazar. Bkz. Şeşen, 1975, s. 1

(Carpini, 1996, s. 40) şahadetleri 13. Yüzyılda Moğolların akrabalarıyla evlendiklerini gösteriyor, fakat Cengiz sonrası Moğolları tarif eden bu bilgilerin 13. Yüzyıl öncesi için de geçerli olduğunu düşünmemek için bazı geçerli sebepler vardır. Cengiz'in boyları ortadan kaldıran devrimi urukları da gözden düşürmüş olmalıdır. Urukların önemini koruduğu yıllarda uruk içi evlilik yapılmadığını farz etmek daha uygun olur. Küçük kardeşin abisi öldükten sonra yengesiyle evlendiği, fakat abinin küçük kardeşinin hanımıyla evlenmesinin uygun bulunmadığı biliniyor²⁰. Hatta Çin kaynakları dikkate alınırsa babaları öldükten sonra üvey anneleriyle ve amcaları öldükten sonra yengeleriyle de evleniyorlardı. Fakat bu son adet yalnız soylulara has olsa gerektir. Bu gelenekler kadınların evlendikten sonra kocasının uruğuna mensup olduğunu gösterir. Ayrıca erkeklerin çokeşli olduğunu belirtmek gerekir. Maddî imkânları ölçüsünce kalın vermek ve her kadına ayrı bir ev kurmak kaydıyla birden fazla kadınla evlenmek mümkündü.

Evlenenler için yeni bir ev yapılıyordu. Ahşap direklerden yapılan iskelet, yün ve keçeyle kaplanıyordu. Çember şeklindeki çadırın tavanı kubbe şeklinde olup aynı malzemeden yapılıyordu (Jackson, 2010, s. 72-73). Çatının ortasında “tüğünük” adı verilen yuvarlak bir baca vardı ki tam altında hiç söndürülmeyen bir ateş yanıyordu (Carpini, 1996, s. 41). Kapının kolon ve kirişleri ahşaptan olduğu gibi kendisi de ahşaptı. Evin kapısı doğuya veya güneye bakacak şekilde yerleştiriliyordu; çünkü güneş Bozkırlıların inanç âlemlerinde çok önemli bir yere sahipti²¹. Rubruklu William, kapının işlemeleri olduğunu yazar. Evlerin genişliği değişken olmakla birlikte yine Rubruklu William bir evin çapını ölçtüğünü ve 30 adım geldiğini yazmıştır (Jackson, 2010, s. 73). Onun ölçtüğü evin büyük bir ev olduğu söylenebilir. Bazı evler arabalarda taşıyor, göçten önce ve sonra sökülüp tekrar kurulmuyordu. Bu arabaları öküzler çekiyor, bir kişi arabanın ön kısmında oturarak öküzleri idare ediyordu. Bozkır-orman hattında ise çadırlara ahşap evler eşlik ediyordu. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde karaağaç ve söğüt kabuklarından yapılmış evlerden bahsediliyor (Temir, 2016, s. 41). *Sui-shu*'da ise Shi-wei'lerin (室韋) “bambudan” evler yaptığı ve bu evlerin eşkalinin Türklerin çadırlarına benzediği kaydedilmiştir (SS: 84: 1882).

Evlerde zemin kadınların dokudukları halılarla kaplanıyordu. Çoğunlukla duvarlar da halılarla kaplıydı. Oturmak için divan kullandıkları ve ahşap oturaklar ve koltuklar yaptıkları biliniyor (Jackson, 2010, s. 75; Rudenko, 1970, s. 66). Büyük ihtimalle divanlara içine yün doldurulmuş minderler koyuyorlardı. Eşyalarını ahşap sandıklarda ve hurçlarda yahut bohçalarda saklıyorlardı. Kapının etrafında, divanların hemen arkasında, duvarda, yatakların başlarında atalarını temsil eden; kadınların deriden, keçeden ve erkeklerin ahşaptan yaptığı tözler yahut ongunlar vardı

²⁰ Asya Hunları için bkz. SJ: 110: 2879; Türkler için bkz. ZS: 50: 910; Oğuzlar için bkz. Şeşen, 1975, s. 32

²¹ Hunlarda evin kapısı doğuya açılıyor, chan-yü sabahları güneşi, geceleri ayı selamlıyordu. SJ: 110: 2892. Wu-huanlarda kapı doğuya açılıyordu. HHS: 90: 2979. Moğollar evi kapısı güneye dönük yerleştiriyordu. Jackson, 2010, s. 74.

(Jackson, 2010, s. 75; Carpini, 1996, s. 42). Tözler genelde hayvan şeklinde yapılıyordu. Örneğin kartal şeklindeki bir töz esasen kartalı değil, öldükten sonra “kartal olup uçmuş bir yakını” temsil ediyordu (İnan, 1986, s. 42). Çünkü atalarının ruhlarının evi türlü kötülüklerden koruduğuna, bazen evdekilere yol gösterdiklerine inanılıyordu. Abdülkadir İnan, Ebül Gazi Bahadır Han’a dayanarak Türklerin ölen yakınlarını temsil eden ve “kugurçak” adı verilen bebekler yaptığına dikkat çeker (İnan, 1986, s. 43).

Bozkırlıların cenaze adetleri ölünün sonraki hayattaki huzurunu tesis etmek ve rızasını kazanmak üzere şekillendirilmiştir. Ölenin yasını tutmak öncelikle ailesinin vazifesiydi. Çin kaynakları yas için özel kıyafetler giyilerek müzik çalınıp dans edildiğini bildirir²². Herhalde bu şaman başkanlığında yürütülen bir dinî bir törendi. Mezarlar genellikle evi andıracak şekilde odalara ayrılmıştı (Rudenko, 1970, s. 14; Çoruhlu, 2016, s. 239). Ölünün²³ yatırıldığı ana mezar odasına giysiler, içki, yiyecek, su, silâh yerleştiriliyordu (SJ: 110: 2892; ZS: 50: 910). Ölen erkekse bazen hanımlarından biri -rızasıyla veya zorla- onunla gömülüyordu. Bu durumda iki ceset aynı odaya ve yan yana iki sedye üzerine yahut taş lâhit içinde yatırılıyordu (Rudenko, 1970, s. 33; Çoruhlu, 2016, s. 68-69). Kadın için ayrıca kıyafet, yiyecek ve içecek konuluyordu. Aynı bir odada at, bazen onunla birlikte araba bulunuyordu. Ayrıca ölüye sonraki hayatta hizmet etmesi için -eğer varsa- kölelerin de kurban edilerek ayrı bir odaya koyulduğu görülmüştür (HHS: 90: 2980; Hayashi, 2013, s. 128). Bilge Kağan, Tonga Tigin’in yoğ töreninde Tongra boyundan esir alınmış 10 adamı kurban etmişti (Thomsen, 2011, s. 156-157; Ergin, 2012, s. 26-27). Zaman zaman çocukların da kurban edildiği arkeolojik çalışmalarla anlaşılmıştır (Çoruhlu, 2016, s. 147). Bu şekliyle mezar, ölünün sonraki hayatında, önceki hayatını aratmayacak şartları sunuyordu. At, koyun, sığır kurban ediliyordu. Bunların etleri sıyrılıp pişirilerek cenazeye gelenlere “yoğ aş” olarak ikram edilmiş, kemikleri mezara koyulmuş olacaktır (Hayashi, 2013, s. 113). Ölüye bu imkânlar sağladıktan ve belli günlerde onu temsil eden töze yiyecek sunulduktan sonra ölünün evi ve evdekileri koruyacağına inanılıyordu.

Gök Türklerin Çin kaynaklarında etraflı tasvirleri bulunan defin âdetleri yukarıdaki bilgileri destekleyici ve genişletici niteliktedir. Biri öldüğü zaman cesedi bir çadıra koyulurdu. Ölenin ailesi ve akrabaları koyun ve at kurban ederek etleri çadırın önüne bırakmak suretiyle ölüye sunarlardı. Bunu müteakiben at binip çadırın etrafını 7 kez tavaf ederlerdi. Tavaf sırasında çadırın kapısının önüne her gelişlerinde bıçaklarla yüzlerini çizerlerdi ki gözyaşları kanla karışarak aksın. Bu ilk törenden sonra ailesi ölünün yakılması için bir gün belirliyordu. Yakma günü gelince ölü

²² *Hou Han-shu*’da Wu-huanların cenazede ağıt ve şarkı söyleyip dans ettiği anlatılır. HHS: 90: 2980

²³ Ölünün gömülmesinden önce birbirinden farklı adetler vardır. Defin, ilkbaharda yahut sonbaharda yapılmıştır. Diğer mevsimlerde ölenler mumyalanarak yahut yakılarak külleri muhafaza edilmiş ve mevsimi geldiğinde törenle defnedilmiştir. ZS: 50: 910; SS: 84: 1864; SS: 84: 1881.

at bindirilir²⁴, atıyla ve değerli eşyalarıyla yakılarak külleri toplanıp muhafaza edilirdi. İlkbaharda ve yazın ölenlerin külleri sonbaharda, sonbaharda ve kışın ölenlerin külleri baharda gömülürdü. Küllerin gömüleceği gün gelince yine aile ve akrabalar en güzel kıyafetlerini giyerek toplanırlar, yeniden kurbanlar verirlerdi. Mezar bir oda şeklinde olup içine ölünün, atının ve eşyasının külleri koyulurdu. Duvara ise ölünün bir resmiyle birlikte sağlığında katıldığı savaşları temsil eden resimler asılırdı. Mezar kapatıldıktan sonra üstüne taş yığılırdı. Ayrıca mezarın etrafına mezardakinin sağlığında öldürdüğü düşman sayısı kadar taş yerleştirilirdi²⁵. Mezarın başına bir direk dikilir ve kurban edilen hayvanların kafaları bu direğe asılırdı (ZS: 50: 910; SS: 84: 1864).

Kırgızların cenaze âdetleri Gök Türklerinkine çok yakındır. Tek farkla ki ceset yakılıp kemikleri toplandıktan 1 yıl sonra ağaçtan bir ev yapılarak gömülürdü (TD: 200: 5493; Minorsky, 1982, s. 96). Bazı Bozkırlı topluluklar ise ölüleri ağaçların tepesine atmak geleneği vardı. Kıtalar ölüyü bir ağacın tepesine bırakıyor, 3 yıl sonra gelip kemikleri topladıktan sonra yakıyor ve külleri gömüp ölüye dua ediyor, domuz ve geyik eti sunuyordu (TD: 200: 5484; SS: 84: 1881). Evlât anne-babası ölünce ağlamaazdı ama anne-babanın evlâdı ölünce ağlardı (XTS: 219: 6167; THY: 96: 1717). Ku-mo-xi'lerin (庫莫奚) âdetleri de Kıtalarınkiyle aynıdır (ZS: 49: 899; SS: 84: 1881; TD: 200: 5484) Du-bo'lar (都波) ölüyü bir ağacın üstüne attıktan sonra kemiklerini toplayıp yakıyordu. Defin töreni ise Gök Türklerinkine aynıydı (TD: 200: 5467). Shi-wei'lerin hepsinden farklı olarak cenaze için büyük bir çadırın etrafında toplandıkları, ölüyü çadırın tepesine koydukları kaydedilmiştir (SS: 84: 1882; TD: 200: 5487).

Yerleşik toplumların iktisadî yapısının en önemli hususiyeti ileri seviyede iş bölümü ve uzmanlaşmadır (Service, 1975, s. 7; Guang-zhen, 2012, s. 151-152). Köylerde iş bölümü ve uzmanlaşma gerçi çok belirgin değildi, fakat şehirlerin beslenmesi köylere bağlıydı. Şehirlerde ise belirgin meslekler vardı. Kentler zanaat ve ticaret merkezleriydi: Meslekler son derece belirgindi. Demirciler, terziler, marangozlar, aktarlar, kasaplar... Tüm bu meslekleri icra edenler geçimlerini tümüyle bu mesleklerden karşılıyorlardı. Bir demirci ayakkabı yapmayı bilmiyor, ayakkabıyı ayakkabıcıdan alıyordu. Evinde lâzım olan dolabı marangozdan, hastalandığında şifâ verecek nebatatı aktardan alıyordu (Guang-zhen, 2012, s. 19; İbn Haldun, 1980, s. 249-250). Bozkırlılarda durum büsbütün farklıydı. Bozkırlıların -geçimini fakara hariç- tamamı hayvancılıkla geçiniyordu. Demircilik, marangozluk, kuyumculuk gibi işlerde uzmanlaşmış

²⁴ *Wei-shu*'da Gao-che'lerin ölüyü mezara elleri yay gerer vaziyette, beline bıçak, koltuk altına mızrak koyularak yerleştirildiği anlatılır. Gök Türklerin ölüyü yakmadan önce atının üstüne yerleştirmeleri ile karşılaştırılınca toplumun atlı ve savaşçı karakterini vurguladığı, atlı savaşçı olarak yaşayanların mezara da atlı savaşçı olarak girdiği anlaşılır (WS: 103: 2308).

²⁵ Kurganlar üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar balbal adı verilen, insan biçiminde yontulmuş taşları ortaya çıkarmaktadır. Bkz. Çoruhlu, 2000, s. 97-98.

kişilerin mevcudiyeti yadsınmaz. Fakat bunlar dahi geçimini esasen hayvancılıktan sağlardı. Demircilik yapan bir bozkırlının kendisi demir döverken ailesinin diğer fertleri hayvanlarına bakıyor, lüzumlu olduğu zaman kendisi de ailesiyle birlikte hayvanlarıyla ilgileniyordu. Zanaat, tarım, avcılık, balıkçılık sadece destekleyici faaliyetlerdi.

Beslenen sürü ailenin hemen hemen bütün ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bu yüzden sürüye iyi bakılması aile için hayatî önem taşıyordu. Beslenen hayvanların türleri ekoloji şartlarına göre farklılık arz ediyordu. Daha az sayıda sığır besleniyordu. Daha çok orta ve üst sınıfların at sürüleri vardı. Bozkırın kuzey kısmında, bozkır-orman çizgisinde, ren geyiği besiciliği yapılıyordu. Dağlık yerlerde koyunun yerini keçi, çöllerde atın yerini deve alıyordu.

Sürüler özel mülkiyete konuydu ve erkeğin malıydı. Fakat kadın eğer çeyiz olarak bir hayvan getirmişse o hayvan kadına aitti. Hem Di Cosmo Hem de Cai Hongsheng, Çin kaynaklarındaki “her birinin kendi toprağı vardır.” İfadesini, otlakların da özel mülkiyete tabi olduğu yönünde yorumlamıştır (Di Cosmo, 2004, s. 273; Cai, 1965, s. 82). Cümlede geçen “份地”, “belirli bir yer, belirli bir toprak parçası” demektir. Bu bakıma Di Cosmo’nun “mevsimlik göçler rastgele yapılmıyordu, kimin nereye göçeceği belliydi.” yorumu doğrudur. Abdülkadir İnan boylarda kimin nereye ev kuracağını hiyerarşik bir şekilde belirli protokol kurallarına bağlı olduğunu yazdı (İnan, 1998, s. 241, 246-248). Her ev, beyin evinin konumuna göre belirlenmiş yerlere, orunları uyarınca yerleştiriliyordu. Fakat bu otlakların mülkiyetine işaret etmez. Çin kaynaklarındaki “fen-di” kavramı üç şekilde yorumlanırsa isabetli olur:

- 1- Her boyun kendi toprakları vardı ve sınırları²⁶ belliydi. Sınır ihlallerine tahammülleri yoktu (Ercilasun, 2020, s. 440).
- 2- Her uruğun yaylakta ve kışlakta nereye yerleşeceği belliydi. Ancak bazı durumlarda istisnaî olarak farklı göç usülleri görülebiliyordu (Ercilasun, 2020, s. 439).
- 3- Abdülkadir İnan’ın bahsettiği türde, evlerin oruna göre yerleşmesi.

Yukarıdaki üç yorumun hepsi doğru olmakla birlikte, en doğrusu boyların her birinin kendi toprağının bulunmasıydı. Otlakların özel mülkiyete konu olduğunu gösteren bir delil değildir ve başka kaynaklarda da bir delil yoktur. Zaten göçebelerin otlakların özel mülkiyetine ihtiyaçları da yoktu. Boylar yaylağa göçtüğü zaman uruklara ayrılırlar ve her uruk birbirinden ayrı ve yeterince

²⁶ Günün şartlarında boyların sınırları hangi kesinlikle belirleyebildiklerinden emin olmak pek mümkün değildir. Herhalde sınırları ayırt edici jeomorfolojik unsurlardan yararlanarak belirlemeye çalışıyorlardı. İki boy arasındaki sınırın nereden geçtiğine dair iki tarafın tam bir anlaşma içinde olabilmesi pek mümkün görünmüyor. Ayrıca boyların yerini yurdunu terk etmeleri gibi durumlar da hesaba katıldığında sınırların bugünün kesin hudut anlayışına pek benzemediği, daha muğlak olduğu ve muğlaklığın çok büyük sorun yaratmadığı düşünülebilir. Sınırların ihlâl edilmesi örnekle açıklamak gerekirse belki belirli bir boyun kendi sınırları içinde saydığı bir av sahasında avlanılması şeklinde tecelli ediyordu.

uzak bir yere konar. Bu sayede uruklar arasında otlak kavgası yaşanması ihtimali en aza düşürülür. Bir uruğa bağlı aileler otlaktan ortaklaşa yararlanır. Otlakların şahsa ait olması söz konusu değildir.

Atın evcilleştirilmesi bozkırda kültürü baştan yaratacak bir devrimin ilk adımıydı. Alternatif görüşler kanıtlama girişimlerine karşın M.Ö. 4. Binyılda Poltava'nın güneybatısında, Dinyeper'in güney kıyısındaki Dereivka'da ilk defa yiyecek temini ve binek ihtiyaçları için evcilleştirildiği görüşü hâlâ geçerliliğini korumaktadır (Kohl, 2007, s. 141)²⁷. Atın binek olarak kullanılması yolculuk sürelerini azalttığından kültürel etkileşim sahasını genişleten bir hareketlilik kazandırdı. İster ticaret ister savaş isterse göç amacıyla olsun; artık daha uzak yerlere gitmek mümkündü. Devrimi tamamlayan ise koşum takımlarıydı. At üzerinde daha sağlam durmayı, ata sıkı tutunmayı sağlayan koşum takımları arabalı atlı asker tipini tarihe gömdü. Çünkü arabaların manevra kabiliyeti ve hızı ata göre çok sınırlıydı. Atla binicisinin bütünleşmesini sağlayan bu gelişmeyle savaşçı atlı göçebe hayvancı kültürün ortaya çıkması arasında bir ilişki var gibi görünür. Toshio Hayashi, Sakalardan önce atların sırtına sadece bir kilim serilerek binildiğini; Sakaların kilim üzerine kalın minderli bir eyer yerleştirmiş, atın karnından bir kemelerle bağlayıp atın ağzına gem takarak koşum takımını tamamlamıştır (Hayashi, 1995, s. 65). Bu yeni koşum teknolojisini kullananlar çevreleri için tehdit teşkil ediyordu. Çünkü askerî üstünlüklerine dayanarak komşularını yağmalama imkânına erişmiş bulunuyorlardı (Di Cosmo, 2004, s. 42). Coğrafyanın insanların ve hayvanların canına mâl olan felâketlere meyyâl olduğu düşünülürse askerleşmek ve diğer toplulukları yağmalamak ihtiyatlı bir iş olarak görünür. Tabiatıyla söz konusu riskler ve ihtiyat tedbiri olarak yağma yapmaya başvurmak tüm göçebelerin tercih ettiği bir yoldu. Göçebeler bu sebeple hızla askerleşerek savaşçı atlı göçebe hayvancıya dönüştüler. Çocukluktan itibaren koyun binip fare gibi küçük hayvanlara ok atarak binicilik ve okçuluk öğreniyorlardı (SJ: 110: 2879; JTS: 195: 5195). Kadınlar da iyi binici ve okçuydu (Carpini, 1996, s. 54).

Geniş bozkırda at mevsimlik göçleri, yeni yurt arayışlarını, yağmaları, kârlı ticaret seyahatlerini, daha geniş siyasî yapıları ve etkin iletişim ağlarını mümkün kılan bir ulaşım aracıydı. Göçebe yaşamın temel ve vazgeçilmez bir parçası olmanın yanında -bir tezatmış gibi görünse dahi- at bir lüks maldı. Atsız bir göçebe düşünmek zordur, fakat her ailenin at sürülerinin olmadığı, bir ailenin at sürüsünün büyüklüğüyle zenginliği arasında pozitif korelasyon olduğu açıktır (Rudenko, 1970, s. 58). Yüksek değeri sebebiyle atın bozkır devletleriyle Çin devletleri arasındaki resmî münasebetlerde bozkırlıların tevdi ettiği başlıca hediyedir. Zenginlerin mezarlarında diğer ekonomik sınıflardan kişilerin mezarlarındakine nispetle çok daha fazla at kurban edilmişti. Wang

²⁷ Alternatif görüşler için bkz. Levine, 1999, s. 5, 8.

Yan-de (王延德) Uygurlarda zenginlerin at, diğerlerinin sığır veya koyun eti yediklerini yazdı (İzgi, 2000, s. 57). Atın bozkırlıların beslenmesinde müstesna bir yeri vardı. Carpini'ye göre Moğollar çok fazla at sütü içiyor, ancak bu yoksa inek veya koyun sütü içiyorlardı (Carpini, 1996, s. 53). Kıymız en sevdikleri ve yoksunluğundan ıstırap duydukları içkiydi. Rubruklu William'a göre Moğollar yazın kıymız bitmedikçe hiçbir şeyi dert etmezlerdi (Jackson, 2010, s. 79). Kısrak sütü deri bir tulumla dökülüp çalkalanır, sopayla vurulurdu. Ardından yağı ayrılırdı. Tadı yeterince ekşileşip mayalandığı zaman hazır olan kıymız, içildiği zaman dili acıtır, sonra hoş bir süt tadı bırakırdı (Jackson, 2010, s. 81). Atların et için de besleniyor ve at etini daha çok zenginler yiyebiliyordu. Atların yeleleri tuğları süslemek için kullanılıyordu. Derisinden ayakkabı yapılıyordu. Bağırsaklarından sucuk yapımında yararlanılıyordu (Jackson, 2010, s. 79).

Koyunlar neredeyse atlar kadar önemliydi. Sütleri peynir, kaymak, yoğurt, tereyağı yapımında kullanılırdı. Yünlerinin kullanım sahası fevkalade genişti. Yatak, yastık ve yorgan yünle dolduruluyordu (Jackson, 2010, s. 86). Yünün eğirilmesiyle elde edilen iplikten çorap, içlik, gömlek, yelek kaftan ve başlık yapılıyordu (HHS: 90: 2979; SS: 84: 1864; Ögel, 2014, s. 65). Yün iplikten dokunan keçe hem çadır yapımında hem de yolculuklarda uyku tulumu olarak kullanılıyordu. Koyunların kemiklerinden türlü eşyalar yapıldığı biliniyor. Koyunun eti genelde haşlanarak yeniyor, kış için kurutulmuş da saklanıyordu (Jackson, 2010, s. 79).

Öküzler arabaya ve sabana koşuluyordu. Bilhassa arabalı çadırları öküzler çekiyordu (SS: 84: 1882; Carpini, 1996, s. 41). İneklerin süt, sığırların et için yetiştirildiğini biliyoruz. Manda ve sığır boynuzları yayın dış yüzeyine tutkalla yapıştırılıyordu. Ahşap yüzeyle boynuz arasına ise sinir yerleştiriliyordu (Ögel, 2014, s. 164).

Bozkırlılar hayvancılığı mevsimlik göçlerle icra ediyordu. Yaylak olarak seçilen yerler su kaynaklarına yakın, yüksek rakımlı, mümkün olduğunca serin ve geniş otlaklı yerler tercih ediliyordu. Yaylak ve kışlak yerleri bilinen toplulukların yaylakları kışlaklarından kuzeydedir. Rubruklu William 22 Temmuz 1253'te Tanais (Don) Nehri kıyısında Batu'nun oğlu Sartak'ın yanına varmıştı. Sartak, Ağustos ayında kış için güneye dönmeye başlamıştı (Jackson, 2010, s. 109). Aynı ayda Batu, Etil yakınında yaylakta bulunuyor ve geri dönmeye hazırlanıyordu. William'a göre Moğollar Ocak ayında yaylağa göçüyordu. Yaylakları kuzeyde olmakla beraber Etil'in kuzeyine gitmiyorlardı (Jackson, 2010, s. 130). *Wei-shu*'nun bildirdiğine göre Rou-ranlar, Che-lu-hui'nin (車鹿會) zamanında (4. Yüzyıl sonları) kışın Gobi Çölü'nün güneyine göçüyor, yazın kuzeyine dönüyordu (WS: 103: 2289). Kışlakta arıklamış olan hayvanlar yaylakta sonbaharda, yani kışlağa geçişten hemen önce, semiriyordu. Yeni doğan yavrular da hızla kuvvetleniyordu. Yaz sonunda hayvanlar seçiliyordu. Kışı atlabilecek kadar dayanıklı olanlar

kışlağa götürülürken diğerleri satılıyor yahut kışın tüketmek için kesiliyordu. Bu hazırlıktan sonra kışlağa götürülürken diğerleri satılıyor yahut kışın tüketmek için kesiliyordu. Kışlak düşük rakımlı, soğuk rüzgârlardan korunan, ılıman bir yerdi. Genellikle yaylağın güneyindeydi. Yerleşik yaşama iç içe olan göçebelerin bazıları -belki çoğu- kışı bir köyde veya şehirde; hiç değilse bunların yakınlarında geçiriyordu. İbn Rüsteh, Hazarların kışı Sarıışen ve Hanbalık adlı şehirlerde geçirdiğini yazdı. Kışı şehirde geçirmek bazı avantajlar sağlamıştır. Şehir pazarında hayvanlarını satıp ihtiyaç duydukları nesnelere aldıkları gibi sert geçen bir kış veya salgın hastalık durumunda yiyecek, giyecek yahut barınak bulmaları mümkün oluyordu.

Destekleyici ekonomik faaliyetlerin bir kısmı tüm bozkırlılarda görülen, temel ihtiyaçların karşılanması için yapılan işlerdi. Bazılarıysa coğrafyanın sunduğu imkanlarla alakalıydı. Çavracılık ve dokumacılık her evin kendi ihtiyaçları ölçüsünde yaptığı işlerdi. Kadınlar iplik yapıyor, kazak örüyor, halı ve kilim dokuyordu (HHS: 90: 2979; Carpini, 2010, s. 54). Yay ve kiriş yapmayı erkekler çocukluktan öğreniyor, herkes kendi yayını yapıyordu (HHS: 90: 2980; Jackson, 2010, s. 91). Bazı meseleleri yalnız bazı kişiler icra ediyordu. Bunlar ekseriyetle ustalık isteyen zanaatlerdi. Çömlekçilik, kuyumculuk, marangozluk, heykelticilik bu nevi faaliyetlerdi. Bir urukta bu mesleklerin her birini bir kişinin icra etmesi yeterliydi.

Avcılık bozkır kültüründe başlı başına pek çok çalışmanın ana konusunu oluşturacak kadar esasî ve çok yönlü bir unsurdur. Bütün göçebeler gereklilik zamanlarında yiyecek bulmak amacıyla avcılık yapıyordu. Bu avcılık türü daimî bir faaliyet, geçim kaynağı değildi; ama kıtlık zamanlarında bir kurtuluş yoluydu. Yine tüm göçebeler seyahat esnasında hem eğlence hem yiyecek bulmak için avcılık yapıyordu. Şahin ve doğan kullanarak avlanma çok yaygındı. Moğollar seyahat sırasında fare, sıçan, tavşan avlıyordu (Jackson, 2010, s. 84). Wang Yan-de, bozkırlıların yolculuk esnasında gördükleri hayvanlara ok attıklarını, avların bir kısmını yolculuğun risklerine karşı koruma dileyerek Tanrı'ya sunduklarını anlatır (İzgi, 2000, 61). Tüm kaynakların ağız birliği ederek bildirdiği odur ki avlar ordu için talim niteliğindedir (Kurat, 2016, s. 82). Burada bahis konusu olan süreklilik avdır. Sürekli avları beylerin/asilzâdelerin en önemi eğlencelerinden biriydi. Sürekli avına çıkacak beyin tebaası toplanır, av sahasını muhasara ettikten sonra hücum etmek suretiyle yay gerip avlanırdı (Jackson, 2010, s. 85). Avı tüm tebaanın -varsa konukların- orunlarına göre pay aldığı bir şölen takip ederdi. Bunun hem savaş talimi hem de moral yükselten bir etkinlikti. Avcılığın bir başka şekli vardı ki bunu daimî bir ekonomik faaliyet olarak görmek gerekir. Bozkır-orman çizgisinden başlayarak kuzeye gidildikçe avcılık temel ekonomik faaliyetlerden biri hâlini almıştır. Bozkır giyiminde yün kadar önemli olan deriydi. Temuçin mağlup ettiği Merkitlerden kalmış “gözleri ateşli” bir çocuk bulmuştu. Çocuğun üzerinde samur derisinden şapka, dişi geyiğin ayak derisinden çizme, su samuru derisinden giysi

vardı (Temir, 2016, s. 52). Bozkırın av hayvanlarının az olduğu bölgelerindeki deri ihtiyacının bir kısmı yine orman bölgelerinden karşılanıyordu. Aynı bölge İpek Yolu'na kadar uzanan bir kürk ticaretinin başlangıç yeri idi.

Thomas T. Allsen, avcılığın kıtlık zamanlarında başvurulan bir hayatta kalma yöntemi olmadığına dikkat çekerek av etinin temel yiyecek kaynaklarından biri olduğunu yazdı. Allsen'e göre "Avrasya'nın göçebe hayvancıları çoban-avcı üretim tarzı/herder-hunter mode of production" geliştirmişti. Kuzey enlemlerinde ise avcılığın eşlik ettiği ekonomik faaliyetlerin çeşitliliği dolayısıyla ren geyiği avcılarında, gerçek göçebe hayvancılardan, göçebe hayvancı-avcılardan, tarımcı-avcı-balıkçılardan bahseder. Çin kaynaklarından edinilen bilgiler Allsen'in bilhassa kuzey enlemlerinde yaşayanlara dair yorumlarını destekleyici niteliktedir. Bozkırın kuzey kısımlarında, bozkır-orman çizgisinde ve Sibiry'a'da yaşayan boyların ekonomik faaliyetleri dikkat çeken farklılıklar gösterir. Uygurların 13 gün yürüme mesafesi kuzeyinde yaşayan Du-bo'ların (都波) sığır ve koyun beslemediği, tarım yapmadığı, bitki köklerinden yemek yaptıkları, balık tutup samur ve geyik avladıkları öğreniliyor (TD: 199: 5467). Baykal Gölü'nün kuzeyinde yaşayan Liu-gui'ler (流鬼) avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu (TD: 200: 5491). Yine Baykal'ın kuzeyinde yaşayan Bo-ma'lar (駃馬) çok soğuk olan ülkelerinde hububat ekıyor, balıkçılık ve avcılık yapıyordu (TD: 200: 5493; Taşağıl, 2013, s. 95).

Coğrafi şartlara bağlı olan ekonomik faaliyetler madencilik, tarım, balıkçılık ve ormancılıktır ki bu faaliyetlerin yürütüldüğü bölgeler bütün bozkıra ihracat yapıyordu. Anlaşıldığı kadarıyla madenler Avrasya'nın dar sahalarına sıkışmıştır. Doğu Urallar metal zenginliği olan bölgelerdi (Liang-ren, 2009, s. 17-18). Altay Dağları demir ve altın kaynağıydı ki ismi de altın madeninden gelir. Altaylar ve Orta Kazakistan bakır ve arsenik madenlerine sahipti. Bu bölgelerde hem madencilik hem de demircilik yapıyordu (Ögel, 2014, s. 222 ve 254). Gerçi demircilik tüm bozkırda görülüyor, fakat diğer bölgelerde metalin dışarıdan getirilmesi zorunluluğu vardı. Demir madeninin ihtiyacı karşılayacak kadar çıkarılmadığı anlaşılıyor. Tarım havzasında demir, gümüş, bakır, demir altın çıkarılıyordu (HHS: 96A: 3884-3885). Bozkırlıların Çin'den en çok ithal ettiği mallardan biri demirdi. Ormancılıkta da benzer bir durum söz konusudur. Küçük ormanlar bozkıra dağılmış vaziyetteydi. M.Ö. 1. Yüzyılda Hun-Han sınırında ormanlar vardı. Başka yerlerde de ormanlar vardı. Fakat büyük ormanlar bozkırın kuzey kesiminde, bozkır-orman çizgisindeydi. Mezarların duvarlarını teşkil eden tomruklar, çadır direkleri, divan, yatak, kürek sapı, kaşık gibi nesnelere hammadde bozkır-orman sınırından getiriliyordu. Pazırık'ta bulunan yaylar köknar ağacından yapılmıştı (Rudenko, 1970, s. 195).

Bozkırlıların tarım faaliyetleri ihtilâfin en bol olduğu bir konudur. Zeki Velidî Togan Türklerin tarihî devirlerde ekseriyetle göçebe hayvancı olmasının bazı tarihçileri yanıltarak tarih öncesinde de göçebe hayvancı sanılmasına yol açtığına işaret etmişti (Togan, 1981, s. 8). Arkeolojik veriler Togan'ın çok da haksız olmadığını gösterir. M.Ö. 2000'lerde Baykal çevresinde çapa tarımı yapıldığını gösterir. Bahsedilen bölgenin Baykal çevresi olması dikkate değer. Çünkü bozkırın kuzey kısımları tarımın imkân dairesine girdiği dar kuşağı oluşturur. Bozkırın kuzey kesiminin önemi büyük nehirlerin varlığı ve bozkır-orman geçişi dolayısıyla tarıma uygun su ve toprak yapısıdır. Orta Asya'nın batısı ikinci bir tarım merkezidir ki burası baskın ekonomik faaliyetin er yer tarım yer yer hayvancılık olduğu bir sahadır.

Göçebelerin tarım yapıp yapmadığı konusundaki görüşler üç sınıfa ayrılabilir. Bazıları göçebelerin hiç tarım yapmadığını, özellikle imparatorluk bünyesinde yağmalarda ele geçirilen veya Çin'deki adaletsizlikten, istikrarsızlıktan yahut fakirlikten bıkararak iltica eden Çinlilerin tarıma ve zanaata yönlendirildiğini düşünür. Ek olarak Orta Asya'nın batısının çiftçi sekencesinden alınan aileler, Çinli köleler ve mülteciler gibi tarımda istihdam edilmiştir. İkinci bir görüş Çinlilerin ve az önce bahsedilen çiftçi toplumlardan alınanların yanında bazı göçebelerin de tarım yaptığı yönündedir. Göçebelerin tarıma kısmen yerleşik yaşama geçerek kısmen de akrabalığa dayalı iş bölümüyle yarı göçebe hayvancılığın bünyesine kışlak tarımının eklenmesiyle geçtiğini düşünenler vardır. Bu görüşü paylaşanların bir kısmı bir noktada ayrılarak üçüncü bir izah tarzı yaratmıştır ki buna göre göçebelerin tarıma ancak imparatorluğun örgütlemesiyle ve teşvik etmesiyle yönelmiş, imparatorluğun dağılmasıyla birlikte tarım terk edilmişti.

Arkeolojik bulgular tarımın M.Ö. 2000 civarında zaten yapılmakta olduğunu, aynı yerlerde hayvancılık da yapıldığını gösteriyor (Di Cosmo, 2010, s. 14). Anatoly Panteleevich Derevyanko ve D. Dorj, M.Ö. 3. Binyılda Tamsagbulag'da tarımın başladığına işaret eder (Derevyanko ve Dorj, 1992, s. 174-175). Bu, göçebelerin akrabalık bağına dayanarak iş bölümü yapılmak suretiyle sülâlenin bir kolunun yazın yaylağa çıkıp hayvanlarla ilgilendiği, diğer bir kolunun da kışlakta kalarak tarım yaptığına ve sülâlenin iki kolu kışın kışlakta yeniden birleşince tarım ürünleriyle et ve süt ürünlerinin üleşildiğine yorulabilir. Selenge'nin kollarından olan Egiin Göl civarında yapılan arkeolojik çalışmalar Hunların nehir kenarlarında mevsimlik yerleşimler yaptığını, buralarda tarımla hayvancılığın bir arada bulunduğunu gösteriyor. Buluntular metal işleme, at, koyun, keçi yetiştirme (Wright vd. 2009, s. 375), çeşitli tahıllar yetiştirmeye işaret eder (Wright vd. 2009, s. 378, 384). Baykal Gölü'nden batıya doğru Yenisey Nehri, İrtiş Nehri, Balkaş Gölü, Aral Gölü etrafındaki doğu-batı yönlü hat herhâlde Orta Asya'nın ekonomik faaliyetleri en çeşitli sahasıdır. Bu hat, bozkırın kuzey, ormanın güney sınırınıdır. Nehirlerin bolluğundan dolayı sulamalı tarımı, ormanlar dolayısıyla avcılığı ve bozkırdan dolayı hayvancılığı mümkün kılmıştır.

Bu hatta Asya Hunları'ndan başlayarak hem tarım hem de zanaat ve ticaret yapılan kasabalar kurulmuştur. Bu kasabaların imparatorluğun güçlü ve istikrarlı olduğu; ticaretin canlılığını koruduğu zamanlarda parladığı imparatorlukların zayıflayıp ticaret yollarının güvenliğinin ortadan kalktığı zamanlarda söndüğü düşünülebilir. Kasabaların seknesi hem göçebe hem de yerleşik kültürle yetişmiş kişiler olsa gerektir. Kradin Ivolga (Baykal Gölü kıyısında) civarındaki Hun kasabalarının ve kentlerinin çok etnili nitelikte olduğuna dikkat çekmiştir (Kradin, 2014, s. 88, 90). Hayashi'ye göre Çinli göçmenler ve savaşlarda Çin'den alınan esirler Kuzey Moğolistan'da iskân edilerek tarıma teşvik ediliyorlardı (Hayashi, 2012, s. 162, 164). Ayrıca ticaretin canlanmasıyla birlikte zanaatla ve ticaretle uğraşan daha çok yerleşimin -bilhassa Soğdların- bu kasabalara yerleşmiş olması daha olasıdır.

Tarım havzası hayvancılarla çiftçilerin yan yana bulunduğu bölgelerdir. Tarım Nehri'nin kuzeyinde yaşayan Wu-sunlar göçebe hayvancıydı. Nehrin güneyindeki Qie-mo'da bağcılık ve bahçecilik yapılıyordu. Qie-mo'nun batısındaki Xi-ye'de göçebe hayvancılık yapılıyordu. Onun da batısındaki Ji-bin'de 5 hububat, pirinç, meyve yetiştiriliyordu. Kuşan Devleti zamanında bölgede sulamalı tarımın ve yerleşik yaşamın genişlediği görülür (Mukhamedjanov, 1996, s. 266-267, 273).

Bozkırlıların yılda ne kadar tarım ürünü ürettiğini ve tükettiğini tespit etmek imkânından mahrum bulunuyoruz. Bozkır imparatorluklarının komşularından aldıkları haraçların miktarları ve içerikleri aracılığıyla bozkırlıların tarım ürünü tüketimi miktarı hakkında bazı fikirler edinebiliyoruz. Mamafih bu miktarların neye tekabül ettiğini bilmiyoruz. Haraç olarak alınan hububatı kim ne zaman ne şekilde ve ne kadar tüketiyor, bundan haberdar değiliz. Bazı kaynaklarda bozkırlıların sadece et ve süt ürünlerini tükettiği söylene de yine aynı kaynaklar aslında bunun doğru olmadığını gösteriyor. Kaynakların, bozkırlıların üretim ve tüketim miktarlarını net bir şekilde göstermediği hâlde bazı sınırlı bilgiler vermeleri konuyu spekülasyona açık bir duruma getiriyor. Elde üretim ve tüketim miktarlarını gösteren bir delil olmayınca ileri sürülecek her fikir, daha en başından, doğrulanamaz olur. Bu yüzden tarımın yarı göçebe hayvancı toplumların iktisadında neye tekabül ettiğini açıklamaya girişmek neredeyse beyhude bir emek olmaktadır.

Kaynaklar bozkır toplumlarını savaşçı yönlerini vurgulayan bir şekilde tanıtır. Örneğin *Shi-ji*, Hunları şöyle tanıtır:

“Erkek çocukları koyun biner, yay erip kuşlara ve farelere ok atar; biraz büyüdüklerinde tilki ve tavşan vurur, etini yerler. Askerleri güçlü yayları çekebilir. Hepsisi ağır zırhlı atlılardır. Adetlerince genelde hayvanlarına bakarlar. İşleri kuşları ve hayvanları avlamaktır. Savaş zamanı hemen

silahlanıp saldırıya geçmeleri bunların tabiatıdır. Uzun menzilli silahları yay ve ok, kısa mesafeli silahları kamadır. Üstünlük olunca ilerler, geri düşünce kaçarlar. Kaçıp saklanmaktan utanmazlar. Hükümdardan en aşağısına kadar hepsi yetiştirdiği hayvanın etini yer, derisini giyer. Yaşlılar yemeğin artığını yer. Gençliği över yaşlılığı ve zayıflığı yererler” (SJ: 110: 2879).

Han-shu'da Wu-sunlar için “Hayvanlarıyla su ve otlakları takip ederlerdi. Gelenekleri Hunlarınkiyle aynıydı. Ülkelerinde çok at vardır. Zenginlerin 4-5 bin atı vardır. Halkı güçlü, kötücül, açgözlü, zalim ve sözüne güvenilmezdir. Çoğu hayduttur. Güçlü bir devlettir” yazar (HS: 96B: 3901; Onat, 2012, s. 45). *Hou Han-shu*'da Wu-huanlar “iyi binicidirler. İşleri kuşları ve hayvanları avlamaktır. Suları ve otlakları izleyerek sürülerine bakarlar. Daimî ikametgâhları yoktur. Evleri geniş çadırlardır. Kapısı doğuya, güne doğru açılır. Et yiyip kırmızı içerler. Deri giyerler. Küçükler (gençler) değerli, yaşlılar değersizdir. Karakterleri cesurdur” şeklinde tanıtlır (HHS: 90: 2979). *Wei-shu*'da Gao-cheler için “Tabiatları kaba ve saldırgandır. Aynı boydan olanlar arasında gönül bağı vardır. Saldırıya uğradıklarında kendiliğinden uyumlu olarak dayanışmaya girerler. Saflar halinde savaşmazlar. Hızla saldırıp kaçarlar, uzun süreli savaşmazlar” diye tanıtır (WS: 103: 2308). *Zhou-shu*, Gök Türkleri benzer şekilde savaşçı bir toplum olarak tasvir eder: “Keçe çadırlarda oturur, suları ve otlakları takip eder, sürülerine bakar ve avcılık yaparlardı. Yaşlıları hor görüp gençleri överler” (ZS: 50: 909). Bunun yanında “Silahları ok, yay, gürz, zırh, uzun süvari mızrağı ve kılıçtır. Kemerlerini kama takarak süslerler. Sancak direklerinin ucunda altından kurt kafası bulunur. Muhafız subaylarına Çince kurt demek olan bu-li derler. Türkler dişi kurttan türediklerine inandıklarından kökenlerini unutmak istemiyorlardı” diye ekler (ZS: 50: 910). *Sui-shu* bunları teyit eder (SS: 84: 1864). *Jiu Tang-shu*'ya göre Tatabılar su ve otlakları takip ederler. Keçe çadırlarda otururlar ve arabaları birleştirerek orda/kamp yaparlar (JTS: 199B: 5354). Tie-le boyları ve Ku-mo-xiler, iyi binici ve savaşçı olarak anlatılmıştır (JTS: 194B: 5354; TD: 199: 5464 ve 5484).

Bozkırlıların savaşçılığı hem bir mecburiyetten hem de imkânın eseri idi. Geniş Orta Asya bozkırında yaşamının bedeli doğal âfetlere katlanmaktı. Çadırları sökü� götüren, hayvanları ve insanları sürükleyen fırtınalar ve seller toplu ölümlerle sonuçlanan salgın hastalıklar eşine az rastlanır şeyler değildi. Feleğin sillesini yiyerek sürüsünü, evini yahut eşyalarını kaybeden bedbaht bir bozkırlı, ölümün kucağına düşmüş oluyordu. Hayatta kalmak için başvurabileceği tek yol kendisiyle aynı kaderi paylaşan ve savaşabilecek durumda olan akrabalarıyla bir olup başkalarına saldırarak onların hayvanlarını ve eşyalarını zorla almaktı. Bazen kuraklık ve yoğun kar yağışı sebebiyle otlakları kullanılmaz hâle geliyor; yeni otlak aramak, başkalarının otlaklarına el koymak kaçınılmaz oluyordu. Radloff'un şahit olduğu ve “uyut” adı verilen, tam yaylağa çıkılmışken bastıran anî kar ve onu takip eden don olayı sebebiyle otlak kullanılmaz hâle gelince

Kazaklar başkalarının otlaklarına giriyordu. Otlak sahiplerinin gösterdiği direnişe karşı savaşmaktan başka çare kalmıyordu. At sırtında savaşmak bozkırlılara özellikle yerleşik toplumlara karşı müthiş bir üstünlük sağlıyordu. Avcılığın sık başvurulan bir geçim yolu olması sebebiyle okçulukta gelişen maharetleri askerî üstünlüklerini tamamlıyordu. Bozkırlıların bilhassa Çinlilere karşı tatbik ettikleri saldırgan politikaları iklimin istikrarsızlığının yol açtığı ekonomik istikrarsızlıklara, yani kıtlığa ve açlığa, bağlayan Khazanov'a iki açıdan itiraz edilebilir. Bozkırlıların yalnızca yerleşik komşularını yamaladığını düşünmek pek doğru değildir. Çin kaynakları dahi araştırmacıyı böyle düşünmeye teşvik etmez. Çünkü bozkırlıların birbirini yağmaladıklarını bildiren pek çok kayıt vardır. Khazanov'un bozkırlılarla Çinliler arasındaki ilişkilere ziyadesiyle odaklanmış olması bakış açısını kısıtlamış olmalıdır. İkincisi yağma fırsatı bulduklarında zaaf gösteren komşularını yağmalamaktan geri durmuyorlardı. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde anlatılan rivayete göre kardeşleri tarafından miras hakkı gasp edilince bozkırda tek başına dolaşarak yaşamaya başlayan Bodonçar “herkesin eşit olduğu, büyükle küçük, fena ile iyi, başla ayak arasında fark gözetilmeyen, kolay ele geçirilebilecek bir obog” olduğunu söylediği kardeşine bunları yağmalamayı teklif etmişti. Herkesin kendi yayını yaptığı, herkesin silâh sahibi olduğu ve binicilikle okçuluğun çocukluktan öğrenildiği bir toplumun yağma yapmak için mecbur kalmayı beklemeyip fırsat buldukça yağmaya başvurması doğaldır.

Barfield, bozkırlıların yerleşik toplumları yağmalamasını göçebelerin tarım ürünü ihtiyacıyla ilişkilendirir. Khazanov gibi Barfield de Çinlilerin bozkırlılar tarafından yağmalandıklarına dair kayıtlarına bir anlam vermeye odaklanmış, iki toplumun iktisadi farklarından yola çıkarak sonuca ulaşmaya çalışmıştır. Di Cosmo, Barifeld'in fikrine itiraz ederek bozkırlıların yağmalarına dair kayıtlarda bozkırlıların hep hayvan ve insan götürdüğünün bildirildiğini hatırlatır. Hakikaten kayıtlar bozkırlıların tarım ürünü yağmaladıklarından hiç bahsetmez. Bunun izahı iki türlü olur. Yağma amacıyla yapılan hücumlarda sivil ve savunmasız hedeflerin seçilmesi, yağmanın hızla tamamlanması ve yine hızla düşman bölgesinden çıkılması gerekiyordu. İnsanlar ve hayvanlar bu tempoya ayak uydurabiliyordu. Eğer tarım ürünleri yağmalansaydı öküzlerin çektiği büyük arabaların kullanılması gerekecekti ki bu yağmacıların hızını kesici yönde etki eder. Bu da yağmacıların dönüş yolunda tehlikeye girmesi demektir. Ayrıca yolculuk süresi uzayacağından tahılın çoğu büyük ihtimalle yolda tüketilecekti. Yağmanın belirli bir fayda-maliyet analizine dayanması gerekir. Yağma yapacak ordunun büyüklüğü, yağmalanacak sahanın genişliği ve girilecek risk; kişi başına düşen ulcayı ideal miktarda olacak şekilde ayarlanmalıydı.

1.3. URUK (KABİLE/AŞİRET)

Uruklar geniş akraba topluluklarıdır. Uruk içinde evlilik yapılmaması akrabalık bilincinden kaynaklanır. “Uruk” ile Farsça “aşiret”, Arapça “kabile”, Latince “clan” sözcükleri yakın yahut

eş anlamlı sayılabilir. Çince metinlerde “uruk” karşılığı “姓” ve “氏” ve “族” gibi kelimeler kullanılmıştır. “姓” sözcüğü daha ziyade “soyadı” anlamında kullanılmış olmakla birlikte metinlerde zaman zaman “uruk adı” manasına gelecek şekilde de geçer. “氏” ise çoğunlukla “uruk” karşılığı kullanılmıştır. Örneğin *Shi-ji*’de Hunların üç asil uruğu olduğu, “Hu-yan Uruğu (呼衍氏), Lan Uruğu (蘭氏), bunlardan sonra Xu-bu uruğudur (須卜氏). Bu üç uruk (姓) onların (Hunların) soylularıdır.” cümlesiyle anlatılmıştır. Aynı sayfadaki 4 numaralı açıklama notunda “Hu-yan’ın sonradan Xian-bei’lerin kullandığı bir soyadı olduğu, yine sonradan “Lan” soyadının yaygınlaştığı yazılmıştır (SJ: 110: 2890). Bu ifadeyi tekrar eden *Han-shu* ek olarak Hunlarda hanedanın adının “/Luan-di” olduğu²⁸ “Chan-yünün soyadı Luan-di Uruğu idi/ 單于姓攣鞬氏” şeklinde ifade edilmiştir (HS: 94A: 3751). “Falancanın soyadı filanca uruktur” ifadesi Çin kaynaklarında bir kalıp cümleye dönüşmüştür. Bir boya liderlik etmiş her bir uruğun kendi ismi vardır ve kuvvetle muhtemeldir ki her birinin -bugüne ulaşmış olmasa dahi- bir köken rivayeti vardır. Bazıları olağanüstü unsurlarıyla efsane niteliğindedir. Rou-ranların *Wei-shu*’da nakledilen köken rivayeti Rou-ranları yöneten Yu-jiu-lü Uruğu’nun (郁久閭氏) etrafında geniş bir kitle toplayarak bir boy yaratmasını ve nihayet daha da büyüyerek bir devlete dönüşüp “Rou-ran” adını almasını anlatır. Rivayete göre atlılar yağma sırasında soyunu kökünü unutmuş bir köle yakaladılar. Köle kendi ismini dahi unuttuğundan ona sahibinin “başı kelleşen” anlamına gelen adıyla, “木骨閭/Mu-gu-lü” diye hitap ettiler. Bu isim “Yu-jiu-lü” ismini çağrıştırdığından Mugulü’nün oğulları ve torunları sonradan uruğun adını “Yu-jiu-lü” koydu. Bunlar sonradan Jin (晉) imparatoru Mudi (穆帝) zamanında (344-361) dağılmışlardı. Sonradan 100 kadarı bir araya gelerek He-tu-lin Boyu (紇突隣部) oldular. Beyleri Che-lu-hui (車鹿會) boyu iyi yönettiğinden kalabalıklaştılar (WS: 103: 2289). *Moğolların Gizli Tarihi* de her uruğun bir kurucu atasından bahseden rivayetlerle başlar. Rivayetlerden birine göre Dova-sohor ölünce beylik kardeşine geçmiş, Duva-sohor’un dört oğlu amcalarını hâkir görerek ondan ayrılmış ve böylece Dört Oymak Dorbenler ortaya çıkmıştır (Temir, 2016, s. 6). Türklerin *Zhou-shu*’da aktarılan efsanesine göre kolları ve bacakları kesik oğlanla dişi kurttan türeyen oğlanların her biri doğdukları mağaranın dışından buldukları kızlarla evlenmiş, bunlardan doğan her bir çocuk bir soyadı (姓/xing) almıştır. Bunlardan biri de A-shi-na’dır (阿史那). A-shi-na’lar gittikçe çoğalarak mağaradan çıkmış ve Rou-ranların hizmetine girmiştir (ZS: 50: 907).

Müslüman kaynaklarının anlattığı rivayetler mahiyetleri yönünden Çinlilerin anlattıklarından farklıdır. Müslümanlar, Türkleri “Türk” kimliğinin bir boyun adı olmaktan çoktan çıkıp Türkçe

²⁸ *Hou Han-shu*’da ise farklı olarak “Chan-yü’nün soyadı Xu-lian-di idi/單于姓虛連題” denir. Bkz. HHS: 89: 2944.

konuşan herkesin ortak adı olduğu bir çağda tanımışlardı. Bu sebeple onların aktardıkları rivayetlerde zikredilen “atalar” Türkçe konuşan halkların atalarıdır. Ayrıca bu rivayetler İslâm unsurlarıyla harmanlanmıştır. Çünkü Türk, Nuh oğlu Yafes’in oğludur. Türk’ün oğulları ise Oğuz, Tokuzoğuz (Uygur), Kırgız, Hazar ve sair halklardır. Bu bakımdan bozkırlıların uruk ve boy esaslarını anlamak için elverişli değillerdir. *Mücmel el-tavârih*’teki rivayete göre Nuh oğlu Yafes’in oğulları sırasıyla Çin, Türk, Hazar, Saklab (Slav), Rus, Ye’cûc-Me’cûc’un babası Misek, Bulgarların ve Burtasların babası Kemarî idi (Şeşen, 2001, s. 30). Türk’ün çocuklarının isimleri de Tütel, Çiğil, Barshan ve İlak idi (Şeşen, 2001, s. 31). Oğuz Destanı İslâmî unsurlarla bezenmiş bulunmakla birlikte Oğuzları teşkil eden boyların köken rivayetini muntazam bir şekilde sunar. Bu arada -az evvel izah edildiği gibi- başka halkların kökenlerini de içerir. Destana göre Nuh, dünyayı oğullarına paylaştırırken Türkistan’ı ve doğusunu Yafes’e vermişti. Yafes Türklerin atası olup, onlar tarafından “Olçay Han” diye anılmıştı. Onun oğlu Dib Yavqu Han idi. Dib Yavqu Han’ın 4 oğlunun adı sırasıyla Kara Han, Or Han, Kür Han ve Küz Han idi. Kara Han en büyükleri olduğundan taht ona kalmış; nihayet “çok tâlihli ve padişahlığa lâayk” bir oğlu olmuştu. Oğlan doğduktan sonra 4 gün annesinin memesini emmeyi reddetmiş; sonra rüyasına girerek eğer Müslüman olursa emmeyi kabul edeceğini söylemişti. Annesi böylece -herkesten saklı- Müslüman olunca oğlan emmeye başlamıştı (Togan, 1982, s. 17). Bu çocuk 1 yaşına geldiğinde “otağda doğduğum için benim adımlı Oğuz koymak gerekir” diyerek kendi adını kendi koymuştu. Oğuz büyüdüğü zaman babası ona önce Küz Han’ın kızını aldı. Kız Oğuz’un Müslüman olması teklifini reddedince Oğuz kızdandan uzak durdu. Kür Han’ın kızının kaderi de aynı oldu. Ne zaman ki Or Han’ın kızı Müslüman olmayı kabul etti, o zaman Oğuz onu çok sevdi ve ona değer verdi (Togan, 1982, s. 18). Bir gün Oğuz avda iken babası toy hazırladı. Toyda bedbaht iki gelinine Oğuz’un onları niçin üzdüğünü sorunca oğlunun ata dinini gizlice terk etmiş bulunduğunu öğrendi ve öfkelenerek kardeşleriyle birlikte büyük bir ordu kurup Oğuz’un dönüşünü bekledi. Oğuz avdan döndüğünde babasıyla ve amcalarıyla 75 yıl savaşım onları yendi (Togan, 1982, s. 18-19). Hayatta kalanlara Müslüman olmalarını teklif etti. Onlar bunu kabul etmeyince hepsini Tola Irmağı kıyısına sürdüğü gibi onlara “Muval” yani “Her daim kaygılı, gönü dar olup avladığının etini yiyip postunu giyesiceler” dedi. Bunlar Moğollar olup, ataları Or Han, Kür Han ve Küz Han idi. Oğuz sonra savaşlarda kendine yardım eden bir kavme “Uygur” adını verdi. Yağmada toplanan ganimeti taşımak için arabayı icat edenlere de “Kanglı” yani “Arabalı” adını verdi (Togan, 1982, s. 20). Bundan sonra dünyayı fethetmeye çıktı. Oğuz fetihlerini tamam ettikten sonra dönüş yolunda iken pek fena bir kar fırtınasına tutuldular. Oğuz’un geride kalmayı yasak etmesine rağmen birkaç aile geride kaldı. Oğuz bunu öğrenince onlara “Karluk” yani “Karlı” adını verdi (Togan, 1982, s. 47). Yurda dönüşten sonra 6 oğlu av sırasında altın bir yay ve üç altın ok buldu. Bunları Oğuz’a getirip kendilerine üleştirmesini istedi. Oğuz, 3 büyük oğluna üçe böldüğü altın

yayı verip onlara “Bozok” yani “bozuk” dedi. Çünkü yayı üçe bölmekle bozmuştu. Üç altın oku da üç küçük oğluna birer tane vermek suretiyle pay ederek onlara da “Üçok” dedi. Sonra buyurdu ki yay padişah, ok ise onun elçisi olduğuna göre Üçoklar, Bozoklara hep itaat etsin. Bozoklar üstün olsun ve solda otursun (Togan, 1982, s. 48). Üçok ise onlara sadık olup sağda otursun. Oğuz öldükten sonra tahtı büyük oğlu Kün Han’a kaldı. İrkıl Ata, ona Oğuzların kendi aralarında kavgaya düşmemesi için Oğuz’un 6 oğlundan olan 24 torununun her birine bir unvan, bir tamga, bir yurtluk verilmesini tembihledi ve tembihlediği gibi yapıldı (Togan, 1982, s. 49-50).

Köken rivayetleri belirli bir ailenin dikey soyağacı gibidir. Bir dip ata ve ondan türeyen nesiller bahis konusudur. Olaylar nesiller boyunca bu ailenin etrafında şekillenir. Bu ailenin fertleri her nesilde lider rolü oynar ve lider rolü babadan oğula geçer. Bu bakıma uruğa mensup ailelerden birinin diğerlerinden ayrıcalıklı olduğu söylenebilir. Çünkü uruğa liderlik edenler hep bir ailenin üyeleridir. Lider ailesinin ayrıcalığı zenginliğe yorulabilir. Fakat aile zengin olduğu için mi uruğun başındadır, yoksa uruğun başında olduğu için mi zenginleşmiştir, anlamak hayli güçtür. Kaynakların aktardıklarından anlaşılabilir ki uruk liderinin bu aileden çıkması âdet olmuştur. Liderin kurumlaşmış bir otoritesi yoktu. Uruğu itaate zorlayacak araçları yoktu. Akla en uygun izah yakın ya da uzak geçmişte bu ailenin bir ferdinin uruğu büyük bir kriz zamanında düze çıkarmış, bilgelik hatta kerâmet göstermiş olmasıdır. Sonraki nesillerin de aynı rolü oynaması tamamen faziletin kandan geçtiğine inanılmasının eseri olsa gerektir. Faziletleriyle uruğu feraha erdiren adamın ölümünün ardından onunla en yakın kan bağı olan -yani oğlu- aynı rolü üstlenmiş veya buna teşvik edilmiş olmalıdır. Elman Service, siyasî nitelikten yoksun topluluklarda liderin otoritesinin kendi karizmasına dayandığına ve karizmatik liderin kabiliyetlerinin oğullarına geçtiğine inancının yaygın olduğuna kanidir (Service, 1975, s. 73-74). Babasına duyulan güveni ve saygıyı miras alan lider bir nevi hakem gibiydi. Aileler arasındaki sorunları arabuluculuk ve öğüt aracılığıyla çözüyordu. Göç zamanını -büyük ihtimalle meşveret yoluyla- belirliyordu. Olağanüstü zamanlarda ise pratik zekâsı ve örgütlenme yeteneğiyle uruğu selâmete erdiriyordu. Her aile kendi belirli günlerde kendi atalarını anarak dua ediyor, onlara kurbanlar sunuyordu. Uruğun ölmüş liderleri için daha geniş bir tören yapılıyordu.

Temel ekonomik faaliyetlerin yürütülmesinde aileler arasındaki iş birliğinin mühim bir yeri vardı. Koyunların kırılması, yün eğirme, hayvanların iğdiş edilmesi gibi işler bu şekilde kotarılıyordu. İki kardeşten biri ailesiyle birlikte kışlakta kalıp tarımla veya zanaat işleriyle uğraşırken diğer kardeş ailesiyle birlikte yaylakta hayvancılıkla meşgul oluyordu. Kışlakta iki aile birleşerek ihtiyaçlarını ortaklaşa kullandıkları veya bölüştükleri ürünlerle karşılıyordu. Kan bağı esasında yapılan iş bölümü, uzmanlaşma ile sonuçlanmasına rağmen sınıflaşmaya mütemayil değildi. Çünkü yakın akrabalarından biri belirli bir meslekte uzmanlaşırken diğeri onun hayvanlarıyla

ilgilenebilir; uzmanlaşma ticaret ve servet birikiminden ziyade karşılıklı faydalanmaya dönüşüyordu.

1.4. BOY

Boy adı verilen siyasî teşkilâtın ilke olarak bey ile yönetilenler arasındaki bir anlaşmadan neşet ettiği söylenebilir. Göç zamanı, göçlerin örgütlenmesi, savunma, dış ilişkiler gibi siyasal ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacak bir baş otorite olması karşılığında bey, boy mensuplarının geri kalanından onay alır. Boyun bütününe karşı bahsi geçen konularda iyi netice veren kararlar almakla mükelleftir. Öte yandan özellikle boy meclisi aracılığıyla iktidarının bir kısmını boyun belirli bir kesimiyle paylaşır. Değişken sayılarda uruklar siyasî ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenme yoluna giderek boyları oluşturabilirler. *Zhou-shu*'da Gök Türklerin kökeniyle ilgili iki efsane anlatılır:

“Türkler, Hunların özel bir ırkıdır. Soyadları A-shi-na’dır. Önceleri Hunlardan bağımsız bir bu-luo kurdular. Sonra komşu bir devletin saldırısına uğradılar. Bütün soyları yok edildi. 10 yaşında bir oğlan vardı. Askerler çok küçük olduğu için onu öldürmeye kıyamadılar. Kollarını ve bacaklarını keserek otlarla kaplı bir bataklıkta ortasına attılar. Bataklıkta bir dişi kurt vardı. Oğlanı etle besledi. Oğlan büyüdü. Kurtla birleşti ve [kurt] hamile kaldı. Kral, oğlanın yaşadığını öğrenince onu öldürmeleri için kuvvet gönderdi. Gelenler dişi kurdu gördükleri zaman onu da öldürmek istediler. Kurt, Gao-chang’ın (Turfan) kuzeyindeki bir dağa kaçtı. Dağda bir mağara ve mağaranın içinde de dört tarafı dağlarla çevrili yüz li genişliğinde bir otlak vardı. Dişi kurt bu dağlarda saklandı. Orada on oğlan doğurdu. Oğlanlar büyüdüklerinde mağaradan dışarı çıkarak dışarıdaki kadınlarla evlendiler. Çok çocukları oldu. Her biri kendine bir soyadı seçti. Biri A-shi-na soyadını aldı. Onun çocukları ve torunları giderek çoğaldılar ve yüzlerce hane oldular. Birkaç nesil sonra Rou-ranlara bağlanarak hizmet etmek üzere mağaradan çıktılar. Altaylar’ın güney yamaçlarında yaşamaya başladılar ve Rou-ranların hizmetinde demirci olarak çalıştılar. Altay Dağı bir miğfere benziyordu. Onlar da miğfere ‘tu-jue’ dediklerinden kendilerine Tu-jue adını koydular” (ZS: 50: 907).

Aynı kaynaktaki bir başka rivayete göre Ne-du-liu Şad’ın (訥都六) on karısı vardı. Bu kadınlardan doğan oğullarının her biri soyadı olarak annesinin adını almıştı. A-shi-na ise Ne-du-liu’nun metresiydi. İçlerinde en küçük olan da onun oğluydu. Ne-du-liu öldüğü zaman karıları toplanıp oğullarından birini onun yerine seçmeye karar verdiler. Oğlanlar arasında yüксеğe sıçrama yarışı yapıldı. En yüксеğe sıçrayan A-shi-na’nın oğlu oldu. Bunun üzerine onu lider seçtiler. Oğlan kendine A-xian Şad (阿賢) adını verdi (ZS: 50: 908).

Liao-shi'de "Kıtanların eski âdetlerince toprağı idarî birimlere ayırdıkları ve soyların (zu/族) birlikte yaşadığı" yazılıdır (LS: 32: 376). Hem Gök Türklerin köken rivayetleri hem de *Liao-shi*'deki bu kayıt birlikte değerlendirildiğinde boyların, urukların birleşerek siyasal bir teşkilat kurmasıyla oluştuğunu düşünmek yersiz olmasa da tek teşekkül yolunun yahut sosyal bileşenin bu olduğu söylenemez. *Wei-shu*'nun Ruru bölümüne göre Rou-ranlar Jin (晉) imparatoru Mu-di (穆帝) zamanında (344-361) dağılmışlardı. Daha sonra Mu-gu-lü'nün oğlu Che-lu-hui 100 kadar aileyi birleştirerek He-tu-lin isminde bir boy oluşturmuştu (WS: 103: 2289). Buna göre boyların birbiriyle pek de bağlantılı olmayan ve örgütsüz olan bir grup insanın asil ailelerden gelen bir lider etrafında toplanmasıyla teşekkül edebildiği sonucuna varılabilir. Bunun aksine bir boyun iradî bir şekilde bölünmesiyle yeni boylar da oluşabilir. Kıtan boyları bölünmeye devam etmiş ve nihayet sayıları 54'e kadar çıkmıştır (LS: 32: 376). Uruklar bazen siyâsî teşkilat kurarak boya dönüşebiliyordu. Kıtan boylarından Wu-yuan (五院) ve Liu-yuan (六院) aslında Die-ci (迭剌) boyuna dahil olan birer uruk iken boya dönüşmüştür (LS: 32: 376 ve LS: 33: 384).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't Türk*'ün "boy" maddesinde şöyle yazar:

"Kavim, boy, cemaat (qabîle, aşiret, reht-Oğuz lehçesi). Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman, biri diğeri selamlar ve 'hısımların, boyun, kavmin kimlerdir?' anlamına gelecek biçimde boy kim diye sorar. Diğeri 'Salgur' diyerek onu yanıtlar, bu 'cemaatim (reht) Salgur kavmidir' anlamına gelir ya da kitabın ilk bölümünde andığım kollardan birinin adını zikreder. Bu adlar, kavimlerin kurucu atalarından gelir. Bundan sonra konuşmaya başlar ya da daha fazla gevezelik etmeden kendi yollarına giderler; böylece her biri, diğeri ait olduğu tarafı (hizb) bilir" (DLT: 198).

Kaşgarlı, kitabının başında Türklerin 20 kavimden oluştuğunu ve her bir kavmin de muhtelif kollara ayrıldığını yazar. Örneğin Oğuzları bir boy olarak niteledikten sonra yine Oğuzların 24 boydan oluştuğunu yazmıştır ki buna göre bir boyun başka boyların birleşmesinden oluşabileceği sonucu çıkabilir. *Liao-shi*'de Kıtanların efsanevi, gerçekte var olmayan, atası Qi-shou Kağan (奇首可汗) soyu (zu/族) kalabalıklaşınca Xi-wan-dan (悉萬丹), He-da-he (何大何), Fu-fu-yu (伏弗郁), Yu-ling (羽陵), Ri-lian (日連), Pi-jie (匹絜), Li (黎), Tu-liu-yu (吐六于) adlarında 7 yeni boy (部) kutmuş ve her birinin başına 7 oğlundan birini geçirmiş, kendisi de bir boyu yönetmişti. Qi-shou'nun yönettiği boy, diğeri üzerinde egemendi (LS: 32: 378). Kıtanların nüvesini teşkil ettiği düşünülen 8 boy böyle doğmuştu. Daha sonra Kıtan egemenliği yayıldıkça boyların nüfusları daha da artmış ve Kıtanları oluşturan boy sayısı gitgide artmıştı.

Boy siyasal hiyerarşisinin tepe noktasında bey bulunuyordu. Çince kaynak metinlerde beyler bu-shuai 部帥, jun-chang 君長, qiu-chang 酋長 gibi terimlerle anılmıştır. *Wei-shu*'daki bir kayda göre Deng-guo (登國) Saltanat Devresi (386-395) ilk yılında Hu-fu-hou (護佛侯) Boyunun beyi (部帥) Hou-chen (侯辰) idi (WS: 2: 20). Huang-shi (皇始) Saltanat Devresi (396-397) 2. yılında He-lan Boyu (賀蘭) beyi (部帥) Fu-li-juan (附力眷), He-tu-lin Boyu (紇突隣) beyi (部帥) Ni-wu-ni (匿物尼), He-xi Boyu (紇奚) beyi (部帥) ise Chi-nu-gen (叱奴根) güçlerini birleştirerek Wei Hanedanı'na savaş açmış, ancak yenilerek kaçmışlardı (WS: 2: 29). Bey unvanının Çin kaynaklarında fu (匐) olarak geçtiğine de işaret edilmiştir (Erkoç, 2008, s. 156). Bey, başlı başına bir unvan olmakla birlikte beylerin kullandığı çok sayıda başka unvan da vardır. Boy beylerinin erkin ve ilteber başta olmak üzere pek çok unvan kullandığına şahit olunmaktadır.

Beyler boyun kurucu beyinin soyundan gelirlerdi. Bey öldüğü zaman boyun önde gelenleri toplanarak beyin oğullarından veya kardeşlerinden birini seçiyorlardı. Örneğin *Tong-dian*'da Shi-wei'lerin beyleri öldüğünde onun oğulları ve kardeşleri arasından en cesur olanı seçtiklerini yazar (TD: 200: 5487). Rou-ran Kağanlığı'nı kuran boy olan He-tu-lin (紇突隣) Boyunu Mu-gu-lü oğlu Che-lu-hui (車鹿會) etrafında toplayarak örgütlemişti. Onun ardından birbiri ardına oğulları boyun başına geçmişlerdi (WS: 103: 2289).

Kaynaklar boyların teşkilât yapısı hakkında detaylı bilgi içermez. Kaynaklardan boyların sadece bir beyin yönetimindeki siyasî teşekküller oldukları anlaşılabilir. Bundan doğan boşluğu gidermek için boydan başka siyasî teşkilâtlar hakkındaki bilgileri değerlendirmek zorunluluğu ortaya çıkar. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Temuçin'in Camuha ile yollarını ayırmasını izleyen günlerde kağan ilan edilmesi üzerine kurduğu teşkilâta dair detaylar vardır. Her ne kadar kağan ilan edilmiş olsa da henüz fetihler yaparak devletini bir imparatorluğa dönüştürmemişti. Üstelik kurduğu teşkilât bir hükümet bir merkez ve taşra unsuru içermiyordu. Öyle bir hâldeydi ki bir boy teşkilâtı olmaya daha uygundu²⁹. Temuçin, kağan olur olmaz en başta nökerlerine bazı görevler dağıttı. En yakınlarına “okluk taşıma” ve “kılıç kuşanma” hakkı verdi. Bunlar Temuçin'in güvenliğini hem de asayişini sağlayacaktı. Temuçin'in şahsî hizmetine girenler vardı. Üç kişi aşçı, biri çoban, biri seyis oldu. Biri arabaların bakımını diğeri ise hizmetçilere göz kulak olma sorumluluğunu üstlendi.

Yerleşik bir toplum üzerinde hâkimiyet kuran devletin o toplumun yaşadığı toprağa egemen olmak zorundadır. Yani yerleşik toplumların siyasî teşekkülleri toprak/ülke hâkimiyeti üzerine

²⁹ Cengiz, Camuha'yı yendikten sonra devletini yeniden şekillendirdi. Artık sınırları genişlemiş ve ona bağlı olan nüfus artmıştı. Bu yüzden “çadırlarda yaşayanlarla tahta kapılı evlerde yaşayanlar” birbirinden ayrıldı. Artık muhafızlar değil tümenbaşılar atanır oldu. Bu bilgiler ışığında Temuçin'in kağan olduğu ilk zamanda kurduğu teşkilâtın bir boy teşkilâtı olmaya daha yakın olduğu anlaşılıyor.

bina edilmiştir. Yönettiği ülke elinden çıkan bir kral artık kral değildir, çünkü tebaası yoktur. Konargöçerlerin siyasî teşekkülleri bundan bir dereceye kadar farklıdır. Yönetilenler konargöçer olduklarından yeni bir yurt aramak üzere göçme zarureti gözlerini korkutmazdı. Boy bir saldırıya uğrayıp da insanlar dağılınca kurtulabilenler beylerine hâlâ güveniyorlarsa ve beyleri onları yeniden toparlayıp düzene sokabiliyorsa teşkilâtları zaafa uğramadan göç ederek yeni bir yurt bulabilirlerdi. Çin kaynaklarında zaman zaman boyların bu özelliğine işaret etmek üzere “yürüyen devlet / 行國 /xing-guo” kavramı kullanılır. Bozkırlıların Asya’nın, Avrupa’nın, Afrika’nın muhtelif sahalarında yönetici azınlığı teşkil etmek suretiyle pek çok devlet kurmasını sağlayan hareketlilik “yürüyen devlet” ile ilişkilidir. Hunlara yenilen Yue-zhi’lerin batıya göçerek Greko-Baktria’yı ele geçirmesi, daha sonra Kuşhan Devleti’ni kurması bu türden bir hadiseydi.

Bey, boyun nihaî karar merciiydi. Beyin görevinin-yetkisinin boyun güvenliğini, siyasî istikrarını sağlamak, göç zamanını belirlemek olduğu bellidir. Fakat yetki sınırları belirgin değildir. Kaynaklarda beylerin yetki sınırlarıyla ilgili bilgi verilmediği için bu konu yoruma açık durumdadır. Modern öncesi devletlerde güçler ayrılığının zayıf olmasına dikkat çekilerek hükümdarların veya aristokratik yöneticilerin zaman zaman bizzat yargı yetkisi kullanabildiklerine işaret edilebilir. Bozkır tarihinde bu nevi durumlara rastlanır. İbn Fadlan, Oğuz yabgusuna vekâlet eden kuzerkin unvanlı dayısının bir davayı bizzat karara bağladığına dair bir rivayet aktarır (Şeşen, 1975, s. 34). Cengiz’in de düşmanlarını yendikten sonra savaş esirlerinin bazılarını bizzat yargıladığı *Moğolların Gizli Tarihi*’nden öğreniliyor (Temir, 2016, s. 62, 64, 79). Hunların Han sınırını ihlâl ettiği bir sırada kendisine hareket emri verilen Çinli komutanlar atları ve at satın alacak paraları olmadığı için ahaliden borç olarak at almak istemiş, kimse atını vermek istememişti. Bunun üzerine Han imparatoru Wu-di, Chang-an valisini idam etmek istemiş; devlet adamlarının telkinleriyle vazgeçmişti (SJ: 120: 3109). Büyük ihtimalle boy beyleri de -tıpkı Radloff’un belirttiği gibi- uruklar arasındaki anlaşmazlıkları çözüyor ve sanıkları yargılıyordu (Radloff, 1954, s. 5250).

Hangi ayda göçüleceği geleneler doğrultusunda belli olsa da hazırlıklara başlanması, hangi gün harekete geçileceğinin kararlaştırılması gibi işler beyin iradesine bağlıydı. Beyin isteğiyle bazı aileler yaylakta/kışlakta kalıyor, göçe katılmıyordu. Göç yollarının ve göç esnasında boyun güvenliğinin sağlanması yine beyin düzenleyeceği işlerdi.

Beyin güvenliğini ve genel olarak asayişini sağlayan silâhlı güçler vardı. Bu kuvvetlere katılacak gençlerin seçilmesi, eğitilmesi, nöbet ve devriye düzenlerinin oluşturulması gibi işleri yürütecek kişileri bey, çoğunlukla akrabaları ve yakın arkadaşları (nökörler/nökerler) arasından seçiyordu. Muhafızlar dışında subaylar vardı ki bunlar herhalde daha geniş bir çevreden seçiliyorlardı. Urukların önde gelen ailelerine mensup kişiler askerî hiyerarşide yukarılarda olmalıydılar.

Boyun karar alma sürecinde ikinci kurum boy meclisiydi. Meclisin üyeleri hakkında pek bilgi alınamıyor. Yalnız bir meclisin bulunduğu ve karar alma sürecine katıldığı anlaşılıyor. Boy meclisinin en görünür olduğu konular bey seçimi ve bir beyin han veya kağan ilan edilmesidir. Bunlar dışında boy meclisinin etkinliği kaynaklarda pek müşahade edilemiyor.

Boyun mensuplarını ortak çıkarlar ve ihtiyaçlar birleştirirdi. Wei-shu'nun 103. bölümünde Gao-cheler için "Aynı boydan olanlar arasında gönül bağı vardır. Saldırıya uğradıklarında [bir çağrıya veya emre gerek kalmaksızın] kendiliğinden dayanışmaya girerler" yazar (WS: 103: 2307). Plano Carpini ise Moğolların -olağan ve olağanüstü zamanlardaki dayanışma ve dirayetini dikkat çekerek- günlerce aç kalsalar dahi sızlanmadıklarını, kimsenin kimseyi kıskanmadığını, aksine, komşuların birbirine yardım ettiğini anlatır. Büyük ihtimalle hayvanların çalınması sık görülen bir durumdu. Temuçin'in ve kardeşlerinin en fakir ve savunmasız olduğu bir zamanda atları çalınmıştı. Temuçin çalınan atlarını küriyen hâlinde göç etmekte olan bir boyun yanında bulmuş, atlarını almış dönerken bu boydan bazı kimseler onun peşine düşmüştü (Temir, 2016, s. 34-35). Sürü güvenliğinin sağlanması için illâ ki nöbetçilerin varlığı şart değildi. Yalnızca kalabalık ve güçlü olmak bile caydırıcıydı. Temuçin ve kardeşleri örgütsüz ve güçsüz oldukları için çalınmış olmalıdır. Nitekim Temuçin atları geri aldıktan sonra hırsızın boyundan adamlar hemen onu yakalamaya çalışmışlardı.

Mülkiyeti ortak olan otlakların ve av sahalarının güvenliği boydaşların birbirine muhtaciyetini en şedid şekilde ihtar eden olaylar/durumlar hayatını doğrudan ve köklü bir şekilde etkileyenlerdir. Konargöçerlerde otlığın ve av sahasının mülkiyetinin ortak oluşu karnını doyurmak isteyen herkesi boyun otlığını ve av sahasını korumak gerektiğinde omuz omuza savaşmaya zorluyordu. Boy adı verilen siyasî örgütün kurulmasının başlıca sebeplerinden biriydi. Boy, güvenliği sağlama işlevini yerine getirmediğinde boydaşların asabiyesi bozulabiliyordu. Moğolların Gizli Tarihi'nde Horilartai-mergan'ın, Horitumadların yurdundaki av sahalarının işgâl edilmesinden sonra Horilar oymağıyla birlikte Burhan-haldun Dağı civarındaki av sahasından faydalanmak için göçtüğü anlatılır (Temir, 2016, s. 5).

Bozkır ikliminin istikrarsızlığı ve salgın hastalıkların sıklığı bozkırlıları dayanışma konusunda eğitmiştir. Kışın erken gelmesi, baharda don olaylarının yaşanması gibi durumlarda hayvan sürüleri kırılabilirdi. Felaketlerden her aile aynı derecede etkilenmiyordu. Daha az etkilenen aileler çok mutazarrır olan ailelere yardım ediyordu ki bu aileler zaten akrabaydı, çünkü genellikle bir uruktan olanlar birlikte yaşıyordu.

1.5. BOYLAR BİRLİĞİ

Boylar birliği komşu olan boyların her birinin kendi egemenliğini korumak kaydıyla birbiriyle iletişim ve siyasî-askerî iş birliği yaptığı, boylar üstü hiyerarşik teşkilatı ve hükümdarı olmayan bir boylar arası ilişki şeklidir. Gerekli olduğunda boy beyleri toplanarak görüşür ve ortak kararlar alıp birlikte uygulamaya çalışırlar³⁰. Boylar birliğinde beylerin üzerinde anlaştıkları hususların uygulanmasını denetleyecek bir hükümdar veya kurum yoktur. Bir başka deyişle boylar birliği *de jure* bir teşkilâtı değil *de facto* bir durumu ifade eder ve tarafların vardıkları anlaşmanın bağlayıcılığının olmaması boylar birliğinin etkinliğini azaltır. Somut koşullar bu kusuru açığa çıkardığında bir otorite ihtiyacı doğar. İçlerinden bir otorite çıkarabilenler devletleşir. Bunu başaramayanlar zaman zaman baskı altında kalarak politik istikrarsızlığa düşer. Gao-che'lerin birkaç defa bir hükümdar idaresinde birleştirilmesi denenmiş fakat hep başarısız olunmuştu. Bu yüzden Gao-che'ler 5-6. Yüzyıllarda Rou-ran, Akhun ve Wei devletlerinin baskısı altında kalmıştı³¹. Shi-wei'ler ve Kitanlar da güçlerini etkin bir şekilde birleştirmeyi başarmadıklarından Gök Türk, Kore ve Wei devletleri arasında sıkışarak paylaşıldılar (LS: 32: 376, 377). Xian-bei'ler ayıklanıp aydınlatılması pek güç olan birçok boylar birliğini teşkil ediyordu. Tan-shi-huai'nin (檀石槐) kurduğu kısa ömürlü devlet dışında politik birlikleri hiç olmadı³². Buna rağmen Han ve Hun devletlerinin zayıflamış oldukları 2. Yüzyılda şiddetli saldırılarla Kuzey Çin'de Han iktidarını zayıflatıldılar. *Hou Han-shu*'da Kuzey Çin'i yakıp yıkan Xian-bei'ler Liao-dong Xian-bei'leri (遼東鮮卑), Liao-xi Xian-bei'leri (遼西鮮卑), Dai Xian-bei'leri (代郡鮮卑) olarak üç küme hâlinde tebarüz eder (HHS: 90: 2986, 2987). Bunlar yüksek ihtimalle Xian-bei'lerin teşkil ettiği üç boylar birliği idi. Bütün bunlar olurken bir yandan da bazı Xian-bei beylerinin Han imparatoruyla ilişki kurmuş ve ondan kral ve hou unvanları almış olmaları boylar birliğinin gevşek ve değişken ilişkileri tanımladığına delil olarak gösterilebilir (HHS: 90: 2987).

Boyları iş birliğine sevk eden belirli somut ihtiyaçları vardır. En somut olanı güvenlidir. Olağan zamanlarda güvenliği ve istikrarı sağlamak için her boyun komşularıyla barışçıl ilişkiler kurması gerekiyordu. Komşu boylar yakınlıkları sebebiyle ansızın gelebilecek bir saldırı riski teşkil

³⁰ Sui-shu'ya göre Kitanlar istilaya uğradıklarında beyleri toplanıp görüşüyor, askerlerini bir sancak altında toplayarak birleşiyorlardı (SS: 84: 1882). Yine Sui-shu'ya göre Tie-le'lerin hepsini birleştiren bir hükümdarı yoktu (SS: 84: 1880). Aynı şekilde Wei-shu'ya göre Gao-che'lerin de ortak hükümdarları yoktu (WS: 103: 2307). Tong-dian'a göre Shi-wei'lerin hepsini birleştiren bir hükümdarları yoktur (TD: 200: 5487).

³¹ Wei İmparatoru Tai-zu (太祖) (376-408) zamanında Gao-che'lerin bir kısmı Wei'lere bağlandı. Başka bir kısmı Rou-ran Kağanlığı'na bağlandı. 5. Yüzyılın sonlarında Fu-fu-luo (副伏羅) boyu bağımsız olsa da diğer boyları kontrol etmeyi başaramadığı gibi Akhunların baskısı altında ezilerek siyasî etkinliğini yitirdi. WS: 103: 2308-2309

³² Tan-shi-huai 156'da kendini chan-yu ilan etmişti. O öldükten sonra boylar oğlu He-lian'a bağlanmadılar ve kısa zamanda devlet dağıldı. HHS: 90: 2989-2990

ediyordu. Bu risk komşu olan bütün boylar için geçerli olduğundan bir araya gelmeleri hepsinin çıkarına oluyordu. Bozkırda yalnız ekonomi değil insan hayatı da doğal âfetler ve salgın karşısında pek kırılgandı. Bazı doğal âfetlerde ve salgınlarda boyların askerî gücünü kıracak kadar büyük sayıda ölümler olabiliyordu. Komşu boylarla kurulan dostça ilişkiler böyle zamanlarda bir güvence oluyordu. Güçlü düşmanlara karşı kendilerini korumak için de iş birliğine ihtiyaç duyuyorlardı.

Modern öncesi zamanlarda uzun mesafeli ticaretin en önemli sorunu güvenlikti. Kervanlar savunmasız ve yürüyen servet gibiydi. Tüccarlar güvenlik için yanlarında muhafızlar bulunduruyorlarsa bile bunlar ancak küçük çetelere karşı etkili olabiliyordu. Ticaretin önünü açacak olan siyasî iktidarların verdikleri güvenceydi. Devletin olmadığı ortamda bazı boylar aralarında anlaşarak birtakım sınırlı güvenceler sağlayabilirdi. Bu güvenceler her koşulda sınırlı olacaktı çünkü boylar birliğinde sözünde durmayanları cezalandıracak bir kurum yahut güç yoktur. Boylar birliğinin içindeki ticaret de bu sayede canlanabiliyordu. Boylar ekonomik faaliyetlerinin çeşitliliği ve ürün kalitesi bakımından bazı farklılıklar gösterdiklerinden birbirleriyle ticaret yapmaya da meyillilerdi. Barış ve iş birliği ortamı bu ticarete de faydalı oluyordu. Boylar birliğini bir araya getiren bayramlar ve festivaller de olduğu anlaşılıyor. Wei imparatoru Gao-zong (高宗) zamanında (452-465) Gao-che'lerin 5 boyundan on binlerce kişi bir araya gelerek Tanrı'ya kurban sunmuş, at yarışları düzenlemiş, şarkılar söylemiş ve içki içmişlerdi (WS: 103: 2309).

1.6. BÖLÜM SONUCU

Bozkır siyasî tarihi araştırmalarında ekonomiyi altyapı konumunda değerlendirmek yerine göre daha isabetli sonuçlara ulaşmayı sağlayabilir. Bununla beraber kendi risklerini getirir. Araştırmacılar bozkır devletleri bünyesinde toplumların ekonomik yapılarını tekdüze bir hâlde algılayabilir veya farklılaşan ekonomik yapıları ayıklayarak yalnız “göçebe” ekonomiye odaklanabilir. Aynı yaklaşımla bozkır devletlerinin dış ilişkileri tamamı “göçebe” bir toplumu yöneten devletle tamamı yerleşik bir toplumu yöneten Çin devletinin ilişkileri gibi algılanır. Bu şekilde bozkır coğrafyasının ekonomik çeşitliliği gözden kaçırılmış veya gözardı edilmiş olur. Fizikî koşulların sağladığı imkânlarla göre ekonomik faaliyetler çeşitleniyordu. Tarım Havzası civarında tarım, hayvancılık, zanaat, ticaret iç içe bulunuyor; konargöçerlerle yerleşikler simbiyotik bir hayat sürüyordu. Altay Dağları madencilik ve demircilik üssü gibiydi. Kuzeyde bozkır-orman çizgisinde tarım yapan topluluklar, avcı-toplayıcılar, balıkçılar ve hayvancılar kümelenmişti. Değerli taş madenciliği ve ticareti yapıyordu. Kasabalarda konargöçer ordalar yan yana bulunuyordu. Bozkıra iltica eden veya savaşlarda esir alınan tarımcı yahut zanaatkâr unsurlar uygun bölgelere yerleştirilerek kendi işlerini yapıyorlardı. Ekonomik faaliyetlerin

çeşitliliği konargöçerlerin yerleşik toplumlardaki belirgin meslekler hâlinde tebarüz eden uzmanlaşmaya işaret etmiyor. Çünkü bozkırda bütün aile küçük yaşlardan itibaren ekonomik süreçlere katılıyor, örneğin babanın çömllekçilik yaptığı ailenin diğer fertleri hayvancılık işlerini yapıyordu. Durum böyle olunca konargöçer ordada yaşayan her aile hayvancılıkla uğraşüyor, bazı aileler ayrıca başka meslekler de icra ediyordu.

2. BÖLÜM

İL İTME

2.1. DEVLET KAVRAMI

Wilhelm Radloff'a göre konargöçerlerin hayvancılık başta olmak üzere ekonomik faaliyetlerini yürütmeleri için gerekli siyasî örgütlenme düzeyi boydan daha karmaşık yapılar değildi. Ortak çıkarları gereği bazı boylar bir araya gelip bir han seçebilir, han onlara çıkar sağladığı sürece ona itaat eder, çıkarlar ortadan kalktığında yeniden bağımsız hareket ederlerdi (Radloff, 1954, s. 527). Boylar arasındaki güç denesinin sürekli değişmesi istikrarlı bir devlet teşkilâtı kurmalarına engeldi (Radloff, 1954, s. 529). Konargöçer toplumlarda ekonomik faaliyetlerin aile veya aşiret üyeleri arasındaki kana dayalı iş bölümü ile yürütüldüğünü, buna bağlı olarak da sınıflaşmanın ortaya çıkmadığını düşünen Kradin (Kradin, 2005, s. 151), sınıfsız toplum yapısı içinde bürokrasinin hem oluşmadığını hem de buna gerek olmadığı sonucuna varmıştı. Neticede Kradin bir Marxisttir ve Marxist teoride ekonomik faaliyetlerde sınıflı bir toplum yapısı doğuracak büyük ve köklü bir değişim yaşanmadıkça onların sonucu olan siyaset kültüründe de devlet olarak tanımlanabilecek bir yapı şekillenmeyecekti. Bu yüzden de konargöçerler esasen sınıfsız olan toplum yapıları dolayısıyla devlet kurma yetisine ve ihtiyacına uzak olmalarına rağmen, devlet olmayan imparatorluklar kurmuşlardı (Kradin, 2004, s. 502; Kradin, 2014, s. 15, 16). Konargöçerlerin Çin gibi yerleşik komşuları büyük bir devletin idaresinde birleştiğinde konargöçerler için hayat zorlaşıyordu. Çünkü ihtiyaç duydukları tarım ürünlerini cebren almaya güçleri pek yetmiyordu. Ticaret ise sürekli Çin'deki devletin kısıtlamaları sebebiyle sekteye uğruyordu. Bu iki ekonomik temelli sorunu çözmek için konargöçerler de birleşme yoluna gidiyor, bozkır imparatorlukları böyle kuruluyordu (Kradin, 2004, s. 504; Kradin, 2011 s. 83). Bu imparatorluklar sınıfsız toplumlara dayandıkları için devlet değillerdi, ancak Çin'le ilişkilerdeki etkinliği arttırmak amacıyla kurulduklarından dış ilişkilerde sanki devletmiş gibi hareket ediyorlardı (Kradin, 2004, s. 510; Kradin, 2014, s. 19). Konargöçerlerin ekonomik faaliyetlerini sürdürmek için boylar üstü bir teşkilâta ihtiyaç duymadıkları hususunda Barfield'in görüşü de aynıdır (Barfield, 1989, s. 6). Yalnız Kradin'den farklı olarak imparatorlukların devlet olmadığını öne sürmez. Buun yerine hükümdarın diploması tekelini hatırlatarak dış ilişkilerinde "devletvari" içeride ise konfederasyon olduğunu yazar (Barfield, 2001a, s. 13; Barfield, 1981, s. 47; Barfield, 2001b, s. 235). Hepsi bir arada düşünüldüğünde cevaplanması gereken üç soru belirir:

-Devlet nasıl tanımlanacak?

-Konargöçerlerin boylar üstü siyasî teşkilâta ihtiyaçları var mı?

-Devletten bahsedebilmek için sınıflaşma şart mıdır? Öyleyse konargöçer toplum sınıflı mıdır?

Henri J. M. Claessen ve Peter Skalník, “ilk devlet / early state” kavramı üzerinde düşünerek, devletin ilk defa nasıl oluştuğu üzerinde yapılan tartışmalarda üç önemli sorun bulunduğuna kanaat getirdi. İlk olarak devletin genel kabul gören bir tanımını yoktur. Herkes öznel bir tanım yapabilir, fakat öznel tanımlar kabul görmediği için tartışma kısırlaşır. Tanımlar genelde sınırlı belge kullanımıyla, belirli bir kültürle veya bölgeyle sınırlandırıldığında uygun ama dünya geneline uygulandığında işlevsiz olur. En çetrefil konu, ilk devletin ortaya çıkışı ve onun ilk biçimidir (Claessen- Skalník, 1978, s. 3). Bu sorunların en azından bazılarında kaçınmak için devleti tanımlamak erine devletin işlevlerini ve özelliklerini tespit etmek uygun olur. Devletin en önemli ve temel özelliği siyasî otoritenin bulunması, bu otoritenin siyasî karar alma, emir verme ve yasaklama yetkisini tekeline tutmasıdır. Kandaş topluluklar olan uruklarda (aşiret, kabile) reis in iktidarı siyasî nitelikte değildir. Yaşı ve cinsiyeti üzerinden hürmet edilmesi ve sözünün geçmesinden ibarettir. Uruğun diğer üyeleri onun verdiği tavsiyeler yahut yol göstericiliği iyi sonuçlar verdikçe yaşına ve hayat tecrübesine inanarak sözünü dinlemeye daha fazla meyleder. Siyasî otorite ise emirlerini ve yasaklarını yaptırım gücüyle somutlaştırır (Claessen- Skalník, 1978, s. 21; Fried, 1967, s. 13; Service, 1975, s. 12-14, 49). Siyasî otorite kendi silahlı güçlerine sahiptir ve onlar aracılığıyla koyduğu kurallara uyulmasını sağlar. Kurallara uymayanları tespit ederek belirlediği yaptırımları uygular. Kolluk kuvvetleri dışarıda sınırları korurken içeride asayiş sağlar (Krader, 1968, s. 22). Devlet aynı zamanda hukuk yaratır. Toplumlarda hırsızlık, cinayet, zina, sahtekârlık gibi fiillere karşı sosyal yaptırımlar vardır. Fakat bu yaptırımlar yetkili kurumlar tarafından uygulanmaz. Toplumu oluşturan bireylerin ortak bir tavır alarak faili kınaması, ona küsmesi ve onu yalnızlaştırması gibi davranışlardan oluşur. Üstelik herkese sosyal yaptırım uygulanabilmesi söz konusu değildir. Yani sosyal yaptırım yalnızca toplumdaki konumu itibarıyla güçsüz olanlara karşı uygulanabilir (Fried, 1967, s. 15; Service, 1975, s. 86). Devlet yaptırım uygulama yetkisini tekeline alır ve bunu koyduğu kurallara göre yapar. Krader, devletin biricik siyasî otorite olma niteliğini koruma isteği ve gereksinimi, kurallara uyulmasını sağlama iradesinde kendini gösterir. Çünkü devletin koyduğu kurallara uyulmaması bir anlamda devleti tanınamak gibi bir anlam içermektedir. Buna ek olarak kuralları koyma ve uygulama yetkisi de yalnızca devlete ait olmak kaydıyla şekillendirilmiştir, çünkü kural koyma yetkisine ortak olmak da benzer bir biçimde devletle rekabet etmek gibi bir sonuca çıkmaktadır (Krader, 1968, s. 10). Hukukun bir başka boyutu devletle ilişkili olan vergi, yargı, protokol, hiyerarşi gibi konuları şekillendiren yeni kurallar koymasındır.

Devlet doğal olarak gücün, yetkinin ve sorumluluğun paylaşılmasını gerektirir. Bu paylaşımın ki siyasî iş bölümü olarak adlandırılabilir (Fried, 1967, s. 22), kurumlar doğar. Bir devletin bünyesinde belirli bir işlevi yerine getirmek için görevli ve yetkili birimler olan kurumlar, yerine getirdikleri işleve ihtiyaç duyulduğu sürece varlıklarını sürdürürler (Frank-Allan, 1999, s. 166). Kendi içlerinde ve birbirleri arasında hiyerarşi vardır. Böylece yetkinin kimden alınacağı ve kime karşı sorumlu olunacağı belirlenir. Bütün bunlar devletin yarattığı hukukun bünyesindedir. Aynı hukuk, hiyerarşiye uygun olarak resmî törenlerde ve toplantılarda uyulacak özel kurallar olan protokol kurallarını ortaya koyar.

Devlet, sahip olduğu ve kullandığı gücü mutlaka ve iki yolla meşrulaştırır. İdeoloji, yönetilenlerin otoriteye boyun eğmesini sağlayan bir dünya görüşü olarak meşruiyetin ilk ayağını oluşturur (Krader, 1968, s. 13). İlk devletlerde ideoloji dinle iç içe bulunuyordu. Hükümdar, tanrı buyruğuyla hüküm sürüyor, dinî-resmî törenlere başkanlık ederek bereketi artırıp felaketleri def ediyordu (Childe, 1971, s. 100). Bu şekilde devlet dünyevî düzenle ilahî düzeni bir araya getiriyordu. Aynı zamanda hükümdar olmanın veya devletin belirli kademelerinde yer almanın koşullarını belirleyen kurallar oluşturularak bu kurallar çerçevesinde meşruiyet yaratılıyordu.

Devletle sınıflı toplum arasında bir ilişki olduğu kesin görülmekle birlikte ilişkinin türü konusunda farklı görüşler vardır. Engels iş bölümünün ve sınıflaşmanın devletin ortaya çıkmasının sebebi olduğunu düşünür (Engels, 19, s. 133). Dahası, devletin egemen sınıfın ayrıcalıklarını kalıcı kılma arzusunun sonucu olduğuna inanır. Ronald Cohen ise Engels'in görüşünün bir komplo teorisi olup, sebeple sonucu karıştırdığını savunur (Cohen, 1978, s. 51). Krader, devletin üreten sınıfların üretmeyen sınıfları destekleyebileceği bir üretim fazlası sayesinde mümkün olabildiğini düşünür (Krader, 1978, s. 93). Service, devletin sınıflaşmanın sonucu değil, sebebi olduğunu düşünür. (Service, 1972, s. 72). Childe, “şehir devrimi” ile yoğun iş bölümü ve uzmanlaşma ile sınıflaşmış, bir arada yaşayan büyük bir nüfus oluştuğunu, sınıflaşmanın bir yönetici sınıf yaratarak devleti oluşturduğunu düşünür (Childe, 1958, s. 35, 138-139, 182). Bu çalışmanın konusu sınıflaşmanın sebep mi yoksa sonuç mu olduğunu tespit etmek olmadığı için, yalnızca devletin ortaya çıkışıyla sınıflaşma arasında bir ilişki olduğunun vurgulanması yeterlidir. Sınıflaşma ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğine, dolayısıyla gelir düzeylerinin farklılaşmasına bağlı olarak ortaya çıkar ve bu karmaşık toplum yapısı devletle bir arada bulunur.

Bozkır toplumlarında ekonomik faaliyetler sanıldığı aksine çeşitlidir ve toplum yapısı da sınıflıdır. Bozkır-orman sınırında yaşayan Dubo'lar (都波) sığır ve koyun beslemiyor, tarım yapmıyor, bitki köklerinden yemek yapıyor, balık tutup samur ve geyik avlıyorlardı (TD: 199:

5467; XTS: 217B: 6144). Baykal'ın kuzeyindeki yaşayan Boma'lar (駃馬) çok soğuk olan memleketlerinde hububat ekıyor, balıkçılık ve avcılık yapıyorlardı (TD: 200: 5493). Bayırkular tarım, hayvancılık, avcılık yapıyor, demir madeni çıkarıyor ve işliyorlardı (TD: 199: 5468; XTS: 217B: 6140). Shiwei'lerin atları azdı. Koyun yerine domuz besliyorlardı. Ayrıca şarap üretiyorlardı (TD: 200: 5487; BS: 94: 3130; SS: 84: 1882). Kırgızlar tarımla meşgul oluyorlardı (TD: 200:5493). Mezarların duvarlarını teşkil eden tomruklar, çadır direkleri, divan, yatak, kürek sapı, kaşık gibi nesnelere hammadde bozkır-orman sınırından getiriliyordu. Pazırık'ta bulunan yaylar köknar ağacından yapılmıştı (Rudenko, 1970, s. 195). Ivolga, Selenge nehirleri, Altaylar Hun devrinden itibaren metalürji merkezleriydi (Kyzlasov, 2010, s. 165). Jang-Sik Park, Eregzen Gelegdorj ve Yeruul-Erdene Chimiddorj, Hunlardan kalan metal ürünleri inceleyerek Hunların imparatorluğunun kuzey kesimlerinde metalürji merkezleri oluşturduklarını ve Çin'dekinden farklı bir metalürji tekniği geliştirdiklerini ortaya koydu (Park vd. 2010, s. 2696). Ordos bölgesinden çıkarılan ve Hunların Bai-yang yahut Lin-hu beyine ait olduğu düşünülen altın taç, Bozkırın güney kısımlarında da metal işleme ve kuyumculuğun teşekkül ettiğini gösteriyor (Jiang, 2017, s. 32-33). Di Cosmo, konargöçerlerin tarım faaliyetlerinin bir dökümünü çıkararak tarım ürünleri için Çin'e muhtaç olmadıklarını ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma yayımladı (Di Cosmo: 2010: 12). Bu çalışmada daha çok arkeolojik çalışmalara dayanarak konargöçerlerin bozkırın farklı bölgelerine kümelenmiş tarım merkezlerine sahip bulduklarını gösterdi. Baykal Gölü çevresi, Tuva ve Yenisey bölgeleri (Di Cosmo: 2010: 14, 21), İç Moğolistan (Di Cosmo: 2010: 14, 15) Hun devrinde ve öncesinde tarım merkezleriydi. Tanrı Dağları ve Altay Dağları çevresinde de tarım merkezlerinin bulunduğu anlaşılır (Ögel: 2014: 20, 23, 168). Aynı şekilde Leonid R. Kyzlasov da konargöçer toplumların şehirler kurduklarını göstermiştir. Kyzlasov'a göre Güney Sibirya'da ve Orta Asya'da şehirler 6-8. Yüzyıllarda başladı (Kyzlasov, 2010, s. 42). 8-9. Yüzyıllarda Hakaslar ticaret yolları üzerine şehirler kurdu (Kyzlasov, 2010, s. 62). Tobol-İşim arasında şehirler çok daha eskiydi. M.Ö. 7-6. Yüzyıllarda hendeklerle çevrelenmiş, çamur duvarlarla korunan şehirlerde ahşaptan ve bazen taştan yapılmış evler bulunuyordu (Kyzlasov, 2010, s. 139). Andronovo kültüründe kent, tarım ürünlerinin ve metal ürünlerin depolandığı ve dağıtıldığı merkezlerdi (Kyzlasov, 2010, s. 154).

Arkeolojik çalışmalar konargöçer toplumun sınıflı yapısını mezar buluntularıyla ortaya koyuyor. Erkeklerin mezarları kadın ve çocuk mezarlarıyla karşılaştırıldığında hem daha büyüktü hem de içerdiği eşyalar bakımından daha fazla ve daha değerliydi. Engels'in isabetle tahmin ettiği gibi, cinsiyet eşitsizliğinin temelinde ekonomik faaliyetlerin eşitsizliği vardır. Erkekler daha önemli faaliyetleri yürüttükleri için sosyal değerleri artmıştır. Gao-che'lerin düğün adetlerinde bunu görmek mümkündür. Evvelce bahsi geçmiş olan adete göre oğlan tarafı kız evine gidip onların sürüsünden at seçip biner. Attan düşmemeyi becerebilenler o atın sahibi olur. Fakat kızın babası

ölmüşse bu adet uygulanmaz. Çünkü kız evinin direği olan erkeğin hayatta olmaması sebebiyle önemli bir ekonomik kayıp söz konusudur. Eşitsizlik erkeklerin mezarları arasında yapılan karşılaştırmalarda da belirir. Bazı erkeklerin mezarları daha büyüktür ve içlerinde daha değerli nesnelere sahiptir.

Boyun hem siyasal hem de sosyal anlamda hiyerarşik bir yapı oluşu konargöçer ordanın yerleşimle ilgili kurallarına yansımıştır. Her ailenin evi hiyerarşik düzen içindeki konumlarına göre belirlenmiştir. Boy beyinin evi en batıda ve diğer evlerden bağımsız bir şekilde kuruluyor, kapısı doğuya bakıyordu. Böylece devletin başı olarak eşsizliği, rakipsizliği vurgulanıyordu. Bey soyundan olanların evleri büyük oranda akrabalık düzeylerinden kaynaklanan asalet derecelerine göre sıralanmak kaydıyla bey evinin sağında ve solunda bulunuyordu. Orunları en büyük olanlar sol tarafta bulunuyordu. Diğerleri ise sağ tarafta oturuyordu. Resmî bir tören yapılırken, bey yürüyüşe çıktığında veya boy meclisi toplandığında aynı usul takip ediliyordu (İnan, 1998, s. 248).

2.2. İL (EL): BOZKIR SİYASET KÜLTÜRÜNDE DEVLET ANLAYIŞI

Gordon Childe, Sümer’de devletin kent devleti olarak tebarüz ettiğini ve esasen devlet kavramının da Sümer dilinde kent devletini anlattığını yazar. George H. Sabin benzer bir şeyi Eski Yunan için dile getirir (Sabine, 1961, s. 2-3). Lattimore ise Çin’de devlet anlayışının İlkbahar-Sonbahar Dönemi’nde oluştuğunu, surlarla çevrili bir şehirden yönetilen bir bölgeyi ifade ettiği yazar. Tarihte toplumlar devleti gördükleri biçimiyle tanımış ve devlet kavramını müşahade ettikleri hâliyle özdeşleştirmişlerdir. Türkçe il/el sözcüğü devlet veya ülke anlamlarında kullanılmıştır³³. Thomsen, bu kelimeyi şöyle izah eder:

“İl (él) kelimesi, bağımsız, örgütlü ve başında bir kağanla bir bütün oluşturduğu kabul edilen bir ulus ya da uluslar topluluğunu belirtmektedir. Avrupalıların sabit bir teşkilâtı olan devlet için düşündükleri kavrama fazla bağlı kalınmadığı takdirde, bu kelimenin en iyi çevirisi ‘imparatorluk’ olacaktır.” (Thomsen, 2011, s. 205-206).

Türkçe yazıtlarda il kavramı etrafında şekillenen bazı deyimler vardır ki bunlar üzerinde düşünmek bozkırın devlet anlayışını kavramayı kolaylaştırır. Bilge Kağan Abidesi’nin Doğu yüzünde ve Köl Tigin Abidesi’nin doğu yüzünde “Begleri bodunu tüzsüz için Tabgaç bodun tebligün kürlüg için armakçısın için inili eçili kingsürtükün için begli bodunlğ yongşurtukın

³³ “İl” sözcüğünü Hüseyin Namık Orkun “eyalet, vilayet, kavim” ile karşıladı. Orkun, 1986, s. 799. Talat Tekin ise “halk, ülke, devlet” olarak çevirdi. Tekin, 1998, s. 101 ve 103; Tekin, 2016, s. 299 ve 300. Annemarie Von Gabain “il, devlet, kabile” olarak çevirdi. Von Gabain, 1988, s. 274. Neticede sözcüğün devlet, ülke, halk olmak üzere üç anlamda da kullanılabildiği anlaşılıyor.

üçün Türk bodun illedük ilin içgunu idmiş. Kaganladuk kaganın yitürü idmiş.”³⁴ yazar. Bahsedilen olay 630’da Gök Türk Kağanı İllig Kağan’ın Tang ordusuna esir düşmesi ve Doğu Gök Türk Kağanlığı’nın dağılmasıdır. Yani boylar üzerindeki hâkimiyetin ortadan kalkmasıdır. Köjeelig-Hovu Yazıtı’nda ise “el tut<d>um bodun başladım taş yağig yağıldım el<l>ledim.” yazar³⁵. Bu yazıt Kümül Öge adında biri için dikilmiştir. Öge unvanının anlamı hakkında değişik görüşler bulunmakla birlikte Uygur Kağanlığı’ndan itibaren hükümetin bir üyesi olarak bir nevi “vezir” olduğu düşünülür (Donuk, 1988, s. 54-55; Aydın, 2019, s. 100-101). Yazıttan Kümül Öge’nin bir grup boyun yönetiminden sorumlu olarak ülüş aldığı, savaşa gittiği ve düşmanları yenerek “devletin kurulmasına/il illemeye” hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Burada illemek yine boylar üzerinde kurulan bir hâkimiyeti ifade etmektedir.

Köl Tigin Abidesi doğu yüzünde ve Bilge Kağan Abidesi doğu yüzünde, Bumin Kağan’ın Gök Türk Kağanlığı’nı kuruşu “Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üze eçüm apam Bumin Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk bodunun ilin törüsin tuta birmiş iti birmiş.” yazar³⁶. “İl itmek” deyimini boylara hâkim olan bir devletin kuruluşunu anlatır.

³⁴ Bu cümleyi çevirenler:

Vilhelm Thomsen: “Beyleri ve halkı hak tanımaz olduğu için, Çin halkı (tatlı dilli ve çekici?) ve (kurnaz?) olduğu için, küçük kardeşlerle ağabeyler (ve onların yandaşları?) birbirleri aleyhine gizlice düzen kurdukları için, bey geçinenlerle halktan geçinenler birbirlerine düştikleri için, Türk halkı kendi imparatorluğunun dağılmasına, kendine kağan seçtiği kağanının da yok olmasına yol açmış.” Thomsen, 2011, s. 130-131.

Talat Tekin: “Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kıskırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.” Tekin, 1998, s. 40-41.

Hüseyin Namık Orkun: “Beyleri, kavmi asi olduğundan Çin kavmi de hilekâr, kurnaz (?) olduğu için, küçük kardeşler büyük kardeşlerin aleyhine kıyam ettiği için, beylerle kavm arasında nifak olduğu için Türk milletinin [eskiden beri] ülkeli olan ülkesi inkıza yüz tutmuş. Hakanlık olan hakanını sukuta uğratmış.” Orkun, 1987, s. 31-32.

Muharrem Ergin: “Beyleri, milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş.” Ergin, 2012, s. 10-11, 34-35.

³⁵ Erhan Aydın bu cümleyi şöyle çeviriyor: “Yurdu savundum, halkıma baş oldum. Dış düşmanlarla savaştım, yurt sahibi yaptım.” (Aydın, 2019, s. 151)

³⁶ Bu metni çevirenler:

Thomsen: “Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında, ikisi arasında insan oğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde atalarım Bumin Kağan ve İstemi Kağan yücelmişler. Üstat olduktan sonra, Türk halkının imparatorluğunu ve kurumlarını yönetmişler.” Thomsen, 2011, s. 126-127.

Talat Tekin: “Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş.” Tekin, 1998, s. 38-39.

İl kavramının boylar üzerinde kurulmuş bir hâkimiyeti anlattığını gösteren başka iki deyim “illig bodun” ve “ilsiretme” olarak karşımıza çıkar. Köl Tigin Abidesi doğu yüzünde “Türk kara kamag bodun anca timiş: İllig bodun ertim ilim amtı kanı, kime ilig kazganur men tir ermiş.” denir. Buna göre 630’da Doğu Gök Türk Kağanlığı’nın dağılmasından sonra Türk halkı eskiden “devletli halk” olduğu günlere özlem duymuştur ki bu da Türk boyunun diğer boylara egemen olduğu devlete işaret eder. Yine Köl Tigin Abidesi doğu yüzünde İltəriş Kağan’ın Gök Türk Kağanlığı’nı yeniden kuruşu anlatılırken “ilsiremiş, kagansıramış bodunu” denilerek Türklerin 630’dan itibaren bulunduğu durum “devletsizleşmiş, kağansızlaşmış bodun” diye anlatılmaktadır. İltəriş Kağan, savaş meydanlarında kazandığı zaferlerle “illigig ilsiretmış, kaganlığıg kagansıratmış” yani “devletliyi devletsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmıştır”. Bu deyimden yine il kavramının boylar üstü ve bağımsız bir teşkilata işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Barfield, konargöçerlerin ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmek için boylar üstü siyasî yapılara ihtiyaç duymadıklarına inanmakla birlikte, yerleşik komşularının gelişmiş devlet yapıları kurmalarına tepki olarak boylar üstü yapılar kurmaya mecbur kaldıklarını savunur. Barfield’in bir açıdan doğru, iki açıdan yanlış sonuca ulaştığı söylenebilir. Daha örgütlü bir düşmanla mücadele edebilmek için onunla aynı düzeyde örgütlenmek gerektiği doğrudur. Fakat başka topluluklara hükmetmek amacıyla da boylar üstü teşkilâtlar kurulmuştur. Ayrıca konargöçerlerin yalnızca yerleşik komşularına tepki olarak örgütlendikleri düşüncesi, konargöçer kültürü durağan ve edilgen sayan mesnetsiz bir ön kabulün sebep olduğu yanlıştır. Konargöçerlerin kendi aralarındaki mücadeleler dolayısıyla birbirlerine üstünlük sağlamak için boylar üstü yapılar kurmaya ihtiyaçları vardı.

Wei-shu, istilâ olduğunda Kıtın beylerinin toplantı yapıp anlaşarak ordularını bir sancak altında birleştirdiklerini, tehlike geçtikten sonra da dağıldıklarını yazar. Boylar birliği olmanın ötesine geçmeyen bu durumlarıyla Kıtınlar 5. Yüzyılda Rou-ran Kağanlığı, Koguryo ve Wei Hanedanı arasında sıkışmıştı. Altında kaldıkları baskıya karşı koyamayarak bir kısmı Rou-ranların, bir kısmı Koguryo’nun hükmüne girdi. 10 bin kişilik bir kısmıysa Wei Hanedanı’na sığındı (WS: 100: 2223; LS: 63: 951). 6. Yüzyılda bu kez Gök-Türk, Koguryo ve Sui devletleri arasında sıkıştılar. 7. Yüzyılda Gök-Türk – Tang rekabetinde taraf seçmeye ve boyun eğmeye zorlandılar. Xu Elina-Qian, Kıtınların Gök-Türk baskısı altındayken, boylar üstü bir örgütlenmeye mecbur

---

Hüseyin Namık Orkun: “Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldıktan; ikisinin arasında insan oğlu yaratılmış. İnsan oğulları üzerine ecdadım Bumin Hakan İstemi Hakan (tahta) oturmuş; oturarak Türk milletinin ülkesini, türesini idare edivermiş, tanzim edivermiş.” Orkun, 1987, s. 29.

Muharrem Ergin: “Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıktan, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun da üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tutu vermiş, düzenleyi vermiş.” Ergin, 2012, s. 9.

hissederek harekete geçtiklerine dikkat çeker (Xu, 2005, s. 106). 7. Yüzyılda Da-he Uruğu (大賀氏) Kıtanların hükümdar soyuydu. Kalabalıklaşmış ve 8 boya bölünmüş olarak Gök-Türklere bağlı yaşıyorlardı (JTS: 199B: 5349; XTS: 219: 6167; LS: 63: 952). Bir sancak altında birleşmeleri sorunlarını çözmemiş, yine Gök-Türk – Tang baskısı altında kalmışlardı ancak pazarlık güçleri artmıştı. 628’de Gök-Türklere isyân ederek Tang’a bağlandılar (JTS: 199B: 5350; XTS: 219: 6168; LS: 63: 952). 697’de bu kez Tang’a isyân ederek Gök-Türklere bağlandılar (JTS: 199B: 5351; LS: 63: 952). Gök-Türk Kağanlığı’nın dağılmasından sonra bu kez Uygur Kağanlığı’nın taarruzlarından kurtulmak için Tang’a bağlandılar (XTS: 219: 6172; LS: 63: 952). Tang Hanedanı’nın zayıflamış olduğu son yıllarında Kıtanlar, Xi’lerle ve Shi-wei’lerle birlikte Kuzey Çin’de yağmalar yapmaya başladılar (XTS: 219: 6172-6173). Nihayet Ye-lü A-bao-ji (耶律阿保機), Da-he Uruğu’nu ortadan kaldırarak kendi hanedanını kurdu (XTS: 219: 6173; LS: 63: 952).

Gao-che’ler Kıtanlardan çok daha kötü durumdaydılar. Boylar üstü bir teşkilat kuramamışlardı. Wei Hanedanı kurulurken Tai-zu tarafından mağlup edildiler ve bir kısmı Wei’ye bağlandı (WS: 103: 2308). Daha sonra Rou-ran kağanı She-lun bir kısım Gao-che boyuna saldırarak hüküm altına aldı. Wei imparatoru Shi-zu önceden bağladığı Gao-che’leri de kullandığı bir seferle bütün Gao-che boylarına saldırarak boyun eğdirdi (WS: 103: 2309). Daha sonra bu boyların Uygurlardan Shi-zhu’yu hükümdar seçerek bağımsız olma çabası Rou-ranlardan destek alamayarak Wei’ye teslim olmalarıyla hüsrana uğradı. Akhunlar Gao-che boyları arasında öne çıkan Fu-fu-luo boyuna saldırarak Mi-e-tu’yu kukla hükümdar olarak onların başına geçirdi. Bir süre sonra bu kez Rou-ran kağanı Chou-nu saldırarak Mi-e-tu’yu öldürüp kafatasından kadeh yaptı. Gök-Türk Kağanlığı kurulduktan sonra Gao-che’ler bu kez onlara bağlandılar (WS: 103: 2310). 6. Yüzyıldan sonra kaynaklar onlardan bahsetmez. Yaklaşık 2 yüzyıl boyunca Akhunların, Wei Hanedanı’nın ve Rou-ranların saldırıları altında ezilmiş, sonunda Gök-Türklere bağlanarak tarih bakımından önemlerini yitirmişlerdir.

Tie-le’ler boylar üstü teşkilattan mahrum çok sayıda boyun ortak ismidir. Hun döneminde Ding-ling, daha sonra Chi-le olarak anılmışlardır (TD: 199: 5465). Hun İmparatorluğu kurulduktan sonra onlara bağlanan Tie-le’ler, imparatorluk zayıfladıktan sonra özgür kaldılar ve zaman zaman Hunlara saldırdılar (ZZTJ: 47: 1502). Hunların ardından Tan-shi-huai onları Xian-bei Chanyü'lüğüne bağladı (ZZTJ: 53: 1734). 4-5. Yüzyıllardan başlayarak Tie-le boylarının kendi aralarında bazı boylar birliği niteliğinde ittifaklar kurduklarını öğreniyoruz. Gao-che’ler bu cümledendir. 6. Yüzyılda Rou-ranlara isyan hazırlığında olan bir kısım Tie-le boyu Tu-men’in ani saldırısıyla ona bağlandı ve Gök-Türk Kağanlığı’nın kuruluşuna hizmet etti (ZZTJ: 164: 5069). Gök-Türk Kağanlığı bölünürken Tie-le’ler de bölünerek iki kağanlık arasında paylaşıldı

(ZZTJ: 176: 5482). Batı Türk kağanı Chu-luo, Doğu kağanından doğan boşluğu doldurarak Tie-le boylarının hepsini kendine bağlamıştı. Chu-luo Kağan, özellikle Xue-yan-tuoların gücünden çekindiği için Tie-le beylerini öldürdü. Bu hamlesi Tie-le'lerin tarihinde dönüm noktası sayılabilecek bir tepki yarattı: Tie-le boyları isyan ettikleri gibi, Qi-bi boyunun beyi olan Ge-leng'i Yi-li-zhen Mo-he Kağan unvanıyla kağan kaldırdılar. Xue-yan-tuo beyi ise Ye-shi Küçük Kağan unvanı aldı (SS: 84: 1880; BS: 99: 3303). Tie-le'lerin bu ilk kağan kaldırma girişimi kısa sürdü. Batı Gök-Türk tahtına oturan She-gui Kağan, kağanlığın gücünü yeniden toplayarak Tie-le'leri yeniden bağladı (JTS: 199B: 5343-5344; ZZTJ: 187: 5860). 627'de kıtlığa yol açan bir doğal felaketten sonra Doğu Türk kağanı İllig Kağan'ın vergileri arttırmak istemesi isyan sebebi oldu. Bazı boylar Xue-yan-tuoların, bazı boylar ise Uygurların liderliğinde birleşerek saldırıya geçtiler. İsyanın ardından Xue-yan-tuo Kağanlığı kuruldu (JTS: 195: 5195).

Bu örnekler silsilesi bizi konargöçerlerin siyasî örgütlenme etkenlerinin yaşam tarzını ve ekonomik faaliyetlerini sürdürmekle sınırlı olmadığını düşünmeye sevk etmenin yanında; sadece Çin baskısıyla değil, diğer konargöçerlerin baskısıyla da boylar üstü yapılara gereksinim duyduklarını düşünmeye yönlendirir. Boylar üstü yapılar kurarak gücü merkezileştiremeyen boylar taarruza maruz kalmışlardır. Boylar üstü yapılar kurulmasının bir başka sebebi de diğer boylara hükmetme arzusuyla.

2.3. FIRSAT, GÜÇ VE LİDERLİK

Bozkırda devletin (il) kuruluşu, diğer boyları egemenlik alma fırsatına, bu fırsatı değerlendirmede kullanılabilir bir güce ve bu gücü etkin bir şekilde kullanabilecek liderliğe bağlı olarak mümkün olmuştur. Boylara hükmetmeyi hayal eden liderler için bazen otorite boşluğu, bazen mevcut otoritenin devrilmesini isteyen bir müttefik, bazen boyların yeni bir devlet düzeni vaat edecek lider arayışı fırsatlar doğurmuştur. Liderlere güç veren, ortak bir amaç için bir araya gelmiş boylar ve bazen bunların yanında cebren boyun eğdirilmiş olan diğer boylardır. Bütün bunlar yeterli değildir. Lider kitleleri ortak bir amaç için bir araya getirmekteki başarısıyla, diplomatik hamleleriyle, askerî yeteneğiyle, elindeki gücü fırsatları değerlendirmek için kullanmakta netice alamayabilir. Geçici bir otorite boşluğunun sağladığı fırsat kendiliğinden ortadan kalkabilir veya ortak bir amaçla birleşen boylar karar değiştirerek dağılabilir.

2.3.1. Fırsat

Bozkırın herhangi bir bölgesinde sınırlarının içini ve dışını kontrol altında tutabilen boylar üstü bir gücün olmaması, diğer boylar üzerinde egemenlik kurmak isteyen liderler için fırsat niteliğindedir. Rakip boylar arasındaki bağların zayıf olması, bozkır dışından (özellikle Çin'den) engelleyici bir müdahale gelmemesi, birtakım boyların bir liderin çevresinde boylar üstü bir yapı

oluşturma arzusunda olması daha büyük fırsatlar sunan şartlardır. Bazen bozkır dışından (özellikle Çin'den) destek gelmesi de fırsatı büyüten bir etkidir. Çoğu zaman bahsedilen bu şartların hepsi bir arada bulunmaz. Biri veya birkaçı mevcuttur. Hun İmparatorluğu'nun kuruluş sürecinde bir otorite boşluğu vardı. Bozkırdaki rakipleri yeterince örgütlü ve güçlü değillerdi. Qin Hanedanı da dağılmakta olduğundan bozkır dışından müdahale edilmesi mümkün değildi. Öte yandan boyların bir lider arayışı yoktu. Kısa süren Xian-bei İmparatorluğu da benzer şartlarda kuruldu. Dişli rakipleri yoktu. Han Hanedanı'nın müdahale edecek gücü yoktu.⁵ Yüzyıl başında Rou-ran Kağanlığı kurulurken de bozkırda otorite boşluğu vardı. Rou-ranlara istikrarlı bir şekilde direnebilecek bir güç yoktu. Bunlara karşın boyların bir lider arayışı olmadığı gibi Wei Hanedanı saldırgan dış politikasıyla, boyların bir liderin egemenliğinde birleşmesine son derece büyük bir engel teşkil ediyordu. I. Gök Türk Kağanlığı, Rou-ranların devrilmesini isteyen Batı Wei'nin desteğini almıştı. Rou-ran kağanı yenildikten sonra karşılarında güçlü bir rakip kalmamıştı. II. Gök Türk Kağanlığı, Tang Hanedanı'nın bozkırda otorite kurma çabalarına karşın, bozkırdaki rakiplerinin zayıflığından istifadeyle kuruldu. Moğol İmparatorluğu, bozkırda siyaseten parçalanmışlığın hüküm sürdüğü bir dönemde, bazı boyların yeni bir lider arayışına düştüğü, rakiplerin zayıf ve örgütsüz olduğu şartlarda kuruldu.

Yesugey Bağatur öldüğünde 9 yaşındaki oğlu Temuçin her şeyini kaybetmişti. Boyu onu ve ailesini terk etmişti³⁷. Temuçin'in çocukluğu bitki köklerini, yabanî meyveleri, daldan ve sazdan yapılmış oltalarla avlayabildiği balıkları yemekle ve yoksulluk içinde oradan oraya yürümekle geçti. Hayatta kalmak için bile elverişsiz olan bu şartların bir imparatorluğun kuruluşuna imkân sağlayacağı akla gelmezdi.

12. yüzyılda Çin ve Orta Asya pek çok siyasî kargaşaya ve dönüşüme sahne oldu. 1125'te Cürcenler Liao topraklarını ele geçirdiler ve Jin Hanedanı'nı kurdular. Sarı Nehrin kuzeybatısını, He-xi'yi, ve Gan-su'yu elinde tutan Tangut Krallığı aynı yıl Jin Hanedanı'na haraç ödemeyi kabul etti (Dunnell, 2008, s. 155; Franke, 2008, s. 226). Song Hanedanı'yla ilişkiler ise daha dalgalıydı. En başta Cürcenler ile Song Hanedanı, Liao topraklarını eşgüdümlü işgal etmek için anlaşmışlardı. Fakat 1120'de Fang Lu isyanıyla mücadele etmek zorunda kalan Song, Liao sınırına pek yüklenemedi (Levine, 2009, s. 615, 622). Liao topraklarını yalnız başına ele geçiren Cürcenler, Song'un toprak talebini pek ciddiye almadılar. Çatışmalar derhal başladı ve 1126'da

³⁷*Yuan-shi*'de boyun yarısının Temuçin'i terk ettiği yazar. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre boyun tamamı Temuçin'i terk ederken annesi önlerine geçerek yarısını döndürmüş, ama sonra onlar da terk etmişti. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Temuçin'in daha sonra boyunu geri toplamak için Wang Han'dan yardım istediği yazarken *Yuan-shi*, Temuçin'in Wang Han'a ve Camuha'ya borçlu olduğu iyilikleri gizlemektedir. Bu açıdan Temuçin'i boyun tamamının değil yarısının terk ettiğini yazmasını, Temuçin'in Wang Han'a muhtaç duruma düşmüş olduğunu gizleme niyetine yormak mümkündür.

Song başkenti Kai-feng'in (開封) ele geçirilip imparator Qin-zong (欽宗) ve kısa süre önce onun lehine tahttan feragat eden babası Hui-zong (徽宗) esir edildi (Franke, 2008, s. 229; Levine, 2009, s. 615). Çatışmalar 1141'de Song Hanedanı haraç ödemeyi kabul edinceye kadar devam etti (Tao, 2008, s. 673; Franke, 2008, s. 233-234; Tao, 2009, s. 673, 683). 20 yıl süren barış döneminden sonra Jin Hanedanı Song'a 1161'de bir kez daha savaş açtı. 4 yıl süren savaşta başarı sağlayamayan Jin, 1165'te şartların Song lehine hafifletildiği yeni bir barış anlaşmasına onay verdi (Franke, 2008, s. 246; Gong, 2009, s. 719). Bu suretle Çin'i paylaşan üç devletin ilişkileri Cengiz'in Tangut başkentini kuşatmasına kadar devam edecek olan statükoya ulaştı.

Ordos'un kuzeyinde ve Gobi'de yaşayan Nesturî bir Türk topluluğu olan Önggütler Jin Hanedanı'nın vassalıydı. Onların kuzeyinde Onggiratlar/Konggiratlar yaşıyordu. Altaylar'ın güney eteklerinde ve İrtiş Nehri'nin yukarı çığırında Nayman Hanlığı bulunuyordu. 12. Yüzyılın sonlarında hanedan üyeleri arasındaki çatışmalar neticesinde hanlık dağıldı. Onların doğusunda, Selenge'nin ve Orkun'un yukarı çığırında Nesturî Türkler olan Kereyitlerin hanlığı hüküm sürüyordu. Kerülen Nehri etrafında Jin Hanedanı'nın bozkırdaki en önemli müttefiki olan Tatarlar yaşıyordu. Kerülen-Onan nehirleri arasında dağınık durumda Moğol boyları yaşıyordu. Onların kuzeyinde, Aşağı Selenge ve Baykal'ın güneyinde boylar birliği durumundaki Merkitler bulunuyordu (Allsen, 2008, s. 323).

Cürçen istilası sırasında bir kısım Kitan, Liao prenslerinden Ye-lü Da-shi (耶律大石) önderliğinde Balasagun merkez olmak üzere Karahitay Hanlığı'nı kurdu (Cüveynî, 2013, s. 308). Jin Hanedanı ile çekişmekten geri kalmayan Karahitaylar'ın batısında Maverâünnehir'de Karahanlılar bulunuyordu. Selçuklu Sultanlığı'na bağlı bulunan Harezmşahlar ile Karahitaylar arasında sıkışmışlardı. Bölgede Karahitayların vassalı olan Karluklar sıklıkla çatışmalara sebep oluyordu. 1141'de Karlukların hücumları neticesinde Mahmut Han, Selçuklu sultanı Sultan Sancar'dan yardım istedi. Karlukların hâmisî Karahitaylar, Selçuklu ordusunu Katvan Savaşı'nda mağlup ederek Maverâünnehir'i ele geçirdiler (Cüveynî, 2013, s. 309; Sevim-Merçil, 2014, s. 274-275; Grousset, 2010, s. 189; Barthold, 1928, s. 327). 1138'de ilk kez isyana kalkışan Harezmşah Atsız, Sultan Sancar'a yenilerek Selçuklu'ya bağlanmıştı (Cüveynî, 2013, s. 256-257; Sevim-Merçil, 2014, s. 273; Barthold, 1928, s. 324-325, 327). Sultan Sancar'ın 1156'da isyancı Oğuzlara esir düşmesinden (Cüveynî, 2013, s. 261; Sevim-Merçil, 2014, s. 282-283) sonra Selçuklu zayıflarken Harezmşah Atsız oğlu İl Arslan'ın 1172'de ölmesinden sonra iki oğlu Tekiş'in ve Sultaşah'ın taht kavgası Karahitayların elini güçlendirdi. Önce Tekiş onların desteğiyle tahta çıktı fakat haraç ödemeyi reddedince bu kez Sultaşah'ı desteklemeye başladılar (Cüveynî, 2013, s.264, 266). 1193'te Sultaşah'ın ölmesinden sonra gücün tek elde toplanması Harezmşahların etkinliğini arttırdı (Barthold, 1928, s. 337-342; Grousset, 2010, s. 195). 1194'te

Tekiş Doğu Irak'ı ele geçirirken 1200'de o ölünce yerine geçen oğlu Muhammet 1207'de isyanlarla boğuşan Karahitayları Buhara'dan ve Semerkant'tan çıkardı (Cüveynî, 2013, s. 300-301; Grousset, 2010, s. 197). Harezmsah-Karahitay dengesi zıt yöne kaymıştı.

Yesugey, Tatarlar tarafından zehirlenerek ölmeden önce oğlu Temuçin'i Dei Seçen'in kızı Börte ile nişanlamıştı. Gerçi niyeti Ho'elun-ucin'in akrabası olan Torgutlardan bir kız almaktı ama Börte, Temuçin'in kaderini değiştirecekti. Temuçin büyüdüğünde Börte ile evlendi. Börte'nin çeyiz olarak getirdiği samur kürkü Temuçin için iyi bir sermaye oldu. Bu kürkü Kereyit hanı Tuğrul Han'a (Wang Han / 汪罕) hediye etti. Han, bu hediye karşılığında onun dağılan boyunu yeniden toplamaya söz verdi (Temir, 2016, s. 36-37). Tuğrul Han, babası öldükten sonra Kereyit hanı olmuş ve kardeşlerini öldürmeye niyetlenmişti. Amcası Gür Han isyan ederek Tuğrul Han'ı kaçmaya mecbur etmişti. O zaman Yesugey, Gür Han'ı mağlup ederek Tuğrul Han'ın yeniden Kereyit hanı olmasını sağlamıştı (Temir, 2016, s. 79; YS: 1: 5). Samur kürkü Tuğrul Han'a borcunu hatırlatıyordu. Merkitlerin Börte'yi kaçırmalarıyla bu borcun ödenme zamanı geldi. Tuğrul Han ve Camuha birlikte Merkitlere saldırarak Börte'yi kurtardılar (Temir, 2016, s. 43-44). Bu savaştan sonra Temuçin'in etrafında bir boy oluştu. Artık şansı dönmüştü. Camuha ile karşılıklı and içip anda olduktan sonra ona katılanlarla boyu büyüdü (Temir, 2016, s. 54-55, 56; YS: 1: 6).

Önceden Camuha'ya bağlı olan Horçi adında biri kendi rızasıyla Temuçin'e bağlanmıştı. Horçi, rüyâsında göğün ve yerin Temuçin'i kağan seçtiğini görmüş, bu yüzden ona bağlanmaya karar vermişti (Temir, 2016, s. 55-56). Eğer gerçekten gördüyse, Horçi'nin kehaneti gerçekleşecekti. Kısa süre sonra Temuçin'i han ilân ettiler (Temir, 2016, s. 57-58). Hemen ardından 13 boy birleşerek Camuha'yı han kaldırdı. Siyasî bölünmüşlüğü yol açtığı yoğun çatışmalar belli ki insan yaşamının istikrarını etkiliyordu. Düşmanlıkların çoğaldığı ve kan davasına dönüştüğü bu dönemi artık geride bırakmak isteyenler, Camuha ve Temuçin etrafında kümelenerek zafer ve refah arayışına girdiler.

Gerek Moğolların Gizli Tarihi gerekse *Yuan-shi*, Tuğrul Han ile Temuçin'i iki müttefik gibi gösterir (YS: 1: 5-6). Oysa Temuçin ve Camuha, Tuğrul Han'ın tebaasıydı. Bir hükümdara bağlı olan bazı boyların birleşerek bir han kaldırmaları yeni bir siyasî arayışa işaret eder. Moğollardan önce 6. Yüzyılda Rou-ranlara bağlı olan Gök Türkler, 7. Yüzyılda Gök Türklere bağlı olan Xue-yan-tuolar, Tokuzoğuzlar, Kıtınlar aynı şekilde isyan hazırlığı yapmışlardı. Camuha, Temuçin'den erken davranarak isyan bayrağını açtı. Camuha'nın isyanı kıpırdanmakta olan bozkırı büsbütün karıştırdı. Bundan sonra Temuçin'in rakiplerini ortadan kaldırarak kağan olmasına kadar sürecek bir savaş başladı. Naymanlar, Tatarlar, Karahitaylar gibi tarafları da olan bu savaşın ilk aşamasında öne çıkan üç taraf Temuçin, Camuha ve Tuğrul Han'dır. Moğol

İmparatorluğu'nun kuruluşuna ön ayak olan fırsat, bozkırın doğu kısmındaki güçlerin egemenlik sağlamak için bir savaşa girme iradesi göstermesi ve pek çok boyun buna iştirak etmesiydi.

Hunları Zhun Wei (淳維) adında bir dip ata aracılığıyla Çin'deki Xia Hanedanı'na bağlayan Sima Qian, "Zhun Wei'den Tou-man'a kadar bin yıldan fazla geçmiş, [Hunlar] bazen büyümüş bazen küçülmüşlerdi. Bu zaman zarfında Soyları ve düzenleri hakkında bilgi toplamak mümkün olmadı. Böylece Mo-du zamanına gelindiğinde Hunlar çok güçlendiler. Bütün Kuzey Yi'lerini bağladılar ve güneydeki Çinlilere düşman bir devlet oldular. Soyları, devletleri, memur unvanları hakkında bilgi toplanabildi." Demektedir (SJ: 110: 2890; Otkan, 2018, s. 66-67).

Tou-man zamanında Hunların güney komşusu Qin Hanedanı idi. Çin'in ilk imparatoru Shi Huang-di, General Meng Tian'ı (蒙恬) Hunları Ordos'tan çıkarmakla görevlendirdi. Meng Tian, He-nan'ı Hunlardan alarak Sarı Irmak sınır olmak üzere sınır boyunca 44 kale inşa etti. Bu kalelere Çin'in diğer bölgelerinden sürgün edilenler yerleştirilerek sınır güçlendirildi. Jiuyuan'dan (九原) Yun-yang'a (雲陽) kadar yol inşa etti. Lin-tao'dan (臨洮) Liao-dong'a (遼東) kadar yer yer duvar yapılarak yer yer yer şekillerinden yararlanılarak sınır hattı oluşturuldu. Sarı Irmak'ın kuzeyinde Yang-shan (陽山) ile Bei-jia (北假) arasına kaleler yapıldı (SJ: 88: 2565; SJ: 110: 2886; Otkan, 2018, s. 64; HS: 94A: 3748; ZZTJ: 7: 242-243). Böylece Qin'in kuzey sınırı güvenceye alınırken Çin Seddi'nin inşa edilmesi iki dünyayı birbirinden bir süre için ayırdı. Güneyde Qin imparatoru merkezî bir imparatorluk kurmak için birbiri ardına sert düzenlemeler yapıyordu. Tıpkı Shang Yang'ın yaptığı gibi ülke 36 kumandanlığa (郡) bölündü. Kumandanlıklara her biri merkeze bağlı olup sabit maaş alan bir sivil vali (守), bir askerî vali (尉) ve bir müfettiş (監御史) atandı. Böylece hiçbirini diğerini alt ederek kumandanlıkta gücü tekeline alamayacak ve imparatora karşı gelemeyecekti. Yerel direnişi kırmak için 120.000 soylu aile Xian-yang'a yerleştirilerek denetim altına alındı. Yeni alınan yerlere merkezden zorla nüfus kaydırıldı. Devlete devletin ve merkezî niteliğine hanel getirebilecek fiiller ağır cezalara çarptırılmak üzere hukuk katılaştırıldı. Başbakan Li Si'nin sıkı takipçisi olduğu Hukuk Ekolü dışındaki tüm düşünceler tehlike olarak görüldüğü için kitaplar toplatılarak saray depolarına kilitlendi. Bu kitapların okunması yalnız izinli memurlara mahsus kılındı (Rossabi, 2013, s. 63-64; Bodde, 2008, s. 54-55, 69-70; Chun-shu, 2007, 52-54; Lewis, 2007, s. 54).

Qin Hanedanı M.Ö. 221'deki büyük zaferinden sonra hızla devasa projeler yapmaya girişti. Meng Tian'ın yönettiği Çin Seddi ve yol projesi bunlardan biriydi. Bütün ülkeye geniş yollar yapıldı. Sürgün edilen soylular için memleketlerindeki konaklarının birer sureti olan konaklar inşa edildi. İmparator için Xian-yang'da o güne kadar yapılmış en büyük saray inşa edildi. Nihayet Shi Huang-di için meşhur anıt mezarı yapıldı. Bu devasa projeler için çok büyük bir köylü nüfusu

zorunlu çalışmak üzere göreve alındı. Yaşanan kazalar ve ölümler de projeler kadar büyüktü. Sürgünler, baş döndürecek hızda yaşanan dönüşüm, katı yasalar, ölümler, artan vergi yükü hoşnutsuzluğu körükledi. M.Ö. 209'da Shi Huang-di öldükten sonra imparatorluk hızla çöktü.

Seddin kuzeyinde Hunlar, Yue-zhiler ve Dong-hular yeni sınırı kabullenmek zorunda kalmışlardı. Hunların doğu komşuları olan Dong-hular boylar birliği durumundaydı. Buna rağmen Mo-du'nun üzerinde baskı kurma girişimleri hafife alınmamaları gerektiğini gösterir. Batıdaki Yue-zhiler boylar üstü bir teşkilâta sahiplerdi. Tou-man'ın asıl rakibi onlardı. Meng Tian'ın seferlerinden sonra Tou-man oğlu Mo-du'yu Yue-zhi'lere barış esiri olarak vermişti.

Qin Hanedanı'nın merkezîleşme çabası ve sert kanunları Shi Huang-di'nin M.Ö. 210'da ölmesinin hemen ardından derhal ters tepti. Başbakan Li Si ve haremağası Zhao Gao, Meng Tian'a ve onun yanında bulunan veliaht Fu-su'ya imparatorun ağzından onları suçlayan ve intihar etmelerini emreden bir mektup yazarak ikisinin de ölmesini sağladılar. Ardından prens Hu-hai'yi Er-shi-huang-di adıyla tahta çıkardılar. Zhao Gao, ertesi yıl Li Si'nin idam edilmesini sağlayarak bütün iktidarı eline aldı. İmparator onun oyuncağı olmuştu. Nitekim kurduğu bir komployla imparatorun intihar etmesine sebep oldu. Bu sırada Chen She ilk isyanı başlattı. Liu Bang ve Xiang Yu ona katıldılar. M.Ö. 206'da başkente giren Liu Bang, Xiang Yu ile savaşarak M.Ö. 201'de kendini imparator ilan etti. Meng Tian'ın kuzey sınırına yerleştirdiği ahali iç savaş sırasında yerini terk etti.

Tou-man boş kalan Ordos'u yeniden ele geçirerek güçlendi (TD: 194: 5300). Tou-man'ı oğlu Mo-du'yu Yue-zhilere esir vermeye ikna eden yan-zhilerinden biriydi. Mo-du esir verildikten sonra Tou-man aniden Yue-zhilere saldırarak, Mo-du'nun öldürülmesini sağlayacak ve onu buna ikna eden yan-zhinin oğlu veliaht olacaktı. Plan Mo-du'nun öldürülmesini sağlamasa da Tou-man'ın güçlenmesini sağladı. Tou-man, Yue-zhilere karşı zafer kazanırken oğlu düşmanın elinden kurtularak yurduna döndü. Tou-man oğlunun bu hareketini takdir etti, belki de Mo-tu hakkındaki fikri değişti. Oğluna 10.000 asker yetiştirebilecek büyüklükte bir ülüş verdi (ZZTJ: 11: 371-372; HS: 94A: 3749).

Mo-du, emrindeki askerleri çok katı bir disiplinle eğitti. Islık çalan okunu nereye atarsa askerlerinden de tereddüt etmeksizin aynı hedefe ok atmalarını öğretti. Bunun için okunu önce iyi cins atına attı. Aynı şeyi yapmayan askerler idam edildi³⁸. Arından Mo-du okunu eşine attı. Askerler arasında tereddüt edenleri idam etti. Artık elinde mutlak itaatkâr bir ordu vardı. Mo-du,

³⁸ Ahmet Bican Ercilasun, *Divan-ı Lüğati't-Türk'e* dayanarak Türklerde ödülü at veya kız olan okçuluk yarışmaları yapıldığına dikkat çeker. *Shi-ji*'de Mo-du'nun okunu atına ve eşine attığının yazmasını bir tercüme hatasına veya yanlış anlamaya bağlar. Bkz. Ercilasun, 2004, s. 57-58.

babasının düzenlediği bir süre avına katıldığı zaman okunu babasına attı ki ordusu da aynı şeyi yaptı. Tou-man ölürken Mo-du üvey annesini, kardeşini ve kendisine itaat etmeyen bütün devlet adamlarını idam etti. Mo-du'nun idam kararları oligarşiyi baştan sona yenileyen bir hamleydi. İdam edilen devlet adamlarının aşiretlerini karşısına almıştı ki bu kolaylıkla bitmeyecek bir hizip çatışması demektir. Mo-du'nun bu sorunları çözüp iktidarını sağlamlaştırmak için zamana ihtiyacı vardı.

“Mo-du tahta çıktığında Dong-hular çok güçlüydü. Mo-du'nun babasını öldürüp başa geçtiğini duyunca bir elçi gönderip Tou-man'ın bin li koşan atını istediler. Mo-tu devlet adamlarına sordu. Hepsi ‘Hunların değerli atı verilmemeli’ dediler. Mo-du ‘Kişi bir atı komşusundan daha çok sevebilir mi?’ diyerek atı verdi. Sonra Dong-hular Mo-du'nun korktuğunu düşünerek chan-yu'nun yan-zhilerinden birini istediler. Mo-du tekrar sağa sola sordu. Hepsi kızdı ve ‘Dong-hular yol yordam bilmeden yan-zhi istiyor. Derhal saldıralım’ dediler. Mo-du, ‘Kişi bir kadını komşusundan daha çok sevebilir mi?’ diyerek yan-zhiyi Dong-hulara gönderdi. Dong-hu kralı³⁹ daha da küstahlaşarak istilâya kalkıştı. Hunların sınırda bin li'lik, boş bir arazisi vardı. İki taraf sınırda orda kurarak oturuyordu. Dong-hular Mo-du'ya elçi gönderip ‘Hunlar sınırdaki orda dışındaki topraklarına giremezler. Orayı artık biz istiyoruz’ dediler. Mo-du devlet adamlarına sordu. Hepsi ‘Orası terk edilmiş topraklardır. İstiyorlarsa verelim’ dediler. Mo-du öfkeye kapılarak ‘Toprak devletin temelidir, nasıl verilebilir?’ dedi ve vermeyi öneren devlet adamlarının hepsini idam etti.” (SJ: 110: 2889-2890; HS: 94A: 3750; ZZTJ: 11: 372-373)

Toprağın devlet için önemini anlatan bir kıssa gibi görünen bu haber Mo-du'nun iç sorunlarını çözmeye çalışırken dış sorunları ertelediğini düşündürür ki bu strateji başarılı olmuştur. Mo-du iç sorunlarını çözmekle meşgulken Qin Hanedanı devrilmiş, güneyde Mo-du'ya müdahale edebilecek bir güç kalmamıştı. Tou-man'ın vurduğu darbeden sonra Yue-zhiler etkisiz hâle gelmişti. Zaten gevşek bağlarla bağlı bir boylar birliğinden ibaret olan Dong-hular Mo-du'yu ziyadesiyle hafife almıştı. Sınırlarını genişletmek isteyen Mo-du'ya direnecek hiçbir güç yoktu. Fırsatı değerlendirmek için iç sorunlarını çözmesi yeterli olacaktı.

Boylar üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen bir liderin güçlü rakibinin olmadığı, direnişle karşılaşmadığı, fakat destek de bulamadığı durumlardan söz edilebilir. 2. Yüzyılda Xian-beilerden önce Qi-zhi-jian (其至鞮) daha sonra da Tan-shi-huai (檀石槐), boylar üzerinde egemenlik kurmak için çok büyük fırsatlar yakaladı.

³⁹ Dong-hu kralı 東胡王: Burada Dong-hu kralından bahsedilse de Hou Han-shu'da Dong-huların torunları olan Xian-beilerin ve Wu-huanların hükümdarları olmadığı belirtilmiştir (HHS: 90: 2979 ve HHS: 90: 2985). Burada kral ifadesi tutarsızca kullanılmıştır.

“Yazın altıncı ayda Süvari ve Atlı Arabalı Generali Dou Xian (竇憲) Ji-lu-sai’ye (雞鹿塞)⁴⁰ gitti. Liao Generali Deng Hong (鄧鴻), Gu-yang-sai’ye (柘陽塞)⁴¹ gitti. Güney Chanyusu Man-yi-gu’ya (滿夷谷) gitti. Kuzey Chanyusu’nu Ji-luo Dağı’na (稽落山) kadar takip edip ağır bir yenilgiye uğrattılar. Si-qu-bi-di-hai’ye (私渠比鞬海) ulaştılar. Dou Xian, Deng-yan-ran Dağı’na (登燕然山) zaferini kazıdığı taş bir abide dikti. Kuzey Chanyusu, kardeşi sağ wen-yu-di beyini elçi olarak gönderip imparatora haraç sundu.” (HHS: 4: 168)⁴²

“2. yılda Güney [Hun] Chanyusu Kuzey [Hun Chanyusunu] yok etmek için Sol Lu-li Beyi Shi-zi’yi; sağ ve sol ülüşlerden generallerle 8 bin atıyla Ji-lü,sai’ye gönderdi. Ordu ikiye ayrılarak hareket etti. Sonra birleştiler. Gece Kuzey Chanyusu’nu kuşattılar. Chanyu yakalanmadan hafif atlılarıyla birlikte kaçtı. Yeşim taşından mühürü ele geçirildi. Yan-zhi, oğlu, kızı 5 kişi ele geçirildi. 8 bin rütbelinin kafası kesildi. Bin kişi esir alındı. Güney Hunları çok güçlendi. 34 bin hane 237.300 kişi oldu. 50 bin 170 askerleri oldu.” (HHS: 87: 2953)

Kuzey Hunları bozkırın batı kısmına kaydı. Onların terk ettikleri yerlere Xian-beiler yerleşti. Yurtlarını terk etmeyen 100 bin kadar Hun da onlarla kaynaştı. Kuzey Hunları’na vurulan darbe Han Hanedanı’nın güvenlik sorununu çözdü. Wu-huanlar ve Xian-beiler haraçlarını muntazaman ödüyorlardı. Bu esnada Ban Chao (班超) Tarım Havzası’nda başarılar kazandı (Gumilëv, 2013, s. 238-239; De Crespigny, 2016, s. 45).

Kısa süre önce ağır yenilgiler alarak güçten düşen Kuzey Hunları’ndan iltica edenler başta Güney Hunları’nı güçlendirdi. Zamanla çatışmalara ve bölünmelere sebep olarak büsbütün zayıflattı. Yong-yuan 5. Yılında (93) Chan-yu Tun-tu-he (屯屠何) öldü. 85-88 arasında hüküm sürmüş olan Chan-yu Xuan’ın (宣) kardeşi sol bilge beyi olan An-guo (安國) tahta çıktı. An-guo pek şöhretli değildi. Hunların çoğu cesur ve saygın olan Shi-zi’nin (師子) chan-yu olmasını istemişti. Kuzey Hunları’ndan ayrılıp gelenler ise ondan nefret ediyordu. An-guo, kuzeyden göçmüş olan Hunlarla iş birliği yaparak Shi-zi’yi öldürmek için uğraştı. Han imparatorunu An-guo’nun isyan etmeyi planladığına ikna eden Du Chong’un (杜崇) dahliyle durum değişti. İmparator He-di, Du Chong’a An-guo’yu etkisiz hâle getirmesini emretti. Han ordusunun yaklaştığını gören An-guo büyük bir şaşkınlık içinde kaçtı. Daha sonra dayısı onu öldürdü ve Yong-yuan 6. Yılında (94) Shi-zi chan-yu oldu (HHS: 4: 177). Kuzeyden göçmüş olan Hunlardan 5-6 yüz kişi bir gece shi-zi’nin çadırına saldırdı ancak püskürtüldü. Durum daha da kötüleşti. 15 boy 200 bin kişi Tun-tu-

⁴⁰ Shuo-fang’ın (朔方) kuzeyindedir.

⁴¹ Wu-yuan’dadır (五原).

⁴² Kuzey Hunlarına karşı düzenlenen bu sefer Yong-yuan (永元) ilk yılının 5. Ayında, yani 89’da vuku buldu.

he'nin oğlu Feng-hou'yu (逢侯) chan-yu ilan edip memurları öldürerek kuzeye kaçtı (HHS: 87: 2955). Wu-huanların ve Xian-beilerin saldırılarında 17 bin kişi kaybeden Feng-hou'nun Hunları onu terk ederek Han'a teslim oldular. Daha sonra Feng-hou da yanında kalan 100 adamıyla Han'a teslim oldu (HHS: 87: 2958)⁴³. Yan-guang 3. Yılında (125) tahta yeni çıkmış olan Chanyu Ba (拔), ona yeni bağlanmış boylardan birinin beyi olan A-zu'nun (阿族) isyanı ve ardından Xian-bei saldırılarıyla güçten düşerek Han'a büsbütün bağlandı (HH: 87: 2959).

Milâdın ilk yüzyılımı Dou Xian'ın ve Ban Chao'nun zaferleriyle kapatan Han Hanedanı 2. Yüzyılda sürekli bir düşüş yaşadı. 106'da Tarım Havzası'ndan ve Kore'den çekilmek zorunda kaldılar. Qiang'lar sık sık isyanlar çıkardı. İsyanlar Yong-zhu ilk yılında (107) Xian-ling Qianglarının (先零羌) kalkışmasıyla başladı (De Crespigny, 2016, 178). 111'de Han, pek çok kumandanlığı Qianglara bırakmak zorunda kaldı (De Crespigny, 2016, s. 184). Han orduları 112'den itibaren orduya para karşılığı asker olarak ve isyanın liderlerinin başlarına ödül koyarak ilerledi ve 117'de isyanı bastırmayı başardı (De Crespigny, 2016, 185-187). Qiang isyanı Han ordusunun zaafını gösterdiği gibi maliyeye de çok büyük bir yük getirdi (De Crespigny, 2016, s. 188). 133'te Qiang isyanları yeniden başladı. Ancak 144'te bastırılabilirdi (De Crespigny, 2016, s. 249).

Güçlü aileler ve haremağaları 2. Yüzyılda devletin kontrolünü ellerine aldılar. Rakip aileler arasındaki çekişmeler çoğunlukla devleti zaafa uğrattırırken mahir imparatorlar rekabetten yararlanarak güçlü aileyi diğeriyle iş birliği yapmak suretiyle devirdiler ve kendi güçlerini arttırmaya çalıştılar (De Crespigny, 2016, s. 484). Kuzey Hunları'na karşı kazanılan zaferin baş rolü olan Dou Xian'ın ailesi 92'de imparatora karşı suikast planlamakla suçlanarak ortadan kaldırıldı. Art arda gelen doğal felâketler üretimi ve dolayısıyla vergi gelirini düşürürken isyanlar ve savaşlar hazineyi boşalttı. Han Hanedanı yüzyılın başından itibaren sınırlar yavaş yavaş daraldı ve sınırların dışında nüfuzu kalmadığı gibi sınırlarını korumakta da zorlandı.

Batı Mançurya'dan Kuzey Moğolistan'a kadar yayılan ve kalabalıklaşan Xian-beilerin hâlâ boylar üstü bir teşkilâtı yoktu. Bazı Xian-bei beyleri daha 98'den itibaren Han sınır bölgelerini yağmalamaya başladılar ama örgütsüz oldukları için daha ileri gidemediler. 120'de Liao-xi'de yaşayan Xian-beilerin reisleri Wu-lun ve Qi-zhi-jian, Han'a teslim oldular. Wu-lun'a kral, Qi-zhi-jian'a hou unvanı verildi. Ertesi yıl Han sınırlarından ayrılan Qi-zhi-jian, Xian-beiler arasında boylar üstü bir yapı kurmaya muvaffak oldu. Han orduları Qiang isyanlarıyla uğraşırken sınırları

⁴³ *Hou Han-shu*, Xian-beilerin Feng-hou'ya yaptığı saldırının tarihi konusunda çelişkili bilgiler vermektedir. İmparator yıllıklarında Yong-yuan 5. Yılında saldırdıkları yazarken (HHS: 4: 179); Güney Hunları Monografisi'nde Yong-yuan 4. Yılında saldırdıkları yazar (HHS: 87: 2958).

yağmalamaya başladı. 121’de Liao-dong, Yan-men ve Tai-yuan, 129’da Shuo-fang ilçeleri Xian-bei saldırılarından mustarip oldu. Her türlü zorluğa rağmen Han Hanedanı Qi-zhi-jian’la baş edebilmiş gibi görünüyor. Wu-huanların ve Güney Hunlarının iştirak ettiği karşı saldırılarla Han orduları 121’de, 127’de, 131’de Xian-beileri mağlup etmeyi başardı. 132’de Qi-zhi-jian’ın ölmesiyle Xian-bei tehlikesi bir süreliğine ortadan kalktı.

156’da Tan-shi-huai, Xian-bei boylarını yeniden birleştirdi. Doğumu efsanevî bir şekilde anlatılan Tan-shi-huai, Qi-zhi-jian’dan daha güçlü bir liderdi. 160’lardan başlayarak malî krizlerle, doğal felâketlerle ve salgın hastalıklarla boğuşan Han Hanedanı’nın ona müdahale etme kuvveti kalmamıştı. Güney Hunları zaten etkisiz durumdaydı. Wu-huanlar artık Han’a cephe almıştı ve Kuzey Hunları Tarım Havzası civarında tutunmaya çalışıyordu. Tan-shi-shuai’nin karşısında hiçbir güçlü düşman yoktu.

Bir devletin bağlı boyların isyanlarını bastırmakta başarısız olması, hele dış müdahale de varsa isyan yoluyla yeni bir devlet kurulmasına zemin hazırlayabilir. Bazı boylar yeni bir devlet kurulmasına taraftar olduklarından örgütlenme ve kendiliklerinden bir hükümdar adayına bağlanmaya teşne oldukları durumlar vardır. Uygur Kağanlığı bu şartlar altında kurulmuştur.

II. Gök-Türk Kağanlığı iktidarını cebren korudu. Öyle ki Kapgan Kağan Bayırku isyanını bastırdıktan sonra dönüş yolunda öldürüldü (XTS: 215A: 6049). Kai-yuan (開元) 3. Yılında (715) On Okların sol tarafından Duo-liu Çorları (咄六啜), sağ tarafındaki 5 Nu-shi-bi’lerin 5 erkini (五弩失畢五俟斤), Edizlerden Die-zhi-tai (跌思泰) 2 bin hanelik halklarıyla birlikte Tang’a sığındılar (JTS: 194A: 5172; XTS: 215A: 6048; TD: 198: 5439). Kapgan Kağan aynı yıl sonbaharda Tokuzoğuz reislerinden A-bu-si (阿布思) ve diğerleriyle Gobi Çölü’nün kuzeyinde savaştı. Büyük bir hezimete uğrattı. Hayvanlarının ve insanların çoğu öldü. A-bu-si halkını alıp Tang’a bağlandı (JTS: 194A: 5173; XTS: 215A: 6048; TD: 198: 5439). Bir yıl sonra (716) Bayırku isyanını bastıran Kapgan Kağan, dönüş yolunda tedbirsiz davrandı. Jie-zhi-lüe (頡質略) isimli bir Bayırku askeri aniden çalılıkların arasından çıkıp onu öldürdü (JTS: 194A: 5173; XTS: 215A: 6049). Bilge Kağan tahta çıktıktan sonra Xi’ler ve Kıtınlar Tang’a bağlandı. Türgiş reisi Su-lu (突騎施蘇祿) kendini kağan ilan etti (JTS: 194A: 5173; XTS: 215B: 6051). 721’de Basmillar Ötüken’e saldırmak istediler fakat cesaret edemeyerek geri çekildiler. Tonyukuk onları takip ederek mağlup etti (JTS: 194A: 5174).

8. yüzyılda Tang Hanedanı doğuda Kıtınlar, Xi’ler ve Kore üzerindeki nüfuzunu korumaya çalışıyordu. Xi reislerine unvanlar verildi (Bielenstein, 2005, s. 194). Batıda durum daha da karmaşıktı. 720’den itibaren Tibetle savaş hâli kısa aralıklarla devam etti (Twitchett, 2008, s. 431-

432; Rossabi, 2013, s. 155; Bielenstein, 2005, s. 232-235). Bu savaşlara 723'te Türgiş kağanı Su-lu da katıldı (Bielenstein, 2005, s. 409). Xuan-zong'un savaş masrafları artarken doğal afetler malî krizi derinleştirdi. Xuan-zong maliyeyi düzeltmek için birtakım reformlar yapmaya çalıştı. Yozlaşmış memurların yerine liyakat esasıyla kendi kadrosunu kurmuştu ancak bürokrasi bütünüyle düzene girmiş değildi. Yozlaşmış memurlar reformların tamamlanmasına engel oldular (Rossabi,2013, s. 153). Bu sırada kliklerin iktidar mücadelesi merkezi otoriteyi zayıflattı. Xuan-zong 736'dan sonra devlet işlerinden el etek çekti. İdareyi Başbakan Li Lin-fu'ya bıraktı. Li Lin-fu fiilen diktatöre dönüştü (Lewis, 2009, s. 40). Sınırlardaki askerî hareketlilik arttıkça generaller de güç kazandı. Li Lin-fu özellikle Çinli olmayanlara generallikler verdi ve bunların orduları güçlendi. Bilindiği üzere bu ihmal uzun vadede An Lu-shan'ın isyanına yol açtı (Lewis, 2009, s. 43; Rossabi, 2013, s. 154).

734'te Bilge Kağan öldükten sonra hanedan çevresinde başlayan iktidar kavgaları bağlı boyların sürekli yenilenen isyanlarını bastırarak kuvveti parçalayarak büyük bir zaaf yarattı. Bilge'den sonra oğlu Yi-ran Kağan (伊然) tahta çıktı ve 8 yıl hüküm sürdü. O öldükten sonra Bilge'nin küçük yaştaki diğer oğlu Tengri Kağan tahta çıktı (JTS: 194A: 5177; ZZTJ: 214: 6809). Tengri Kağan'ın annesi Po-fu'nun (婆匐) Yu-si Tarkan'la (飡斯達干) ilişkisi vardı. Sağ şadı öldürdü ve ordusuna el koydu. Sol şad Pan-que Tigin (判闕特勒) aynı akıbete uğramaktan korkarak hücum geçti ve Tengri Kağan'ı öldürüp Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu kağan kaldırdı. Bu sefer de Gu-duo Yabgu (骨咄葉護) saldırıp kağanı öldürdü. Yerine kardeşini kağan yaptı ama kısa süre sonra onu da öldürüp kendini kağan ilan etti. Tokuzoğuzlar isyan ederek onu öldürdü. Tokuzoğuzların lideri olan Basmılların reisi Jie-die-yi-shi Kağan (頡跌伊施可汗) adıyla kendini kağan ilan etti. Ona bağlanmak istemeyen bazı Gök-Türkler, Pan-que Tigin'in oğlunu Ozmış Kağan (烏蘇米施可汗) adıyla kağan kaldırdı⁴⁴. Yıllardır Gök-Türklerle savaşmamış olan Tang ordusu, bu karışıklıktan yararlanarak hücum etti. Tang'ın da desteğini alan Basmıllar Ozmış Kağan'ı öldürerek Gök-Türk Kağanlığı'nı ortadan kaldırdı (JTS: 194A: 5178; XTS: 215A: 6054). Bundan sonrası Tokuzoğuzların diğer boylara hükmetme çabası ve kendi içlerindeki iktidar mücadelesine kalmıştı.

⁴⁴ *Jiu Tang-shu*, Tengri Kağan'ı öldürenin sağ şad olduğunu ve kağanı öldürdükten sonra kendisini Wu-si-mi-shi (Ozmış) Kağan ilan ettiğini yazar (JTS: 194A: 5178). Ancak *Xin Tang-shu* ve *Zi-zhi Tong-jian*; Tengri Kağan'ı öldürenin sol şad Pan-que Tigin olduğunu; Ozmış Kağan'ın ise onun oğlu olduğunu yazar (XTS: 215A: 6054; ZZTJ: 214: 6844).

Bağlı bulunduğu hükümdarı devirmek ve kendi devletini kurmak isteyen bir liderin dış destek bulabildiği ama diğer boyların rızasını kazanamadığı için boyun eğmelerini askerî gücüne dayanmak zorunda olduğu durumlar söz konusudur. I. Gök-Türk Kağanlığı böyle kurulmuştur.

Wei Hanedanı 534'te ikiye bölünmesine kadar Rou-ranları ardı arkası kesilmeyen operasyonlarla baskı altında tutmuştu. Bölündükten sonra rüzgâr tersine esmeye başladı. Birbirini devirmeye çalışan iki devlet, Rou-ran desteği almak için yarıştı. Doğu Wei bu amaca nail olduktan sonra Batı Wei yeni bir müttefik buldu. Rou-ran Kağanlığı'na bağlı olan Türkler daha büyük işler başarmak için fırsat kolluyordu. Da-tong (大統) 11. Yılda (545) Batı Wei başbakanı ve müstakbel Zhou İmparatoru Yu-wen Tai (宇文泰), Bumin'e An-nuo-pan-tuo (安諾槃陶) isminde bir elçi gönderdi. Türkler, "Bugün ülkemize büyük bir devletten elçi geldi, devletimiz büyüyecek" diye sevindiler. Ertesi yıl Bumin de Batı Wei'ye elçi gönderdi (ZS: 50: 908; BS: 99: 3286). Bir bozkır devletine bağlı olan boyun yabancı bir devletle diplomatik ilişki kurması, bağlı olduğu hükümdarı hiçe saymaya ve isyan hazırlığına işaret eder. Bumin, yine de ihtiyatlı davranarak isyan için bir meşru zemin oluşturmaya çalıştı. Batı Wei ile temasa geçmesinden kısa süre sonra 50 bin hanelik bir Tie-le topluluğuna saldırarak kendine bağladı. Ardından Rou-ran kağanı A-na-gui'ye (阿那瓌) ulak gönderip isyan hazırlığındaki Tie-le'leri bizzat cezalandırarak kağanı koruduğunu, bu münasebetle kağanın kızına talip olduğunu bildirdi. A-na-gui bu teklif karşısında hiddete kapılarak "Sen benim demirci kulumsun. Ne cüretle böyle bir mektup yazarsın?" diye yanıt verdi (ZS: 50: 908; BS: 99: 3286-3287). Hakarete uğramak, Bumin'in isyanı için meşru zemini oluşturdu. Batı Wei'ye bir başka elçi göndererek hanedandan bir prensesle evlenmeyi talep etti ki bu açıkça Rou-ranlara karşı ittifak telifiydi. Batı Wei imparatoru Wen-di'nin ölümünden hemen önce Da-tong 17. Yıl altıncı ayda (551) Prensess Chang-le'nin (長樂公主), Bumin ile evlenmesine karar verildi (ZS: 50: 908; BS: 99: 3287). Batı Wei İmparatoru Fei-di'nin tahta çıktığı yıl (552) Bumin, Huai-huang'ın (懷荒) kuzeyinde A-na-gui'ye ağır bir yenilgi yaşattı. A-na-gui intihar etti (ZS: 50: 909; BS: 99: 3287).

Bumin, Rou-ranları yendikten hemen sonra kendini İllig Kağan (伊利可汗) ilan etti (ZS: 50: 909; BS: 99: 3287). Ama bu yeni bir imparatorluğun kurulduğu, boyların ona bağlandığı anlamına gelmiyordu. Rou-ran devleti de ortadan kalkmış sayılmazdı. A-na-gui intihar ederken oğlu An-luo-chen (菴羅辰), Doğu Wei'nin bir saray darbesiyle devrilmesiyle kurulan Qi Hanedanı'na sığındı. Sağ kalan Rou-ranlar, A-na-gui'nin küçük amcası Deng-shu-zi'yi (鄧叔子) reis seçtiler (ZS: 50: 909; BS: 99: 3287; ZZTJ: 164: 5077). Rou-ran bakiyelerinin ortadan kaldırılması 6. Yüzyıl boyunca Gök-Türk Kağanlığının en önemli bir sorunu olarak kaldı. Bumin ölünce tahta çıkan ve sadece 1 yıl sonra ölen oğlu Ke-le (科羅) yahut Yi-xi-ji Kağan (乙息記可汗) hiç vakit

kaybetmeden Deng-shu-zi'ye saldırdı (ZS: 50: 909; BS: 99: 3287; ZZTJ: 165: 5097). Mu-kan Kağan da tahta çıkar çıkmaz yine Deng-shu-zi'ye saldırarak halkını dağıttı (ZZTJ: 166: 5140). Deng-shu-zi Batı Wei'ye sığındı. Daha sonra elçi marifetiyle iadesi sağlandı ve yanındaki üç kişiyle birlikte onları teslim alan Gök-Türk elçisi tarafından Qing-men'in (青門) hemen dışında öldürüldü (ZS: 50: 910; BS: 99: 3289). A-na-gui'nin intiharından sonra Rou-ranların bir kısmının batıya göçtükleri anlaşılıyor. Karadeniz'in kuzeyinde Utigurlar ve Kutrigurlar üzerinde egemenlik kuran ve Batı kaynaklarında Avar olarak anılan bu topluluk, kısa zamanda Bizans'la ilişkiye geçti. Kandikh isimli Avar elçisi, I. Justinianus'a Avarların yenilmez olduğunu ve eğer kendilerine haraç verilirse Bizans'ın Karadeniz'in kuzeyindeki düşmanlarını boyunduruk altına alarak sükûneti sağlayacaklarını ifade etti. Bu suretle Avarlar Bizans'tan haraç almaya başladı. Ayrıca onlara yerleşmeleri için yurt gösterilecekti (Brockley, 1985, s. 50). I. Justinianus onları Tuna'nın güneyindeki İkinci Panonya denen yerde iskân etmek istedi ancak Avarlar Karadeniz'in kuzeyinde kalmakta kararlıydı. Anlaşmazlık neticesinde Tuna boyunda çatışmalar çıktı (Brockley, 1985, s. 53). İmparator Justin tahta çıktıktan sonra Avarlara ilişki daha da kötüleşti (Brockley, 1985, s. 95). 568 sonunda yahut 569 başında Gök-Türk elçisi Maniakh, İstemi Kağan'ın Justin'e Sasanilere karşı ittifak teklifini ilettili (Brockley, 1985, s. 111). Maniakh, imparatora Türklerden kaçan Avarların sayısının 20 bin civarında olduğunu söyledi (Brockley, 1985, s. 115-117). Justin'in saltanatı boyunca Bizans-Avar ilişkileri gergindi. Müstakbel imparator Tiberius'un aracılığıyla barış yapılmıştı. Tiberius tahta çıktıktan sonra Valentinus'u İstemi'ye elçi gönderdi. Daha önceki elçi Zemarkhos çok iyi karşılanmıştı. Ancak Valentinus başka türlü karşılandı. İstemi oğlu Türk Şad, Bizans'ı Avarları kullanarak tampon bölge oluşturmakla ve Türklerin düşmanlarıyla iş birliği yapmakla suçladı (Brockley, 1985, s. 173-175).

Rou-ranların devrilmesiyle birlikte onlara bağlı olan boylar da özgür kalmıştı. Gök-Türk Kağanlığı'na bağlanmaya da pek niyetli değillerdi. Gök-Türk Kağanlığı'nın boyları savaşlar serisiyle bağlaması gerekecekti. Mu-kan Kağan batıda Akhunlara, doğuda Kitanlara, kuzeyde Kırgızlara, Güneyde Tu-yu-hunlara saldırdı ve egemenliğini zor kullanarak genişletti (ZS: 50: 910).

Bir devletin hızlı bir çöküş sürecine girmesi yeni devletler kurulması için elbette fırsat niteliği taşır. Ancak bazı durumlarda bir devlet yıkılırken kurulacak bir başka devletin sınırları önceden çizilmiştir.

Gök-Türk Kağanlığı 582'de ikiye bölündüğü zaman Xue-yan-tular da ikiye bölünmüştü. 627-628'de Tong Yabgu Kağan (葉護可汗) öldüğünde Batı Gök-Türlere bağlı olan Yi-nan (夷男), 70 bin kişilik halkıyla Doğu Gök-Türk kağanı İllig Kağan'a bağlandı (ZZTJ: 192: 6045). Bütün

Xue-yan-tuolar onun liderliğinde toplandı ve kağan kaldırdı (JTS: 199B: 5344). Uygurlar ve Bayırkular, Edizler, Tongralar, Bugutlar, Xi'ler onlara katıldı. İllig Kağan, İsyancıların üzerine büyük oğlu Yu-gu Şad'ı (欲谷設) gönderdi. Uygur boyu beyi Pu-sa (菩薩), Yu-gu Şad'ı mağlup etti (JTS: 195: 5195-5196; XTS: 217A: 6112; ZZTJ: 192: 6045). İllig Kağan, daha sonra Yi-nan'ın üzerine yeğeni Tu-li'yi (突利) gönderdi. Yi-nan'a yenilen Tu-li'yi 10 gün hapsedtirdi ki bundan sonra Tu-li, kağana cephe alarak kardeşi Jie-she-shuai (結社率) ile birlikte Tang Hanedanı'na sığındı (JTS: 194A: 5161; ZGZY: 2: 37; THY: 194: 1689). Tang imparatoru Tai-zong bir elçi göndererek Yi-nan'ı Zhen-zhu Bilge Kağan (真珠毗伽可汗) unvanıyla kağan olarak tanıdı, bayrak ve davul gönderdi (JTS: 199B: 5344; ZZTJ: 193: 6061). Tüm bunların üstüne sürüleri kıran sert bir kış gelince İllig Kağan'ın sıkıntıları zirveye ulaştı. Kaybettiği hayvanları ikame etmek için bağlı boylardan vergi almak istedi ki bu hamlesi bütün boyları isyana sevk etti (JTS: 194A: 5158). Nihayet Tang generali Li Jing, (李靖) İllig Kağan'ın ordusunu bozdu, kağanı da yakalayarak Çin'e götürdü (JTS: 194A: 5159; ZZTJ: 163: 6070; ZGZY: 9: 273). Böylece Doğu Gök-Türk Kağanlığı dağıldı, Xue-yan-tuo Kağanlığı bozkırım bir kısmına egemen oldu.

639'da Jie-she-shuai'nin Tai-zong'u kaçırmaya girişiminden sonra imparator Sarı Nehrin güneyine yerleştirilmiş olan Türkleri A-shi-na Si-mo'ya (阿史那思摩) Yi-mi-ni-shu Si-li-bi Kağan (乙彌泥孰俟利苾可汗) uvanı vererek Gobi Çölü'nün güneyine yerleştirdi (JTS: 194A: 5163; ZZTJ: 195: 6148; ZGZY: 9: 277). Si-mo, Xue-yan-tuoların kendisine saldırmasından endişe ettiği için gitmek istemedi. Bunun üzerine Tai-zong, Zhen-zhu Bilge Kağan'a bir ferman yazarak Gobi Çölü'nün kuzeyinde Xue-yan-tuo Kağanlığı'nı tanıdığını, güneyinde ise Gök-Türk Kağanlığı olacağını bildirdi (JTS: 194A: 5163-5164). Zhen-guan 15. Yılda (642) Tai-zong, Tai-shan'a dinî tören için gitmişti. Bu sırada Zhen-zhu Bilge Kağan Tang sınırlarının boş kaldığını, dolayısıyla Si-mo'ya saldırmak için eşsiz bir fırsat yakaladığını düşünerek Si-mo'ya saldırdı. Tai-zong bir ferman daha yazarak Xue-yan-tuoların Gobi'nin güneyine geçmesinin cezalandırılmasını emretti (JTS: 199B: 5345; THY: 94: 1695). 643'te Xue-yan-tuo kağanının amcası İşbara, Tang sarayına gelip haraç sundu ve kağanın bir Tang prensesiyle evlenmek istediğini (he-qin) bildirdi. Tai-zong, Xue-yan-tuoların Tang desteği sayesinde güçlenebildiklerini hatırlatmakla beraber teklifi kabul etti (JTS: 199B: 5345). Tai-zong, Xue-yan-tuo kağanına bir prenses vermekle onu Gobi Çölü'nün kuzeyinde kalmaya ikna edeceğini ve bozkırdaki siyasî dengeyi kendi istediği gibi şekillendirebileceğini hesap etmişti. Oysa Tang desteğini aldığı düşünün Zhen-zhu Bilge Kağan'ın sınırlarını genişletme konusunda cesareti artmıştı. İki tarafı da farklı beklentilerle umutlandıran he-qin süreci tamamlanamadı (CFYG: 978: 11325-11326; CFYG: 978: 11326; JTS: 199B: 5345-5346; XTS: 217B: 6136-6137). Xue-yan-tuo ülkesi sert bir kış geçirdiği için çok

sayıda hayvan telef oldu. Tang'ın beklediği haracı vermediler. Bunun üzerine Tai-zong hehin'den vazgeçti (JTS: 199B: 5346). Xue-yan-tuoların çölün güneyine geçerek Si-mo'ya saldırmasıyla ipler koptu. Si-mo halkını düzenlemeyi beceremeyerek Sarı Nehrin güneyine dönmeyi ve kağanlığı iade etmeyi istedi (JTS: 194A: 5164). 646'da Zhen-zhu Bilge Kağan'ın Kore seferine çıkan Tang ordularına destek verme teklifinin reddedilmesi Tai-zong'un kararlılığını göstermesi bakımından önemlidir (JTS: 199B: 5346). Aynı yıl kağan öldü ve yerini bir iç savaşın ardından küçük oğlu Si Yabgu Ba-zhuo (肆葉護拔灼), İllig Ju-li Xue-sha Duo-mi Kağan (頡利俱利薛沙多彌可汗) unvanıyla aldı (ZZTJ: 198: 6228). Tai-zong'un Liao-dong'da bulunmasından faydalanarak doğrudan doğruya Tang topraklarına saldırdı. Tang orduları onu püskürtmekle kalmayıp üzerine yürüdüler. Çareyi kaçabildiği kadar kaçmakta bulan Duo-mi Kağan, Uygurlar tarafından ele geçirilip öldürüldü (JTS: 199B: 5346-5347). Tai-zong artık kesin kararını vermişti. Tang orduları Xue-yan-tuoların siyasî egemenliğini tamamen ortadan kaldırdı (JTS: 199B: 5347).

Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra bozkırda oluşan otorite boşluğunu 4. Yüzyıl sonu 5. Yüzyıl başında Rou-ranlar değerlendirmeye çalıştı. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşunda olduğu gibi yeni bir devlet arayışında olan başka kimse yoktu. Hiçbir boy Rou-ranlara bağlanmaya gönüllü değildi. Hatta Rou-ran hükümdarına direnenlerin başında Rou-ranlar geliyordu. Deng-guo 6. Yılda (392) Di-su-yuan öldükten sonra ülkesi bölündü ve doğuyu büyük oğlu Pi-hou-ba, batıyı da küçük oğlu Yun-he-ti aldı (WS: 2: 24; WS: 103: 2289). Wei generalleri Zhang-sun Song ve Zhang-sun Fei, Yun-he-ti'ye karşı iki operasyon yaptılar. İlkinde oğulları He-duo-han ve Jie-gui-zhi ile birlikte She-lun'u ele geçirdiler. Batıya kaçan Yun-he-ti ikinci operasyonda teslim oldu (WS: 103: 2290). Deng-guo 9. Yılda (395) She-lun ve He-duo-han kendi ülkelerine kaçtıysa da Zhang-sun Fei onları Bai-na Dağı'nda yakalayarak He-duo-han'ın başını kesti. She-lun kaçarak Pi-hou-ba'ya sığındı. Kısa süre sonra da onu öldürüp Rou-ranların başına geçerek Qi-dou-fa Kağan unvanı aldı. She-lun'un kağanlığında Rou-ranlar iktidar kavgasını büyük ölçüde çözdüler (WS: 103: 2290; WS: 2: 26). Diğer yandan konargöçer boylar arasında Rou-ranlara direnebilecek bir koalisyon yoktu. Gerçi Gao-cheler zaman zaman dikkate değer hamleler yapıyordu ama esaslı bir direnişi sağlayacak örgütlenmeden mahrumlardı. Rou-ranların asıl rakibi Kuzey Çin'deki Wei Hanedanı idi. Gao-cheler üzerine egemenlik kurmak için Rou-ranlar ve Wei Hanedanı yarış içindeydi. Hatırlanacağı üzere Lattimore, Çin'in hareket sahasının kısıtlı olduğunu tespit etmişti. Han devrinde bu sorunu çözmek için Huo Qu-bing kumandasında çevik birlikler adıyla hafif atlı birlikler kurulmuştu. Çevik birliklerin ihtiyaç duyduğu sayıda atı Çin'de yetiştirme imkânı yoktu. Bu yüzden savaş uzadıkça at kıtlığı etkili olmuştu. 3. Yüzyılda Kuzey Çin'e göçmüş olan konargöçerlerin Wei ordusuna öyle bir hareket yeteneği kazandırıyordu

ki bozkırın her yerine aralıksız olarak seferler düzenleyebiliyorlardı. Wei Hanedanı'nın kurucu imparatoru Tai-zu Gao-cheleri tebaasına katmak için seferler düzenledi. Deng-guo 5. Yılda (391) yaptığı seferde 200 bin hayvan ele geçirdiği gibi Gao-cheleri tebaasına katmayı da başardı (WS: 2: 23; WS: 103: 2308). Tian-xing (天興) 2. Yılında Wei'ye bağlı olmayan Gao-chelere yine büyük bir sefer yapılarak bol ganimet ele geçirildi (WS: 2: 34). Wei'nin ikinci imparatoru Tai-zong, Tai-chang (泰常) 3. Yılında Xue Fan'ı kendisine bağlı olan Gao-chelerle birlikte diğer Gao-cheler üzerine gönderdi (WS: 2: 58). Wei'nin üçüncü imparatoru Shi-zu, Shen-jia (神麤) 2. Yılda Gao-chelerin doğu boylarına Yi-ni-bei'de (巳尼陂) saldırdı (WS: 4A: 75). Bu sefere Wei'ye bağlı olan Gao-chelerden 10 bin atlı da öncü kuvvet olarak iştirak etti. Wei'ye bağlanan Gao-che boyları Gobi'nin bin li kadar güneyine yerleştirildiler (WS: 103: 2308).

Rou-ranların ilk kağanı She-lun'un karşılaştığı esas ve esaslı güçlük Wei saldırılarıydı. Bu baskı Wei Hanedanı'nın ikiye bölünmesine kadar devam etti. Tian-xing 5. Yılda (403) Tai-zu, Rou-ranlara hücum etti. Bu sırada She-lun da Can-he-bei'ye (參合陂) girdi (WS: 2: 39; WS: 103: 2291). Yong-xing (永興) 1. Yılda She-lun, üzerine Tai-zong'un gönderdiği ordudan kaçarken yolda öldü (WS: 103: 2291). Da-tan (大檀), Mou-han Sheng-gai Kağan (牟汗紇升蓋可汗) adıyla tahta çıktıktan sonra Wei topraklarına girdi ancak geri çekilmeye mecbur kaldı (WS: 103: 2292). Shi-zu, Wei tahtına çıkınca Da-tan bir kez daha hücumu geçti. Shi-zu'nun ordusunu kuşattı ama geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra Shi-zu'nun gönderdiği ordudan çekinerek kuzeye çekildi (WS: 103: 2292). Daha sonra Da-tan üzerine büyük bir sefer yapıldı. Bu sefer Rou-ranların ciddi bir şekilde güçten düşmesini sağladı (WS: 103: 2292). Da-tan'ın yerini alan oğlu Wu-ti (吳提), bir süre için Wei ile iyi ilişkiler kurduysa da Tai-yan (太延) 2. Yılda (437) yeniden savaş durumuna geçildi (WS: 103: 2294). Wu-ti'den sonra Tu-he-zhen (吐賀真) ve Yu-cheng (予成) saltanatlarında da Wei baskısı aynı şiddette devam etti (WS: 103: 2295). Na-gai'nin (那蓋) ve Fu-tu'nun (伏圖) barış girişimleri sonuç vermedi (WS: 103: 2297).

Gök-Türk Kağanlığı'nu kuran A-shi-na ailesi, Türk kimliğiyle ve bozkurt efsanesiyle özdeşleşmiş olduğundan pek şöhretlidir. Bunun yanında kağanlık kurmaktaki kararlılıklarıyla tarihte oynadıkları rol itibarıyla ayrı bir şöhreti hak ettikleri söylenebilir. 628'de abisi Tu-li Kağan ile birlikte Tang Hanedanı'na sığınan Jie-she-shuai, 639'da Tu-li Kağan'ın oğlu Hu-lu-gu'yu (賀邏鶻) kağan kaldırmak için Tai-zong'u esir almayı denedi fakat başaramadı (ZZTJ: 106: 6147; JTS: 194A: 5161; ZGZY: 9: 277). Yine de Tai-zong'u Türkleri Çin'e yerleştirip asimile etme planından vazgeçirdi. Böylece uzun vadede daha örgütlü mücadelelerin ve bağımsızlık girişimlerinin önü açılmış oldu.

Gök Türk Kağanlığı yıkıldığında A-shi-na Che-bi (阿史那車鼻), Xue-yan-tuo kağanına bağlanmıştı. Söylenene göre oldukça zekî ve cesur olan Che-bi, Xue-yan-tuo kağanını tedirgin etti. Gök Türk Kağanlığı dağılmış da olsa karizmatik bir hanedan mensubu boyları etrafında toplayabilir, en azından bunu deneyebilirdi. Zaten adamları Che-bi'ye çok bağlıydı ve onu kağan kaldırmayı düşünüyorlardı. Xue-yan-tuo kağanı onu öldürmek için bir plan yaptı. Planı haber alan Che-bi batıya kaçtı. Kağanlığını ilan etti. Batısındaki Karluklar ve kuzeyindeki Kırgızlar da ona bağlandı (JTS: 194A: 5165). Xue-yan-tuo kağanının korktuğu başına gelmiş, güneyinde Tang destekli A-shi-na Si-mo batısındaysa A-shi-na Che-bi kağanlık kurmuştu. Zhen-zhu Bilge Kağan, Si-mo'yu hedef alınca istemediği hâlde Tang Hanedanı ile savaşa girdi. Tai-zong'un Xue-yan-tuo Kağanlığı'nı ortadan kaldırmaya karar vermesiyle Che-bi'nin önü açıldı. Xue-yan-tuo kağanlarının Tang Hanedanı ile karşı karşıya geldikleri için felâkete uğramaları Che-bi'yi belki haddinden fazla ihtiyatlı olmaya sevk etmişti. Oğlu İşbara Tigin'i (沙鉢羅特勤) elçi olarak gönderip en kısa zamanda Tai-zong'un huzuruna bizzat çıkararak sadakatini sunmayı vaat etti. Che-bi gerçekten gereğinden fazla ihtiyatlı davranmıştı. Xue-yan-tuoların dağılmasını takip eden belirsizlik ortamında havayı koklayarak fırsatlar yakalamaya çalışırken her şeyi bırakıp Tang sarayına gitmesi imkânsızdı. Tai-zong General Gao Guang-qing'i Che-bi'nin güvenli bir şekilde getirilmesiyle görevlendirdi. Ama Che-bi Çin'e gitmedi. Che-bi'nin boyunu aşan sözünün boyunu aşan sonuçları oldu. Tai-zong, onun sözünde durmamasını düşmanca bir niyetin alâmeti sayarak harekete geçti. Zhen-guan 23. Yılda (649) Saray Atlı Muhafız Kıtası Sağ Generali (驍衛郎將)⁴⁵ Gao Kan'ı (高侃) gizlice Uygur, Bugut ve diğer boyların ordularına kumanda ederek Che-bi'ye saldırmakla görevlendirdi. Karluk reisi Ni-shu-que Erkin (歌邏祿泥孰闕俟利發), Ba-sai (拔塞), Chu-mu-kun (處木昆), Mo-helerin reisi Duo Erkin (莫賀咄俟斤) gibi pek çok kişi halklarını alarak Che-bi'ye sırt çevirdi (JTS: 194A: 5165). Yong-hui ilk yılında (650) Gao Kan A-xi Dağı'na ulaştı. Che-bi'nin askerleri savaş alanını terk etti. Ailesiyle birlikte kaçmaya çalışan Che-bi yakalanarak Tang başkentine getirildi. Tahta yeni çıkmış olan Gao-zong, ona "suçlarını" saydıktan sonra affetti (JTS: 194A: 5165-5166).

Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın ortadan kaldırıldığı yıl (646) Tang imparatoru Tai-zong, Lingzhou'da (靈州) Tie-le boylarının temsilcileriyle bir toplantı yaptı. Toplantıya Uygur, Bayırku, Tongra, Bugut, Duo-lan-ge, Si-jie, Ediz, Qi-bi, Die-jie, Kun, Hu-xue boylarının reisleri katıldı. Katılan boy reislerinin hepsi Tai-zong'u kağan olarak tanıdılar (JTS: 3: 59; Ekrem, 2015, s. 259-260). Bu toplantıdan sonra Tai-zong bozkırda yeni kumandanlıklar (都督府) ve ilçeler (州)

⁴⁵ Liu, bu unvanı "sağ süvari alayı subayı" olarak çevirmiş (Liu, 2011, s. 208). Taşağıl ise yalnızca "general" olarak çevirdi (Taşağıl, 1999 cilt 3: s. 40). Togan vd. "saray atlı muhafız kıtası sağ 2. Sanggünü" olarak çevirdi (Togan vd. 2006, s. 207). Lang-jiang için bkz. Hucker, 1985, s. 301.

kurdu. Uygur, Duo-lan-ge, Bugut, Bayırku, Tongra ve İzgil boylarının her biri bir kumandanlık yapıldı ve bu boyların beyleri du-du (都督) unvanıyla kumandanlığın başına atandı. Kun, Hu-xue, Xi-jie, Ediz, Qi-bi, İzgillerin bir başka kısmı, Beyaz Xi boyları ise 7 ilçeye ayrıldı (JTS: 199B: 5348-5349; Ekrem, 2015, s. 262). Böylelikle söz konusu boylar Tang güdümüne girdiler. Che-bi Kağan bu düzenin dışında kaldı. Kağanın Tai-zong'u bizzat ziyaret ederek sadakat bildirmeyi vaat etmesi bu yüzden çok önemliydi. Komşu boyların Tang güdümüne girdiği bir dönemde Che-bi'nin bundan imtina etmesi ve kağan unvanı kullanması Tang'ın güç bela kurduğu yeni düzeni tehdit ettiği anlamına geliyordu.

Tai-zong'un kurduğu ilçelere ve kumandanlıklara Lin-de ilk yılında (664) son derece önemli bir büyük kumandanlık eklendi. Yun-zhong Kumandanlığı'nın adı Chan-yu Büyük Kumandanlığı (單于大都護府) olarak değiştirildi (JTS: 4: 85, XTS: 215A: 6042). Burası Türk kağanlığını diriltme girişimlerinin merkezi oldu. Diao-lu (調露) ilk yılında (679) Chan-yu Büyük Kumandanlığı Türklerinden A-shi-de Wen-fu (阿史德溫傅) ve Feng-zhi (奉職), A-shi-na Ni-shu-fu'yu (阿史那泥熟匐) kağan kaldırdı. 24 ilçenin reisleri de bu isyana iştirak etti. Xiao Si-ye (蕭嗣業) kumandasındaki Tang ordusunu mağlup ettiler. Fakat üzerlerine gönderilen Pei Xing-jian (裴行儉) kumandasındaki orduya mağlup oldular. A-shi-de Feng-zhi esir düşerken A-shi-na Ni-shu-fu da kendi adamlarınca öldürüldü (JTS: 5: 106). Yong-long (永隆) 2. Yılıda (681) A-shi-de Wen-fu bu kez A-shi-na Fu-nian'ı (阿史那伏念) kağan kaldırdı (JTS: 5: 108). Fu-nian üzerine gönderilen ilk Tang ordularını mağlup etmeyi başardı. Birkaç ay sonra rüzgâr ters esmeye başladı. Pei Xing-jian, Fu-nian'ı ve Wen-fu'yu ele geçirdi. Başkente götürülüp 52 kişiyle birlikte pazar yerinde idam edildiler (JTS: 5: 108; JTS: 194A: 5166).

Fu-nian'ın idam edilmesinden kısa süre sonra yine Chan-yu Büyük Kumandanlığı'nda A-shi-na Kutlug (阿史那骨咄祿) yani İleriş Kağan harekete geçti (JTS: 194A: 5166). Chan-yu Büyük Kumandanlığı'ndaki bütün Türkleri kağanlığına bağladı. Üzerine gönderilen Tang ordularını art arda mağlup etti (JTS: 194A: 5167). Fakat kağanlığı diriltmek o kadar kolay değildi. Gök Türklerin eski tebaaları yeniden kağana bağlanmaya gönüllü değillerdi. Bunun için Tang Hanedanı ile iş birliği yapmaktan asla geri durmuyorlardı. Orhun Abideleri'nde Tokuzoğuz, Kırgız, Kurikan, Otuz Tatar, Kıtan, Tatabı, Türgiş, Karluk, Az boyları düşman olarak sayılır. I. Gök Türk Kağanlığı'nın çöküşünde etkili olan Tokuzoğuzlar İleriş Kağan'a karşı Kıtanlarla ve Tang Hanedanı ile ittifak etti. Kağanlık orduları düşmanları birleşmeden evvel harekete geçerek hepsini mağlup etti.

2.3.2. Güç

Bir boyun yalnızca kendi gücüne dayanarak diğer boylara egemen olması mümkün değildi. Bazı boyların ortak çıkarlar etrafında birleşmesi gerekiyordu. Boylar birliği, boylar arasında belirli konularda sınırlı bir çıkar birliğine dayanan bir ortaklık olması sebebiyle tam bir kader birliği sağlayamıyordu. Nihai bir karar vericinin ve kararları uygulatacak gücün olmaması sebebiyle güvensiz bir ilişki biçimiydi. Yoğun ve kalıcı bir iş birliği için hiyerarşik bir ilişkinin kurulabilmesi gerekiyordu. Bu maksatla, birleşme eğilimindeki boylar aralarında anlaşarak hiyerarşik bir yapı teşkil ettiler. Bozkır devletlerinin kurucu gücünü bu yapı oluşturdu.

Kaynaklar araştırmacılara kurucu boyların tespit edilmesi konusunda her zaman bonkör davranmıyor olsa da büsbütün ketum değillerdir. Önce 603'te Bu-jia Kağan'a sonra 605'te Chu-luo Kağan'a isyan ederek kısa ömürlü bir kağanlık kuran Tie-le boylarının isimleri tespit edilebiliyor (SS: 51: 1335; SS: 84: 1880; BS: 22: 822; BS: 99: 3303; ZZTJ: 179: 5600; ZZTJ: 180: 5622-5623; TD: 199: 5465). Bunlar Qi-bi, Xue-yan-tuo, Si-jie, Fu-li-ju, Hun, Hu-sa, A-ba, Bugut boylarıdır. Qi-bi boyunun beyi Ge-leng kağan kaldırılmış, Xue-yan-tuo erkini Ye-xi ise küçük kağan olmuştu. 627'te bu kez Xue-yan-tuo Yi-nan'ın liderliğinde Uygur, Ediz, Tongra, Bugut ve Xi boyları birleşerek 646'ya kadar varlığını sürdürecektir bir kağanlık kurdular (JTS: 199B: 5344; JTS: 109: 3289; XTS: 217A: 6112; XTS: 217B: 6134; ZZTJ: 192: 6045; ZGZY: 2: 43). 745'te Uygur, Bugut, Hun, Bayırku, Tongra, Si-jie, Qi-bi, A-bu-si Gu-lun Wu-gu-kong boyları birleşerek Uygur Kağanlığı'nı kurdular. Kıtın Kağanlığı (Liao Hanedanı) 8 Kıtın boyuna Shi-wei ve Xi boylarının katılmasıyla kuruldu (QGZ: 1: 1). 13. Yüzyıl başında 13 Moğol boyu Camuha etrafında toplanırken başka boylar da Temuçin'in liderliğinde birleştiler. Moğol Kağanlığı'nın kurucu boyları Temuçin'i han kaldıran boylar oldu.

Boyları birleştiren diğer boylara egemen olma veya bağlı oldukları devletten ayrılma arzusudur. Bağımsızlık için birleşen boylar ilk aşamada hükümdarın nüfuz alanından uzaklaşmak veya bağımsızlıklarını kabul ettirmek isterler. Wei Hanedanı'na bağlı olan bazı boylar, imparatorun yürüttüğü savaşlarda hizmet vermek istemedikleri için Biao Shu-zhe'yi lider seçerek isyan etmiş, onları takip eden Du-du Yu-wen Fu'yu da mağlup etmelerine rağmen Rouran kağanından destek alamadıkları için yeniden Wei'ye boyun eğmeye mecbur kalmışlardı (WS: 103: 2309-2310). 605'te Batı Gök-Türk Kağanlığı'ndan ayrılan boylar, She-gui Kağan'ın gücünden çekinerek bağımsızlıklarından vazgeçerek yeniden bağlanmışlardı. Sınırlarını genişletmeyi hedefleyenlerin durumu daha karmaşıktır. Egemenliklerini yaymak için yaptıkları savaşlarda toplanan ganimetler paylaşıldığında herkes için anî zenginleşme kaynağıydı. Kuruluş sürecindeki yağmalar boyları bir arada tutmak için yeterli değildi. Ticaret imkânlarını geliştirecek bir gidişat gerekiyordu. *Tarih-i Cihangüşa*'da Cengiz'in ilk fetihlerden sonra oluşturduğu asayiş ve düzen ortamı "Cengiz Han

devrinin sonarına doğru emniyet, huzur ve asayiş artmış, halkın geliri ve zenginliği en yüksek seviyeye çıkmıştı. Yolların güvenliği sağlanmış, yol kesme ve eşkıyalık gibi kötü hareketler ortadan kalkmıştı. Tüccarlar, kâr kokusu aldıkları her yere hiç çekinmeden gidebiliyorlardı” diye anlatılır (Cüveynî, 2013, s. 116). Hun chanyusu Mo-du, sınır ihlallerinden yakınan Han imparatoru Wen-di’ye yazdığı mektupta yay geren halkların hepsinin kendisine bağlandığını ve huzur tesis edildiğini, askerleri dinlendirip atları besiyeye çekerek nesillerce sürecek bir barış ve refah devri başlatmak istediğini yazmıştı ki sonraki yıllarda barışın bozulduğuna dair bir kayıt olmaması Mo-du’nun samimiyetini teyit ediyor (SJ: 110: 2896; HS: 94A: 3757; Onat vd. 2004, s. 14). Tabandan gelen ticaret talebi İstemi Yabgu örneğinde görülebilir. Akhunların ortadan kaldırılmasından sonra Soğd tüccarlar İstemi’yi Sasani hükümdarından ülkesinde ticaret yapmalarına izin vermesi için anlaşmaya teşvik etmişlerdi. Sasanilerin elçilere yaptığı kötü muameleden sonra Bizans’la ittifaka yön veren yine tüccarlardı ki Bizans elçisi Zemarkhos ülkesine dönerken onunla birlikte giderek ticaret yapmak isteyenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Bu birkaç örnek dahi bozkır devletlerinin yağma için kuruldukları fikrinin yanlışlığını göstermeye yetmelidir.

Boyların bir lider idaresinde birleşmeleri istedikleri sonucu alacakları anlamına gelmiyordu. Wei’den ayrılıp Biao Shu-zhe’nin liderliğinde birleşen boyların dış destek bulamayınca yeniden Wei’ye bağlanmaları, 605’te Batı Gök-Türklerden ayrılan Tie-le boylarının She-gui’nin gücünden çekinerek yeniden itaat etmeleri, Tang Hanedanı baskı yaptığında Che-bi Kağan’ı terk eden boylar yarım kalmış girişimlere örnektir. İl itme girişimlerini başarısızlık karşısındaki tutumlarına göre sınıflandırmak mümkündür.

7-8. yüzyıllarda Gök-Türk (sonra Uygur), Tang ve Kore arasında sıkışan Kıtanlar büyük güçlerin çekişme sahasında kaldıklarından bağımsızlık mücadelesinden ziyade egemenliği altında olmaktan memnun olmadıkları taraftan ayrılıp başka bir egemenliği kabul ederek kendi koşullarını iyileştirmeye çalıştılar. Coğrafi konumu itibariyle yalnız tek tarafın baskısıyla karşılaşan Tie-le boyları 603’ten başlayarak buldukları her fırsatta bağımsızlık çabasına giriştiler. 605-610 arasında Qibi, 627-646 arasında Xue-yan-tuo kağanlıkları kısa süreli başarılarıydı. Aynı boylar 2. Gök-Türk Kağanlığı’na bağlandıktan sonra da girişimlerini sürdürdüler. Nihayet 745’te Uygur Kağanlığı’nı kurdular. Onların direndiği Gök-Türk Kağanlığı biri biterken diğeri başlayan kararlı denemeler sonucunda yeniden kurulabilmişti.

Kurucu boyların lideri terk ettiği, bazen terk etmekle kalmayıp hedef aldığı durumlar vardır. Che-bi Kağan’a bağlı boylar Tang Hanedanı’nın yaptığı baskıya derhal çözümlenip dağıldılar. Xian-bei Chan-yuluğu, Tan-shi-huai’nin ölümünden sonra başlayan veraset savaşıyla yıprandı ve boylar kısa sürede dağıldı. Xue-yan-tuo Kağanlığı hem içeride hem de dışarıda Tang baskısı karşısında

dağıldı. Öyle ki kağanlığın kuruluşunda emeği geçen boylar mutabakat hâlinde kağanlığın dağıtılmasına destek vermesi ve kağanlık sonrası düzeni bizzat kurması için Tai-zong'a başvurular.

2.3.3. Liderlik

Moğolların Gizli Tarihi Cengiz'i kusursuz bir lider gibi sunar: yapılan iyilikleri, sadakati ve başarıyı ödüllendiren; sözünde duran, muzaffer bir komutan. Camuha'yı ise aksine adaletsiz, ikircikli ve başarısız bir komutan gibi anlatır. Camuha'nın liderlikteki her hatasında adamları Cengiz'in safına geçmişlerdir. Cengiz, Camuha'yı yenip ele geçirerek Moğolların tek hükümdarı oldu. Ama Camuha'yı bütün taraftarları terk etmemişti. *Moğolların Gizli Tarihi* onu çok kötü bir lider gibi gösterse de belirli boyların güvenini kazanmış ve Cengiz'in güçlü rakibi olmuştu. Her ikisi de iyi kumandanlar olarak tanınmışlardı ve soylu ailelerden geliyorlardı. Bu nitelikleriyle güçlü görünüyor ve taraftarlarına güven veriyorlardı. Özenle vurgulanmalıdır ki kişinin sadece kendi meziyetlerine güvenerek kuruluşa liderlik edebilmesi mümkün değildi. Mutlaka bir boyun gücünü elinde tutuyor olması lâzımdı.

Liderin askerî gücünü iyi kullanabildiğini kazandığı zaferlerle kanıtlanması gerekirdi. Savaşları kazandığı sürece zenginleşiyor, takipçilerini zenginleştiriyor ve daha fazla takipçi kazanıyordu. Kuruluş sürecindeki savaşları işlevlerine göre ikiye ayırabiliriz. Yağma amacıyla yapılan savaşlar kısa zamanda zenginleşmeyi sağlıyordu. Lidere şöhret kazandırarak gönüllü katılımları arttırıyordu. Sınırları genişletmek için yapılan savaşlarda kazanılan toprakların ülüş olarak dağıtılmasıyla zenginlik ve ayrıcalık bir sisteme dönüşüyor, kalıcılışıyordu.

İlk yağma ve fetih dalgalarında lider boyları örgütleyen, savaşları planlayan ve yöneten bir kumandan ve ganimetin nasıl paylaşılacağını belirleyen bir refah dağıtıcıydı. Yağma ve fetihleri diplomasi ile tamamlamak şarttı. Bumin Kağan henüz harekete geçmeden Doğu Wei ile anlaşmıştı. Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın esas karakteri Yi-nan'ın Tang ile anlaşmış olmasıydı ve bu anlaşma sürdükçe otoritesini koruyabildi. Harezmsah sultanı Muhammed'in Pekin'in Moğolların eline geçip geçmediğini öğrenmek için gönderdiği elçilere karşılık olarak, ticaret bağlantıları kurmak için elçi ve tüccar gönderen Cengiz, Otrar Hadisesi'nden sonra Çin seferini yarıda bırakarak ikinci bir cephe açmamak için uzlaşmayı denedi. Elçilerinin katili olan İnalçık'ın teslim edilmesi için gönderdiği elçilerinin bizzat sultanın emriyle öldürülerek itibarını sarsacak türden bir karşılık verilmesinden sonra savaş kararı verdi (Ebü'l Ferec, 2011, s. 7-9; İzgi, 2014, s. 57-60; Barthold, 1928, s. 398-400). Che-bi Kağan oğlunu Tang sarayına göndermiş, kendisinin de sarayı ziyaret ederek haraç sunacağı vaadiyle kağanlığının tanınmasını istemişti. İlk başta istediğini aldı. Ama Tang sarayını ziyaret etmeye gitmedi. Zaten bir kağanlık kurmak için

bozkırda kalması, uzlaşabildiği boyları arkasına alarak diğerleriyle savaşması gerekiyordu. Sarayı ziyaret vaadi gerçekleşmesi imkânsız olan aşırı bir vaat idi. Sözünü tutmamasının Tang nezdinde güvenilirliğini yok edeceğini bilmesi gerekirdi. Yaptığı bu hatanın bedeli olarak başta onu tanımış olan Tai-zong, sonradan üzerine ordu yürüttü. Han Hanedanı'nın çöküş sürecinde Xian-beileri birleştiren Tan-shi-huai ise he-qin önerisini reddetmişti. Böylelikle özgüvenini göstermiş, kararlılığıyla takipçilerinin desteğini pekiştirmişti.

Kuruluş süreci bir lider etrafında birleşmeyi, fetihleri ve kurumlaşmayı içeren uzun bir süreçtir. Bu süreç boyunca liderliğin istikrarı temel bir meseledir. Kurucu lider bu süreç tamamlanmadan ölse dahi varisinin düzeni devam ettirebilmesi ve kuruluşu tamamlaması gerekir. Bumin, kağanlığını kurduktan çok kısa bir süre sonra öldü. Tahta geçen oğlu Ke-le Kağan da kısa sürede öldü. Buna karşın bir iktidar savaşı ve otorite boşluğu olmaksızın Mu-kan Kağan'ın tahta geçmesi kuruluş sürecinin sekteye uğramasını önledi. İltiş Kağan da benzer bir şekilde kağanlığı yeniden kurduktan kısa bir süre sonra öldü. Fakat Kapgan Kağan tahtı sorunsuz bir şekilde devralarak kuruluş sürecini sürdürdü. Cengiz Kağan zaten devleşmiş olan imparatorluğunu oğullarına bizzat paylaşmış, varisini seçmiş ve diğer oğullarının da rıza göstermelerini sağlamıştı. Tan-shi-huai ve Yi-nan ise aksi yönde örnekler teşkil eder. Her ikisinin de ölümünden sonra oğulları taht kavgasına girerek bölünmeye yol açmış, imparatorlukları kuruluş süreci tamamlanamadan dağılmıştır.

2.4. KARŞILAŞTIRMA VE GENEL DEĞERLENDİRME

Bir imparatorluğun dağılması, daha evvel tek bir siyasî bünyenin egemen olduğu geniş coğrafi alanların siyasî açıdan bölünmesidir. İmparatorluk dağıldığında geriye çok sayıda çıkarları ayrılmış; nüfusu, ekonomik, askerî ve siyasî gücü sınırlı devletçik kalır. Çatışma ve güvenlik sorunları yoğunlaşır. Yeni liderler için bu çatışma havasında fırsatlar ortaya çıkar. Birbirine komşu olan bazı boylar, özellikle aralarında geçmişten gelen birtakım bağlar varsa en güçlü boyun liderliğinde örgütlenerek diğer boylara hâkim olmaya çalışabilirlerdi. Boyunun veya ailesinin geçmişinde başarılı olan kişiler böyle durumlarda öne çıkarak yeni başarılar vaat edebiliyordu. Moğolların Camuha ve Cengiz etrafında toplanmaları tam olarak böyle olmuştu. Otorite boşluğuna lider arayışının eşlik ettiği durumlar yeni devlet için kurucu gücün kolayca toplanmasını sağlıyordu. Fetih aşamasına çabucak geçebiliyor; belki boylar hiyerarşisi üzerinde baştan uzlaşmış olduğundan fetih sonrası iç düzen de kolay kurulabiliyordu. Gök Türk Kağanlığı'nın yeniden kurulması özellikle belli Tie-le boylarının direnişi ve Tang'ın engelleme çabaları sebebiyle zor olsa da A-shi-de'lerin A-shi-na'ları sürekli teşvik ederek yeni girişimlerde bulunmaları lider arayışında olmaya işaret etmektedir.

İsyanla kurulan devletlerin arka planını anlamak zordur. Çünkü kaynaklar isyancı boylardan bahsetmeye başladığında boylar aralarında çoktan anlaşmış ve harekete geçmiş olurlar. Boyları anlaşarak isyan edip yeni bir devlet kurmaya yönelten şartlar bu sebeple biraz gizemli kalıyor. 605'te Chu-luo Kağan'a isyan edilmesinin sebebi kağanın bazı Tie-le boylarının önde gelenlerini öldürmesiydi. Oysa aynı boylar 2 yıl önce de isyan etmişlerdi ve neden isyan ettikleri konusunda hiçbir bilgi yoktur. İsyanların yeni bir devlete dönüşmesinde dış etkenin önemli olduğu görülür. Komşu devletlerden, özellikle Çin'deki bir devletten, onay ve destek alındığında güç toplamak ve yeni egemenlik kurmak daha kolay hâle geliyordu. I. Gök Türk Kağanlığı Rou-ran Kağanlığı'nı devirirken dış destekten yararlanmıştı. Gök Türkleri deviren Uygurlar da dış destek almış, hatta Tang orduları Gök Türk iktidarına ağır bir darbe vurduktan sonra kalanları süpürmek gibi kolay bir iş onlara kalmıştı.

Yeni bir devlet kurmayı amaçlayan hareketliliğe etkili bir şekilde müdahale edebilecek bir dış güç yoksa bozkırın kendi güç dengesi içinde liderin yeteneği ve kurucu boyların kararlılığı belirleyici oluyordu. Güç dengesini kendi lehine değiştirecek bir strateji kurabilen ve başarıyla uygulayabilen lider, fetihlerin yanında gönüllü katılımlarla kısa sürede gücünü katlayabiliyordu. Hun İmparatorluğu, Qin Hanedanı'nın parçalandığı iç savaş sırasında kuruldu. Dong-hulara ve Yue-zhilere art arda vurulan darbelerle bozkırın güç dengesinin kilidi kırıldı ve Hun egemenliği hızla yayıldı. Kaynaklar Hunların başarısını tamamen Mo-du'nun hesabına yazar. Mo-du, babasına karşı kullanacağı askerleri sıkı bir disiplinle yetiştirmiş, darbeden sonra iç düzeni sağlayıncaya kadar dış sorunları küçük kayıplarla ertelemiş ve sonunda tüm sorunları art arda çözerek iyi bir liderlik örneği oluşturmuştur. Cengiz Kağan Mo-du'ya benzer bir lider olarak karşımıza çıkar. Jin Hanedanı'nın müdahil olamadığı bir süreçte bozkırın kuzeydoğusundaki güçler arasındaki çatışmalarda Cengiz rakiplerini elemeyi başardı ve bunun ardından gönüllü katılımlar hızlandı. Daha büyük güce erişen Cengiz sınırlarını gitgide artan bir hızla genişletti. Xian-bei Chan-yuluğunun kısa ömürlü olması yukarıdaki örneklerden kurucu lider Tan-shi-huai'nin ölümünü takip eden bölünme ve iç savaşla ayrılır. Hayatta olduğu sürece başarılı bir strateji izleyen Tan-shi-huai öldükten sonra verasetin sağlıklı işlememesi boyların Xian-bei Chan-yuluğuna bağlılıklarını yitirmelerine ve kısa sürede dağılmalarına yol açtı.

Otorite boşluğu güçsüz hedeflere saldırarak ganimet toplamaya hevesli grupları kümeleşmeye cesaretlendirebilir. Ama en doğal şey bu kümelerden yeni bir siyasî düzen arayışı çıkmamasıdır. Bir lider şahsî yeteneklerini göstererek, istikrarlı zenginleşme vaat ederek yeni bir düzen kurmaya boyları ikna edebilir. Xian-bei Chan-yuluğu bu durum için eşsiz bir örnek teşkil eder. M.S. 100'den itibaren gittikçe serbestleşen ve yayılan Xian-bei boyları zayıflamakta olan Hunlara ve Hanlara saldırarak ganimet toplamalarına rağmen tek yönetim altında birleşme iradesi

göstermediler. Önce Qi-zhi-jian sonra da Tan-shi-huai onları kendi yönetiminde birleştirmeyi denedi. İsteddiği sonucu alabilen Tan-shi-huai oldu. Kıtaların Liao Hanedanı'nı kurmaları da benzer bir duruma işaret eder. Uygur Kağanlığı'nın dağılması, Tang'ın zayıflamış olması, Kırgızların Ötüken'de tutunamaması neticesinde bir iktidar boşluğu bulan Kıtalar bozkırın doğusunda bir egemenlik kurmayı başardılar ve Kuzey Çin'e akınlar yapmaya başladılar. Yağmacılıktan yayılcılığa dönüşme ise Da-he Uruğu'nu deviren Ye-lü A-bao-ji'nin getirdiği yeni vizyondu. Xian-beilerin aksine Kıtalar iktidarda tutunmayı başardılar.

Bozkırda belirli bir otorite boşluğu varken boyların bir lidere boyun eğmeye direndikleri, üstelik bölünmüşlüğü'nün devamını sağlamaya çalışan bir dış baskı varken liderin stratejisini doğru belirlemesi, uygulaması ve kurucu boyların kararlılığı olmadan başarıya ulaşılamaz.

Di Cosmo'nun önceden özetlenmiş olan üç aşamalı kriz teorisi gereğinden fazla geçerli bir teoridir. Hatırlanırsa teoriye göre sert geçen kıştan, aşırı otlatmadan, salgın hastalıktan veya kuraklıktan kaynaklanan bir ekonomik kriz, vassal-süzeren ilişkisinde oluşan bir kriz, etnik gruplar arasında patlak veren bir kriz Di Cosmo'nun tabiriyle sosyal çözülmeyle birleştiğinde yağmacı grupların yerini mevcut otoriteye meydan okuyan yeni bir karizmatik liderler etrafında toplanan orduların çarpıştığı askerleşme başlar. Bir lider bütün diğer rakiplerini ortadan kaldırıp gücü tekeline aldığı anda ise merkezleşme gerçekleşir. Çin'deki herhangi bir hanedanın kuruluşunu da aynı teoriyle açıklamak mümkündür. Qin Hanedanı'nın aşırı baskıcı merkezleştirme politikası Shi Huang-di'nin ölmesiyle vassal-süzeren ilişkisini krize sokmuş, sosyal çözülmeyle takip eden iç savaşı kazanarak rakiplerini eleyen Liu Bang, Han Hanedanı'nı kurmuştur. Hatta çok uzun bir sürece yayılmış olmak kaydıyla Qin Hanedanı'nın kuruluşu bile aynı şekilde izah edilmeye uygundur. Bunlarla yetinmeyip Roma'nın, Emevî veya Abbasî halifeliklerinin, Selçuklu veya Osmanlı imparatorluklarının, Büyük Britanya'nın kuruluşunu da aynı teoriyle izah etmede güçlük çekilmez. Çünkü bu teori fazlasıyla evrenseldir. Di Cosmo bu teoriyi yalnız Hun İmparatorluğu'nun kuruluş sürecini inceleyerek somutlaştırmaya çalışmıştır ki çalışmasının konusu Hun İmparatorluğu olduğu için böyle yapması doğal olmakla birlikte, eğer bozkır devletlerinin kuruluşları hakkında genel bir kanı bildirecekse diğer bozkır devletlerinin kuruluş süreçlerini de aynı teori açısından test etmesi gerekirdi. Ayrıca bozkır tarihinde görülebilecek krizleri, farklı krizlerin askerleşmeye dönüşmedeki farklılıklarını, merkezleşme sürecinde görülen varyasyonları ortaya koyması beklenirdi. Fırsat-güç-liderlik esası üzerine kurulan teorinin de aynı şekilde evrensel olduğunu öne sürmek mümkündür ki Di Cosmo'nun kriz- askerleşme- merkezleşme ile belirli bir paralellik de arz etmektedir. Ancak iki teori arasında çok önemli bir fark vardır. Fırsat-güç-liderlik teorisi bu üç unsurun farklı hallerini somut verilerle ortaya koyduktan sonra birbirleriyle etkileşimlerini de tartışmaya açmak suretiyle

somutlaşmış ve bozkır tarihinden oluşturulan geniş örnek kümesi sayesinde bozkır tarihine özgü bir teori halini almıştır.

Barfield, konargöçer toplumların imparatorluklarının kuruluşlarını bozkır içi faktörlerle açıklamaya gayret etmenin yanlış olduğunu savunmuştu. Hun-Han, Gök Türk (Uygur)-Sui (Tang) eşleştirmelerini yapmıştı. Bu eşleştirmeler karşılıklı bağımlılık teorisini beslemeye müsait görünse de Barfield tam tersine tek taraflı bir bağımlılık ilişkisinde ısrarcıdır. Ona göre konargöçer boylar geçimlerini sağlamak için Kuzey Çin'i daima yağmalıyorlardı. Çin'de merkezî bir imparatorluk kurulup Çin'in bütün kaynakları tek merkezden yönetilmeye başlayınca boyların yağma yapması güçleşiyordu. Barfield, merkezî Çin hükümetinin iki kaynak üzerindeki tasarruflarını ön planda tutar. Biri askerî kaynaklardır, diğeryse tarım ürünleridir. Çin'de iktidar merkezileştiğinde ülkenin dört tarafından toplanan askerlerle kuzey sınırı güçlendirildiğinden boyların yağmaları engellenir. Bu da boyları tıpkı Çin'de olduğu gibi iktidarı merkezileştirmeye, böylece bozkırın her yanından toplanan askerlerle güçlü Çin savunmasını aşmaya iter. Kuzey Çin'de savunma başarısızlığa uğramaya başladıkça hükümet bozkırlılarla pazarlık etmeye zorlanır. Sınır ihlallerinin durması karşılığında, Çin'in dört bir yanından toplanan tarım ürünlerini bozkırlılara haraç olarak verir ve barışı satın alır. Çalışmanın bu bölümünde yapılan incelemeler ve karşılaştırmalar Barfield'in tam bir yanlışlık durumunda olduğunu göstermektedir. Devletleşme sürecinin ilk aşamasında Kuzey Çin'i yağmalayan iki örnek görüyoruz. Biri Xian-beiler, diğeryse Kıtanelerdir. Xian-beiler Kuzey Hunlarının bozkırın doğusunda egemenliği yitirmesinden doğan boşluktan yararlanarak yayıldılar. Ardından çöküş sürecine girmiş olan Han Hanedanı'nın zaafından faydalanarak Kuzey Çin'e saldırılar yaptılar ve nihayet Tan-shi-huai liderliğinde boylarüstü bir devlet teşkil ettiler. Kıtaneler ise Uygurların devrilmesinden sonra oluşan boşluktan istifadeyle yayıldılar ve çöküş sürecindeki Tang Hanedanı'nın zaafından yararlanarak Kuzey Çin'i yağmaladılar. Yağmalar bir müddet sonra işgale dönüştü ve Liao Hanedanı kuruldu. İki örnek de Barfield'i yanlışlar niteliktedir. Çünkü ikisinde de Çin'i yağmalayan güçler Çin savunmasının güçlü olmasına tepki olarak değil, tam tersine Çin'in güçsüzlüğünden yararlanarak birleşmişlerdir. Barfield'in teorisinin merkezine koyduğu Hun, Gök Türk ve Uygur devletlerinin kuruluş süreçleri de ironik bir şekilde Barfield'in teorisinin tersidir. Hun İmparatorluğu Çin'de güçlü bir merkezî iktidarın bulunduğu bir tarihte değil, tam aksine Qin Hanedanı'nın iktidarı kaybettiği, iç savaşın başladığı ve Kuzey Çin'deki savunmanın ziyadesiyle gevşediği şartlarda kuruldu. Gök Türk Kağanlığı birbirine düşman iki hanedanın, Kuzey Zhou ve Kuzey Qi hanedanlarının çatıştığı bir dönemde, bu çatışmadan beslenerek güçlendi. Uygur Kağanlığı ise Tang Hanedanı'nın en zayıf olduğu bir tarihte kuruldu. Üstelik bu örneklerin hiçbirinde kuruluş süreci Çin'in etkisinde şekillenmedi. Bozkır içindeki siyasî odakların aralarındaki düşmanlıklardan ve rekabetten neşet etti. Karlukların, Türkişlerin, Sha-tuların,

Oğuzların kurdukları görece küçük devletler de hesaba katıldığında Barfield'in teorisi iyice anlamsızlaşıyor. Çünkü bu devletlerin dış politikalarının karakteri hiçbir zaman Çin'i baskı altına almak olmadı. Barfield, bozkır devletlerinin tarım ürünleri ihtiyacı konusunda da yanılıyor. Çin'den alınan haraç ve bu haraç içindeki tarım ürünü miktarı bozkır nüfusunu besleyecek kadar yüksek bir miktar değildir. Hu-han-ye'ye bağlı Hunlar, Bi'ye bağlı Güney Hunları, Qi-min'e bağlı Gök Türkler gibi görece küçük nüfuslu gruplar bir süre için iaşelerini Çin desteğiyle sağlamış gibi görünüyorlar. Ancak onlar dahi geçici krizlerini atlattıktan sonra bozkıra dönüp olağan ekonomik faaliyetleriyle geçinmeye devam ettiler. Barfield, konargöçer ekonominin üretkenliğini ziyadesiyle hafife almıştır. Aynı eleştiriyi hiçbir eksik olmaksızın Kradin'e de yöneltmek mümkündür.

3. BÖLÜM

PAYDAŞLAR

3.1. HÜKÜMDAR, HANEDAN VE KURULTAY

Bozkır hükümdarının cihanşümül egemenlik iddiası *Orhun Abideleri*'nde Bilge Kağan'ın ağzından “Yukarıda mavi gök, aşağıda kara toprak yaratıldığında ikisinin arasına kişi oğlu kılınmış. Bunların da üzerine babam, amcam Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş” diye anlatılmıştır. Güyük Kağan'ın 1246'da Papa IV. Innocentus'a cevaben yazıp Plano Carpini'ye teslim ettiği mektubun Latince tercümesi “Tanrı'nın gücü ve bütün insanların hakani Güyük Han tarafından muhterem papaya” diye başlar. Devamında Macaristan'da, Polonya'da ve Moravya'da Hıristiyanların öldürülmesiyle ilgili olarak “Bizler Tanrı'ya taparız ve onun gücü ile Doğu'dan Batı'ya bütün dünyayı tarumar edeceğiz. Eğer insanda Tanrı'nın gücü olmasaydı o zaman insanlar ne yapabilirdi ki?” denir (Carpini, 2001, s. 20-21). Farsça tercümesi ise “Bütün dünyanın en büyük ulusunun ‘Denizler Hakani’ olan biz, ebedi gökyüzünün (yani Tanrı) gücüyle şu emri verdik. (...) Muhterem Papa, eğer kendi söylediklerinize mutabık davranmak istiyorsanız, o zaman bütün krallarla birlikte gelip önümüzde eğilmeniz gerekir, ancak bundan sonra size vereceğimiz emirleri bildiririz”. Bundan sonra “Güneş'in doğduğu ve battığı yer arasındaki bütün toprakları Tanrı bize bağışlamıştır. Kim Tanrı'nın emrine aykırı davranabilir? Bugün açık kalple şöyle söylemelisiniz: Sizin tabileriniz olmak ve kendi gücümüzü de size katmak istiyoruz. Sizden bütün kralların başında olarak bize gelip, boyun eğmenizi ve hizmetimize girmenizi istiyoruz. Ancak bundan sonra bize baş eğdiğinizi kabul edeceğim. Eğer Tanrı'nın emrini duymaz ve bizim talimatlarımıza karşı gelerseniz, o zaman sizleri düşmanımız olarak göreceğiz” (Carpini, 2001, s. 22). 1254'te Mengü Kağan'ın Fransa Kralı Louis'e yazdığı mektup “Sonsuz Tanrı sözüdür: Gökte tek Tanrı yerde tek hükümdar; Çingiz Kağan. Bu Tanrı oğlunun sözüdür” diye başlayıp “Sonsuz Tanrı'nın Moğol Halkına verdiği güçle Mengü Kağan'ın Kral Louis'e, Frankların kralına ve Frank Halkı'nın tüm diğer rahiplerine ve hükümdarlarına fermanıdır ki sözümüzü anlayasınız. Sonsuz Tanrı'nın buyruğu Cengiz Kağan'a verildi” diye devam eder (Jackson, 2010, s. 249). Bu mektuplarda açıkça görüldüğü üzere bozkır imparatorları bütün dünyanın Tanrı tarafından kendi egemenliklerine tahsis edildiğini öne sürerler (Rachewiltz, 2010, s. 166). Cihan hâkimiyeti iddiası hanedanla Tanrı arasında kurulan bir bağla açıklanır. Bu bağ, Tanrı'nın hanedana verdiği kuttur. *Han-shu*, Mo-du Chan-yu'nun unvanının Tengri Kutlug olduğunu bildirir: “Mo-du'yu halkı Cheng-li Gu-tu Chan-yu olarak tanıyordu. Cheng-li, Tengri demektir. Gu-tu ise Oğlu demektir”⁴⁶.

⁴⁶ “其國稱之曰「撐犁孤塗單于」匈奴謂天為「撐犁」，謂子為「孤塗」，單于者，廣大之貌也，言其象天單于然也。” HS: 94A: 3751

Hunlardan kalan kiremitler üzerinde “Tengriöglü Chan-yu/天子單于” yazdığı görülür.
“Tengriöglü Chan-yu/天子單于”⁴⁷

Han imparatoru Wen-di'ye gönderdiği mektupta kendisini “Tanrı'nın tahta çıkardığı Büyük Hun Chan-yu'su” olarak takdim etti⁴⁸. Zhong-hang Yue ise Lao-shang Chan-yu'ya mektuplarını “Göğün ve yerin doğurduğu, güneşin ve ayın tahta çıkardığı Büyük Hun Chan-yusu” unvanıyla yazmasını önermişti⁴⁹. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde Cengiz Kağan'ın da kendisinin “Mengü Tanrı'nın verdiği güçle, yerin ve göğün inayetiyle kuvvetlenerek bütün ulusu bir tek idare halinde birleştirdiğini” ileri sürmüştür (Temir, 2016, s. 149). *Köl Tigin Abidesi*'nde hanedanın insanlar üzerinde yükselişi “Yukarıda Türk Tanrısı, Türk İduk Yeri, Suyu öyle düzenlemiş. Türk Bodunu yok olmasın diye, bodun olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış” diye anlatılır (Ergin, 2012, s. 13). *Bilge Kağan Abidesi*'nde ise “Türk Bodunu'nun adı sanı yok olmasın diye babam kağanı, annem hatunu yükselten Tanrı, il veren Tanrı, Türk Bodunu'nun adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı kağan oturttu” (Ergin, 2012, s. 41-43) yazar. Hunlardan kalan kiremitlerden birinin üzerinde “Tengri'den İnmiş Chan-yu” yazar ki bu *Bilge Kağan Abidesi*'ndeki “Tengri teg Tengri'de bolmuş Türük Bilge Kağan” ifadesini hatırlatır. Abidenin dikildiği dönemde Türkçe'de -den eki bulunmadığından hem bulunma hem de ayrılma hali -de ekiyle ifade ediliyordu. Bu bakıma söz konusu ifade “Gök gibi Tanrı'dan olmuş Türük Bilge Kağan” olarak anlaşılmalıdır. Gök-Türk kağanı İşbara, Sui imparatoruna yazdığı mektupta kendini “Büyük Türk devletinin Göğün doğurduğu, yerin bilge ve kutlu Tanrıöglü” diye takdim etti⁵⁰. Ötüken Uygur kağanlarının unvanları da aynı şekilde Tanrı'dan -bazen Ay Tanrı'dan- kut alındığını bildirir.

⁴⁷ https://orientaldaily.on.cc/cnt/china_world/20200720/00180_029.html erişim tarihi 13.07.2021 saat 19:09

⁴⁸ “天所立匈奴大單于” SJ: 110: 2896; HS: 94A: 3756

⁴⁹ “天地所生日月所置匈奴大單于” HS: 94A: 3760

⁵⁰ “從天生大突厥天下賢聖天子” SS: 84: 1868; Liu, 2011, s. 74

“Tengri’den İnmiş Chan-yu/天降單于”⁵¹

Dinî-siyasî terminolojide kut, Tanrı'nın hanedana verdiği, hanedanı üstün kılan ve üstünlüğüne dayanarak dünya üzerinde hak iddia etmesini sağlayan niteliktir. Bu nitelik kanda taşınır ve hanedanın bütün üyelerinde -en azından bütün erkek üyelerinde- bulunur. Bumin'in ve İstemi'nin “kişioğlunun üstünde” oluşları kanlarında taşıdıkları Tanrı mirası kut ile ilgilidir. Bazı efsaneler Tanrı ile hanedan arasında kan bağı olduğu inancına işaret eder. Xian-bei Chan-yusu Tan-shi-huai'nin annesinin ağzına düşen bir yağmur damlasından gebe kaldığı rivayet edilir. Tan-shi-huai daha çocukken yaşını aşan meziyetler göstererek üstün yaratılışını belli etmiştir. Gök-Türklerin her biri bir uzvu eksik doğmuş 17 atasından biri olan Yi-zhi-ni-shi-dou (伊質泥師都) kendisine dokunan perinin verdiği yetenekle yağmur yağdırıp rüzgâr estirme kuvvetine erişmiş, yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlenmişti. Böylece onun oğulları Tanrı kanı taşıdılar (ZS: 50: 908; Liu, 2011, s. 14-15). *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Cengiz Kağan'ın ataları bozkurt ve beyaz geyik

⁵¹ <https://club.6parkbbs.com/chan1/index.php?app=forum&act=threadview&tid=14316058> erişim tarihi 13.07.2021 saat 19:11

idi (Temir, 2016, s. 3; Rachewiltz, 2010, s. 167). Bunlardan büsbütün farklı olarak hanedanın Tanrı ile akraba olmayıp Tanrı lütfu yeteneklere mazhar olduğunu düşündüren örnekler vardır.

Divitçioğlu, Gök-Türk hükümdarlarının kutlu oluşlarından hareketle esasen Tanrı resulü olduklarını düşündü. Bilge Kağan'ın "Yukarıda Türk Tanrısı, Türk İduk Yeri, Suyu öyle düzenlemiş. Türk Bodunu yok olmasın diye, bodun olsun diye babam İlteriş Kağan'ı, annem İbilge Hatun'u göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış" demesine bakılırsa Tanrı'nın kağanı Türk bodununun kaderini değiştirmekle görevlendirdiği, bir nevi resul kıldığı düşünülebilir. Bununla beraber kağanlığı bir çeşit peygamberlikten ziyade Tanrı vergisi bilgelik ve erdemle hükmetme kabiliyeti hâlinde anlamak daha uygun görünüyor. Kağanlar bodun adına Tanrı ile iletişim kurup emir ve yasakları aktarıcı rol oynamamışlardır. Faaliyet alanları siyasetle sınırlıdır. Bu açıdan Tanrı resulü gibi görülmeleri güçleşiyor.

Hükümdarı kut iddiasından uzak olan bozkır devletleri de vardır. Bunlar çoğunlukla bir bozkır imparatorluğundan koparak bağımsızlığını kazanmış olmakla birlikte imparatorluğa dönüşme gücü ve hedefi olmayan devletlerdir. Gök Türk Kağanlığı dağıldıktan sonra Uygurların Basmılları devirmesine destek veren Karluklar daha sonra ayrılarak Yağmalarla ve Çiğillerle birlikte bağımsız bir devlet kurmuşlardı. Karluk devletinin hükümdarı kağan değil, daha aşağı bir unvan olan yabgu unvanını kullandı. Uygur Kağanlığı dağıldıktan sonra kurulan Oğuz devleti de bir yabguluktu. Hazar Kağanlığı'nın baskısı altında olmaktan şikayetçi olan İtil Bulgarlarının hükümdarı da han unvanı kullanıyordu.

Hanedanın kutlu oluşu devletle hanedanın özdeşleşmesini sağlar. Belki hanedanın her mensubu değil ama hükümdarlar silsilesi devletle özdeştir. İlk bölümde bahsedildiği gibi, konargöçer toplumlar ata ruhlarının aileyi koruduğuna inanıyor, yılın belirli zamanlarında atalarının ruhlarına kurban veriyorlardı. Sıradan bir ailenin atasının ruhuna kurban sunduğu tören yalnızca aile fertlerinin görevi olan dinî bir törendi. Hanedanın atalarına kurban sunulduğu törenler bütün devlet adamlarının ve bağlı devletlerin temsilcilerinin katılmak zorunda olduğu resmî-dinî törenlerdi. *Shi-ji*'den ve *Han-shu*'dan Hunların yılın 5. Ayında Long-cheng'deki kurultayda atalarına, Tanrı'ya, yer-sulara ve diğer ilahlara kurban verdikleri öğreniliyor (SJ:110: 2892; HS: 94A: 3752; Otkan, 2018, s. 26 ve 67; Ercilasun, 2019, s. 232; Onat vd. 2004, s. 8). *Zhou-shu* ve *Bei-shi* Gök-Türklerde soyluların her yıl atalar mağarasına gidip kurban verdikleri bildirilir (ZS: 50: 910; BS: 99: 3288; Liu, 2011, s. 23). Carpini de Moğolların Cengiz Kağan'ın bir idolünü yapmış olduklarını ve idole hediyeler sunduklarını yazar (Carpini, 1996, s. 43). Hu-han-ye'nin Han Hanedanı'na bağlanmasından sonra Çin kültürü Hunlar üzerinde daha müessir olmuştu.

Ölmüş Han imparatorları için kullanılan xiao (孝) kavramına benzer şekilde Hunlar da ölmüş chan-yular için ruo-di (若鞮) demeye başlamışlardı (HS: 94B: 3828-3829).

Boylarüstü bozkır devletlerinde belirgin bir veraset sisteminin bulunup bulunmadığı konusunda modern araştırmalarda farklı görüşler vardır. Gumilëv, Hun İmparatorluğu'nda chan-yuların seçimle tahta çıktığını, chan-yunun bir varis göstermesinin çok sonraları uygulanan bir usûl olarak veraset geleneğinde yer ettiğini düşünmüştür (Gumilëv, 2013, s. 90). Ercilasun ise Hu-han-ye'ye kadar tahta geçenler arasında isyan veya iç savaş olmaksızın chan-yu olan 15 kişiyi ve tahta çıkış şekillerini inceleyerek verasetin iki temel prensibi olduğunu tespit etmişti. Bunlardan biri chan-yuluğun babadan oğula geçmesi, diğeri de sol bilge beyliğinin veliahtlık makamı olduğuydu. Diğer yandan kurultayın prensiplerin dışında tercihler yapmaya hakkı olduğunu ekledi (Ercilasun, 2019, s. 209-213). Divitçioğlu, Gök Türk Kağanlığı'nda üç veraset sistemi bulunduğu kanaatindeydi: Kang-eçi-atı, eçi-ini-atı, eçi-ini (Divitçioğlu, 2000, s. 208). Lin Huifen'e göre düzenli işleyen veraset sistemi İşbara Kağan'dan itibaren bozulmuştu (Lin, 2014, s. 59-60). Erkoç ise veraset sistemi bulunmadığını düşünmüştür (Erkoç, 2008, s. 41). Bozkır geleneğinde veraset kesin ve tek bir aday belirlemeyip başka adaylara da kapıyı açık tuttuğu için yeterince belirgin bir sistem olmadığı düşünülebilir. Yine de birden fazla adaya imkân veren bir sistemden söz edilebilir.

Boylarüstü bozkır devletlerinde teorik olarak hanedanın her ekek mensubunun hükümdarlığa aday olması mümkündü. Çünkü hepsi kanında kut taşıyordu. Pratikte biraz daha kısıtlı bir kesimin adaylığının güçlü olduğu söylenebilir. Bir hükümdarın oğlu olmak taht üzerinde güçlü bir hak iddia etmek için elverişli bir koşuldü ve mutlaka son hükümdarın oğlu olmak gerekmiyordu. Önceki hükümdarlardan birinin oğlu olmak da hak doğuruyordu. Drompp, Gök Türklerde küçük kağan unvanı taşıyan hanedan mensuplarının hepsinin bir kağanın oğlu olduğunun altını çizmiştir (Drompp, 1991, s. 104-105). Hu-du-er-shi Chan-yu öldüğünde yerini sol lu-li beyi olan oğlu almıştı. Bu esnada önceki chan-yulardan Wu-zhu-liu'nu oğlu Bi, bir mektup yazarak "Sol lu-li beyinin tahta geçmesi emredildi"⁵². Oysa chan-yunun büyük oğlu benim. Benim atanmam gerekirdi" diye mektup yazmıştı (HHS: 87: 2942). Bi, mektubunda sol lu-li beyinin veliaht olmaya hakkı bulunduğunu kabul etmekle birlikte, Wu-zhu-liu'nun büyük oğlu olarak kendisinin veliaht olmaya daha fazla hak sahibi olduğunu ileri sürüyor. Benzer bir şekilde, 581'de Gök Türk devletinin ileri gelenleri "Kağan oğulları arasında en akıllı ve cesur olanıdır" diyerek She-tu'yu İşbara adıyla kağan kaldırmışlardı (SS: 84: 1865).

⁵² Burada "sol lu-li beyinin tahta geçmesi emredildi" ifadesiyle kast edilen sol lu-li beyinin veliaht tayin edilmesidir.

Hükümdar, sol bilge beyliği (Hunlar), tölis şadlık (Gök Türkler) veya tarduş şadlık (Uygurlar) gibi makamlara atama yaparak veliaht tayin edebiliyordu. Bunun haricinde yazılı veya sözlü vasiyet ile bir kişiyi veliaht seçmesi mümkündür. Hükümdarların veliaht makamlarına çoğunlukla kendi oğullarını atadıkları görülmekle birlikte bazen farklı tercihler görülmüştür. Örneğin Mu-kan Kağan, oğlu Da-luo-bian'ın tahta geçmesine razı olmamış, açık bir şekilde kardeşi Taspar'ı veliaht seçmişti (SS: 84: 1864; Liu, 2011, s. 64). İşbara Kağan kendi oğlunu zayıf ve çekingen bulduğundan kağan olmaya yetkin olmadığını düşünmüş, aralarında sürüp giden bir çekişme bulunmasına rağmen kardeşi Chu-luo-hou'yu veliaht seçmişti (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 79).

Hükümdarın siyasî meşruiyeti hanedan üyeliğinden ve kurultaydan onay almasından kaynaklanıyordu. Veliaht dahi kurultayın onayına muhtaçtı. Hükümdar olmak için kurultay onayı gerektiğinden hareketle kurultayın tercihlerini neye göre yaptığını tartışmaya açmak gerekir. Abdülkadir Donuk, Türk Hükümdarı adını verdiği kitabında Türk hükümdarlarının erdemlerini sıraladı. Taşağıl, Gök-Türklerde kağan olmak için kut, yarlıg, ülüg gerektiğini yazdı. Gömeç; küç ve külüg, Divitçioğlu, kut, küç, ülüg gerektiğini yazdı (Gömeç, 1999, s. 95-97). Kut, yarlıg, ülüg doğrudan doğruya dinle ilgili kavramlar olup bir adayı diğerlerinden ayırıştırıp kurultayın desteğini kazandıracak şeyler değildir. Nihayet kim hükümdar olsa Tanrı yarlıgı için ülüg bulmuş kutlu biri olduğunu söyleyebilecekti. Diğer yandan küç ve külüg kavramlarının somut karşılıklarının bulunduğu düşünülebilir. Adayın taşıdığı unvan ve buna bağlı olarak sahip olduğu güç kurultayda mutlaka etkili oluyordu. Bu örneklerden sonra güç sahibinin hükümdarın kendisi olmadığı bir duruma dikkat çekmek uygun olur. Külüg, yani ünlü olmanın hükümdar seçilmeyi sağlayıp sağlamadığını anlamak için varis olmadığı halde kurultayda seçilen hükümdarlara ve seçilme sebeplerine bakmak gerekir. Çünkü varis gösterilmiş bir kişinin kurultayda onay almasının birincil sebebi varis gösterilmiş olmasıdır. Güyük'ün Moğol Kağanı seçilmesinin sebebi, *Tarih-i Cihangüşa*'ya göre akıllı, bilgili ve yiğit oluşuyla ün yapmış olmasının yanında yaşı küçük ve hasta olan iki kardeşinin aksine yaşça büyük ve tecrübeli olmasıydı (Cüveynî, 2013, s.235; Juvaini, 1958, s.251). İşbara Kağan'ın yeğeninin de rızasıyla tahtı devralması benzer bir şekilde ünlü ve saygı duyulan biri olmasındandı (SS: 84: 1865; Liu, 2013, s. 66). Saygınlık ve güven kazanarak şöhret sahibi olduğundan seçilen hükümdarlar olduğu görülüyor. Bu kalıba pek uymayan örnekler de mevcut olduğuna göre külüg/ünlü olmanın mutlak bir şart olmadığı sonucuna varılabilir. Erkoç, Gök Türklerde kağanların çocuk yaşta tahta çıkmadıklarına dikkat çeker ki bu son derece önemlidir. Bozkır imparatorluklarında çocuk hükümdar nadirattandır. Hun Chan-yusu Wu-shi-lu M.Ö. 105'te çocuk yaşta tahta çıktığından Çin kaynaklarında da Çocuk Chan-yu olarak anılır. Yaşı küçük olduğundan şiddetten ve idam kararları vermekten çok hoşlanan chan-yu huzursuzluk yaratmıştı. Neticede sol büyük du-wei onu öldürmek için Han

Hanedanı ile iş birliği yapmayı denedi. Kurduğu komplo açığa çıkınca idam edildi (HS: 94A: 3775; Onat vd. 2004, s. 33). Wu-shi-lu Chan-yu daha büyük sorunlar yaratmadan, 3 yıllık iktidarın ardından öldü. Amcası Sağ Bilge Beyi Gou-li-hu tahta çıkarıldı (HS: 94A: 3775-3776; Onat vd. 2004, s. 34). Hu-yan-di M.Ö. 85'te tahta çıktığında yaşı küçük olduğundan annesi etkili oldu. Fakat yanlış politikaları yüzünden ülkede karışıklık ve Han Hanedanı'nın saldırması korkusu baş göstermişti (HS: 94A: 3782; Onat vd. 2004, s. 42-43). İleri Kağan öldüğünde oğulları Køl Tigin ve Bilge küçük yaşta olduklarından amcaları Kapgan tahta çıkmıştı. Kapgan'ın kağanlığı rıza ile seçilmekten ziyade gücünü dayatarak kağanlığını kabul ettirme şeklindeki cebri bir yolla aldığı anlaşılıyor (JTS: 194A: 5168). Bu bir dizi örnek çocuk yaşta birinin hükümdar seçilmesinin bilhassa hükümdarın annesinin siyasette etkili olması ve sorumsuz davranabilmesi sebebiyle siyasal istikrar üzerinde menfi tesirleri olabildiğini gösteriyor. Diğer taraftan küçük yaştaki hükümdar adaylarının yetişkin yaştaki akrabalarınca etkisizleştirilebildikleri sonucuna varılabilir.

Hükümdar seçimi devlet içindeki güç dengesinin ve hizipler arasındaki çekişmelerin etkili olduğu bir süreçti. Hükümdar seçilen kişiler yeteneklerinden, niteliklerinden ziyade bağlantılarıyla öne çıkıyorlardı. Zaman zaman geleneklere aykırı şekilde, bütün üyelerin katılımı olmaksızın kurultay toplanarak hükümdar kaldırıldığı ve seçimin oldu-bittiye getirildiği görülmektedir. Xu-lü-quan-qu Chan-yu başa geçtiğinde önceki chan-yunun eşi ve sol büyük qiu-qu'nun kızı olan kadını yan-zhi yapmayıp cariyeler arasında konumlandırmıştı. Xu-lü-quan-qu, 9 yıl sonra yapılan kurultay sırasında ağır hastaydı. Konumunu düşürdüğü kadın bu durumun farkına varmış ve bir plan yapmıştı. Chan-yunun kuzenlerinden Tu-qi-tang'a kurultaydan sonra hemen dönmemesini, chan-yunun pek uzun yaşamayacağını belli olduğunu haber verdi. Chan-yu öldüğü zaman söz konusu kadın ve kardeşi alelacele göstermelik bir kurultay düzenleyerek Tu-qi-tang'ı Wo-yan-qu-di adıyla chan-yu yaptılar (HS: 94A: 3789). Büyük ihtimalle kurultayın kurallara uygun şekilde toplanmadan karar alması pek çok kişiyi rahatsız etmişti. Ama kaynaklar Wo-yan-qu-di'nin tahta çıkışına behmehal tepki verildiğine dair işaretler taşıyor. Hu-yan-di'nin tahta çıkışında annesinin başta bulunduğu bir hizip tarafından yürütülen entrikanın netiesiydi. Annesi yan-zhi, chan-yu'nun kendi oğlunu veliaht seçmeyeceğinden çekinerek sol büyük du-wei'yi öldürmüştü. Ardından Chan-yu öldüğünde vasiyetini değiştirerek göstermelik bir kurultayla kendi oğlunu tahta çıkarmıştı (HS: 94A: 3781-3782). Güyük Kağan öldüğü zaman Batu, geleneklere uygun olmayan bir şekilde, kendi ulusunda kurultay toplayıp Mengü'yü kağan seçti. Fakat bu kararı kabul ettirmek kolay olmayacaktı. Bunun farkında olan Batu, Mengü'ye refakat etmek üzere bir ordu görevlendirerek Kerulen'de meşru görünen bir kurultay yaptırarak onu ikinci kez seçtirmek istedi. Güyük'ün oğulları, Batu ulusunda yapılan ilk kurultayın kararını tanımadılar. İkinci kurultay bu sebeple planlandı. Mengü'nün bu kurultayda da onay alacağı kesindi. Güyük'ün oğullarının pek taraftarı yoktu. Bu sebeple kurultayı sabote etmeyi denediler. Önce bir kişiyi vekil

seçerek kendileri adına oy kullanmasını kabul ettiler. Daha sonra vekillerinin tercihini reddettiler. Nihayet Batu'nun baskısı üzerine kurultaya katılacaklarını duyurdular, ama türlü bahaneler öne sürerek herkesi bir süre oyaladılar. Mengü onların muhalefetine rağmen seçildi. Kurultayı basmak ve Mengü'yü öldürmek amacıyla bir birlik gönderdiler. Tesadüf eseri olarak plan açığa çıkarıldı ve suikast önlendi (Jackson, 2010, ss. s. 168-169).

Hanedanın her erkek üyesinin, daha dar kapsamda herhangi bir hükümdarın oğullarının tahta aday olabilmesi, tahtın babadan oğula, kardeşten kardeşe, amcadan yeğene veya yeğenden amcaya geçtiği bir sistem yaratmıştır. Sistemde tahtın babadan oğula geçtiği duruma dikey veraset, kardeşten kardeşe geçtiği duruma yatay veraset, amcadan yeğene veya yeğenden amcaya geçtiği duruma ise çapraz veraset ismi verilmek suretiyle sistemin üç işleyiş şekli incelemeye tabi tutulabilir.

Dikey veraset, bozkır geleneğinde diğer iki türden daha meşru bir yol sayılıyordu. 585'te ölen İşbara Kağan, oğlunu kenarda bırakarak kardeşi Chu-luo-hou'nun tahta geçmesini istemişti. İşbara'nın oğlu Yong-yu-lü, babasının kararına boyun eğmiş, amcasını tahtı devralmaya davet etmişti. Chu-luo-hou bir mektup yazarak teklifi reddetmişti. Mektupta "Biz Mu-kan Kağan'dan beri küçük kardeşi abisine, gayrimeşru olanı meşru olana tercih ettik. Atalarımızın töresine karşı geldik. Neticede birbirimize saygımız kalmadı. Tahta sen çıkmalısın, ben tereddüt göstermeden önünde eğilmeliyim" demişti. Her ne kadar zamanla ikna olarak tahtı devralmış olsa da Chu-luo-hou'nun mektubu dikey verasetin meşruiyetini vurgulaması bakımından çok önemlidir (SS: 84: 1870; Liu, 2011, ss. 79-80).

Mo-du Chan-yu'nun babasını öldürerek tahtı ele geçirdiği M.Ö. 209'dan Yi-zhi-xie'nin yeğenine saldırarak tahtı zorla ele geçirdiği M.Ö. 126'ya kadar Hun İmparatorluğu'nda 83 yılda dikey veraset işledi ve sadece üç kişi, Mo-du, Lao-shang ve Jun-chen, tahta geçti. Mo-du 35, Lao-shang 13 ve Jun-chen 35 yıl hüküm sürdü. Uzun hüküm süreleri, hükümdarların geride yetişkin ve yetkin oğullar bırakabilmesini sağlamış olabilir. Yi-zhi-xie dahi 13 yıl tahtta kalarak yerini 9 yıl hüküm sürecek olan oğluna bırakmıştı. Bu hesapla Hun İmparatorluğu'nda dikey veraset 8 yıl başta kalan Wu-wei ve onun 9 yıl hüküm süren oğlu Wu-shi-lu ile birlikte bir süre daha devam etti. Sayıları hiç az olmayan örnekler, dikey verasetin kolayca ve kalıcı olarak yatay veya çapraz verasete dönüşebildiğini gösteriyor. Wu-shi-lu'nun çok küçük yaşta tahta çıkıp geride yetişkin bir varis bırakmadan ölmesi neticesinde dikey veraset bozuldu (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775-3776). Yi-zhi-xie'nin dikey verasetin bozulması üzerinde belirgin bir etkisi olduğuna kanaat getirmekte bazı güçlükler vardır. Çünkü o tahta geçtikten sonra hükümdarlık iki nesil daha onun soyundan devam etti. Hatta Wu-shi-lu yetişkin varis bırakabilse belki daha uzun süre onun torunları tahta çıkacaktı. Dikey verasetin önünü kesmekle kalmayıp hem yatay hem de çapraz verasetin önünü

açtılar. Yi-zhi-xie'nin tahtı zorla ele geçirmesine karşın Wu-shi-lu'nun amcaları Gou-li-hu ve Ju-di-hou kurultayın meşru seçimiyle chan-yu olmuşlardı. Yatay ve çapraz verasetin meşru bir şekilde işlemesine güçlü örnekler oldular.

Dikey verasetin en çok Rou-ran Kağanlığı'nda işlediği söylenebilir. Belli başlı iç savaş ve darbe durumları hariç bırakıldığına taht hep babadan oğula geçti. Dikey olmayan veraset yöntemiyle tahta geçenler Hu-lü, ondan tahtı zorla alan Bu-lu-zhen, tahtı Bu-lu-zhen'den zorla alan Da-tan, Dou-lun'a yapılan darbeden sonra tahta davet edilen Na-gai'dir. Bunlar arasında yalnız Hu-lü tahtı barışçıl bir yolla almıştı. She-lun, geride yetişkin bir varis bırakmadan öldüğünde kurultay kardeşi Hu-lü'yü tahta çıkarmıştı (WS: 103: 2291). İlginç bir şekilde Rou-ran Kağanlığı boyunca yatay verasetin işlediği tek örnek bu oldu. Rou-ran Kağanlığı'nda dikey veraseti oturtan Da-tan oldu. Tahtı zorla ele geçiren Bu-lu-zhen, Da-tan'ın da aynısını kendisine yapmasından endişeliydi. Onu ortadan kaldırmak için harekete geçtiyse de başarısız oldu ve Da-tan onu öldürüp tahta çıktı (WS: 103: 2292; Kırilen, 2016, s. 139-140). Bunu takip eden yaklaşık bir asır boyunca kağanlık Da-tan'ın soyundan ilerledi. 485'te kağan olan ve kötü bir yönetim sergilemekle eleştirilen Dou-lun, kendi devlet adamlarınca öldürüldü. Bilge bir adam olarak tanınan ve takdir edilen amcası Na-gai teklif üzerine kağan oldu. Na-gai'nin kağan olması dikey veraseti bitirmedi. Yalnızca kağanlık hanedanının bir dalından bir diğer dalına geçti.

Gök Türk Kağanlığı'nda dikey veraset hiçbir zaman uygulanamadı. Orhun Abideleri'nde dahi devletin çöküş sebeplerinden bahsedilirken önce “kardeşin abisi gibi bilge ve cesur yaratılmamış olduğu”, ancak bundan sonra “oğulun babası gibi bilge ve cesur yaratılmamış olduğu” dile getirilmiştir (Ergin, 2012, s. 8-9). Gök Türk Kağanlığı'nda yatay ve çapraz veraset örneklerinin daha çok görülmesinin bir sebebi kağanların kendi oğulları yerine kardeşlerini varis göstermeleri, sayısı hiç az olmayan taht kavgaları ve Sui ve Tang devletlerinin himayesinde kağanlık ilan edenlerdir. Bunlar bir anlamda çok iniş çıkışlar içeren Gök Türk tarihinin istikrarsızlığının veraset sistemindeki yansıması olarak görülebilir. Uygur Kağanlığı'nda iç savaşlara, taht kavgalarına rağmen çoğunlukla tahtın babadan oğula geçtiği, dikey verasetin işlediği görülür. Tu-yu-hun devletinde dikey veraset çok daha etkin bir şekilde işletildi.

Boylarüstü bozkır devletlerinde bir hükümdarın bütün oğullarının tahta aday olabilmesi, tahtın kardeşten kardeşe geçmesine, yani yatay verasete de imkân sağlıyordu. Yatay veraset yolunun açık olması bazı durumlarda krizlerin çözümünü sağlarken bazı durumlarda da yeni krizler yaratabiliyordu. Hükümdarın geride yetişkin varis bırakmaması durumunda bir çocuğun hükümdar olmasından doğacak risklerden sakınmanın bir yolu olarak hükümdarın oğlu yerine kardeşi tahta çıkarılabiliyor, bu da olası bir yönetim krizine kısa vadede etkili bir çözüm oluyordu. Hu-lu-gu Chan-yu, oğlunun yaşının küçük olması münasebetiyle devleti idare etmekte başarılı

olacağına inanmadığından oğlu yerine kardeşinin tahtı tevarüs etmesini vasiyet etmişti. Gerçi sonradan bu vasiyet gizlenerek yine oğlu tahta geçirildi, ama gizlenen bu vasiyet, yatay verasetin çocuk hükümdarın getirdiği risklerden korunmanın bir yolu larak görüldüğüne dair bir vesika olarak kaynaklarda yer buldu (HS: 94A: 3781-3782). Wu-wei Chan-yu öldüğünde oğlu Wu-shi-lu, küçük yaşına rağmen tahta çıkarılmış, bu yüzden Çinliler ondan Çocuk Chan-yu diye bahsetmişti. Wu-shi-lu 9 yıllık hükümdarlığından sonra öldüğünde geride çok küçük bir oğul bırakmıştı. Üstelik kendisi bir çocuk olarak hükümdarlığında iç dengeleri bozan, hoşnutsuzluk ve korku yaratan sertlikte kararlar vermişti. Benzer sorunları, belki daha büyük sorunları yaşamamak için kurultay Wu-shi-lu'nun amcasını chan-yu seçti. Ertesi yıl amcası Gou-li-hu da ölünce bu sefer bir diğer amcası Ju-di-hou tahta çıkarıldı (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775-3776). Rou-ranların ilk kağanı She-lun öldüğünde oğlunun yaşı küçüktü. Bu sebeple She-lun'un kardeşi Hu-lü kurultayın tercihiyle kağan kaldırıldı (WS: 103: 2291). Gök Türklerin ilk kağanı Bumin öldükten sonra oğlu Ke-luo kağan kaldırılmıştı. Fakat bir yıl sonra, muhtemelen yetişkin bir varis bırakmaksızın, onun da ölmesi üzerine kardeşi Mu-kan tahta çıktı. Mu-kan'ın tahta çıkması ve başarılı idaresi kağanlığın kuruluş sürecinin daha başında verasetten kaynaklanan bir iç çatışma yahut çocuk yaşta bir kağanın etrafında onu yönlendirerek kendilerine çıkar sağlamaya çalışacak devlet adamlarının yaratacağı çalkantılardan koruyan, devletin teşkilatlanma ve güçlenme sürecinin devam etmesini sağlayan önemli bir gelişmeydi.

Yatay veraset, bir hükümdarın oğullarının her birinin taht üzerinde hak sahibi olmalarının bir takdiri ve iyi niyet göstergesi olarak da işleyebiliyordu. Bu tür durumlarda tabiri caizse taht kardeşten kardeşe ikram yoluyla geçiyor gibiydi. Ju-di-hou Chan-yu M.Ö. 96'da öldüğü zaman veliaht olan sol bilge beyi, kurultay toplantısına katılmamıştı. Bu sebeple küçük kardeşi chan-yu seçildi. Ama tahtın aslında abisinin hakkı olduğunu düşündüğünden tahtı ona devretti. Eğer abisi ölürse tahtın kendisine kalması üzerinde anlaşılabilir. Böylece sol bilge beyi, Hu-lu-gu Chan-yu adıyla tahta çıktı (HS: 94A: 3778). M.Ö. 31'de Hu-han-ye Chan-yu ölmek üzereyken oğullarından Qie-mo-che'yi veliaht seçmek istemişti. Ancak yaşı küçüktü. Yaşça büyük olan Diao-tao-mo-gao'nun ise annesi yan-zhi değil, cariyede olduğundan asalet bakımından Qie-mo-che'nin gerisindeydi. Bir dizi tartışma sonucunda Hu-han-ye, yan-zhi ve yan-zhi'nin kız kardeşi olan cariyeye, tahta büyük olanın geçmesine ve Qie-mo-che yetişkin olduğunda tahtı ona devretmesine karar verdiler (HS: 94B: 3806-3807).

Hükümdarın tahtı oğlu yerine kardeşine bırakmaya karar vermesi oğlunun yaşının küçük olmasından başka sebeplerden de kaynaklanabiliyordu. Hu-han-ye, kardeşi Zhi-zhi ile giriştiği taht kavgasında yenik durumda olmasına karşın Han desteği sayesinde bu kavgayı kazanmış ve tek hükümdar olarak Hunları idaresi altında tutabilmişti. Üstelik Han devletiyle çok iyi ilişkiler

kurmuştu. Bu ilişkilere dayanarak bir Han prensesiyle evlenmek istemiş, kendisine Wang Zhao-jun gelin edilmişti. Hu-han-ye'nin Wang Zhao-jun'dan oğulları olmuştu. Başka pek çok cariyesinden ve yan-zhiden de oğulları vardı. Fakat varisini seçerken Wang Zhao-jun'dan olan oğullarını yok saymıştı. Herhalde bunun en önemli sebebi ondan doğan bir oğlunun tahta geçmesi durumunda Hun devletinin mutlak bir Han etkisi altına gireceğini öngörmeleri idi. Hu-han-ye'den sonra taht ardı ardına oğullarına devroldu. Yani art arda birçok defa yatay veraset işledi. Bu süreçte Wang Zhao-jun kendi oğluna da sıranın geleceğine inanarak umutlanmıştı. Fakat umutları boşuna çıktı. Hiçbir zaman onun oğlunun tahta geçmesi düşünülmeydi. Hu-han-ye'nin tahta geçen oğullarından hiçbiri tahtı Wang Zhao-jun'dan doğmuş bir kardeşine devretmeyi düşünmedi. Burada tahtın Çinli bir prensesten doğmuş bir hanedan mensubuna bırakılması durumunda bağımsızlığın tehlikeye gireceği kaygısı görülüyor. Gök Türk hükümdarı Mu-kan Kağan'ın oğlu Da-luo-bian yerine kardeşi Taspar'ı varis seçmesinde asalet derecesiyle ilgili bir kaygı olduğu düşünülebilir. Çünkü Da-luo-bian bir cariyeden doğmuştu. Asaleti kusurlu görülüyordu. Taspar'ın ölümünden sonra She-tu, Da-luo-bian'ın kağan olmasına bu sebeple itiraz etmişti. Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın dağılmasından sonra Tang hükümdarı Tai-zong'un bir kukla hükümdar olarak kullanmak istediği A-shi-na Si-mo hakkında *Jiu Tang-shu*'da Türk'ten çok Soğd'a benzediği için veliaht yapılmadığını yazar. İşbara Kağan'ın oğlu Yong-yu-lu'yu çekingen ve mental açıdan zayıf bulduğu için kağanlığa uygun bulmayıp, uzun zamandır birbirine karşı kıskançlık duyguları besleyen iki kardeş olmalarına rağmen kardeşi Chu-luo'yu varis seçtiğini bunlara eklemek gerekir.

Hükümdarların kötü kararlar vermeleri veya zâlimane bir yönetim anlayışı tercih etmeleri durumunda halktan veya devlet bünyesinden kaynaklanan bir refleksle devrildiklerine dair bazı örnekler vardır. Bu tip durumlarda çoğunlukla yatay veya çapraz veraset işletilmiştir. Çinlilerin Çocuk Chan-yu diye andığı ve idam kararı vermekten keyif aldığını belirttikleri Wu-shi-lu Chan-yu Hunlar arasında tedirginlik yaratmıştı. Sol büyük du-wei, bu tedirginliği harekete dökerek chan-yuyu öldürüp Han devletine sığınmayı planlamıştı. Neticede planı açığa çıktı ve idam edildi, fakat belki başarılı olsa Wu-shi-lu'nun amcalarından birinin tahta geçirilmesi büyük olasılıktı. Çünkü yıllar sonra Wu-shi-lu öldüğünde tahta amcası geçti (SJ: 110: 2914; HS: 94A: 3775). Rou-ran kağanı Dou-lun'un kötü idaresinden bizar olan devlet adamları onu ve annesini öldürüp amcası Na-gai'yi tahtı devralmaya davet etmişlerdi (WS: 103: 2296).

Zhou-shu, Gök Türklerde kağanın tahta çıkış törenini şöyle anlatır:

“Hükümdar tahta çıkarken en yüksek unvanlı devlet adamları onu keçe üzerinde kaldırıp güneş yönünde dokuz kez döndürür, her dönüşte önünde eğilirlerdi. Bu bitince hükümdarı at arabasına bindirip dolaştırırlardı. Boğazını ipek bir bez sararak zorlukla nefes alacak şekilde sıkı, sonra

çözüp hemen “kaç yıl kağan kalacaksın?” diye sorarlardı. Hükümdar akli başından gitmiş durumda, açık seçik bir şekilde az veya çok diyemezdi. Devlet adamları onun ağzından dökülenlerden süreyi kestirmeye çalışırlardı” (ZS: 50: 909; Liu, 2011, s. 20).

Moğolların Gizli Tarihi'nde Temuçin'i kağan kaldırmak isteyenler ona karşı görev ve sorumluluklarını belirten bir ant içtiler (Temir, 2016, s. 59-60). Muhakkak ant içildikten sonra bir tören yapılmıştır, fakat törenden bahsedilmiyor. 1206'daki kurultayın ise Onan Nehri kıyısında toplandığı ve 9 parçalı tuğlar dikildikten sonra Temuçin'in kağan kaldırıldığı yazar (Temir, 2016, s. 133-134). 1227'de Ögeday'ın kağan kaldırıldığı kurultaya katılanların listesi verilir, ancak törenden bahsedilmez (Temir, 2016, s. 190-191). *Tarih-i Cihangüşa*'daki anlatıma göre Ögeday'ın kağanlığı kabul etmesinden sonra Moğol geleneklerine göre şapkalarını çıkarıp kemerlerini omuzlarına attılar, sağ elinden Çağatay'ın sol elindense Tuşi'nin tuttuğu hâlde düşünme yeteneğinin yaşlılarınkı, şansının da gençlerinki gibi olması dileğiyle tahta çıkarıldı. Sonra Uluğ Noyan, kağana şarap kadehi sundu. Saray içindeki ve dışındaki herkes üç defa diz çökerek kağanı selamlayıp iyi dilekler dilediler. Ardından kağan başta olmak üzere saraydan çıkıp güneşin karşısında üç defa diz çöktüler. Bunlar bitince şölen yapıldı (Cüveynî, 2013, s.189; Juvaini, 1958, s.187). Güyük'ün tahta çıkış töreni de bununla birebir aynıydı (Cüveynî, 2013, s.235; Juvaini, 1958, s.251). Bunu Carpini de onaylıyor. Güyük'ün tahta çıkış törenine şahit olan Carpini, güneye dönülerek secde edildiğini, sonra Güyük'ün altın çadırda tahta oturtulduğunu ve herkesin önünde diz çöktüğünü yazar (Carpini, 1996, s. 109).

Cengiz'in 9 parçalı tuğlar dikildikten sonra kağan kaldırılması, tuğun/bayrağın iktidar sembolü olmasıyla ilgilidir. Ögel, tuğun 9 parçalı olmasının gökteki 9 burçla ilgili olduğuna işaret eder (Ögel, 1991, s. 7). Gök Türkler kurttan türediklerine inandıklarından hem kağanın muhafızlarına börü (附離) diyorlardı hem de bayraklarında kurt vardı (ZS: 50: 909; Liu, 2013 s. 21). İstemi'nin oğlu Tardu'ya bağımsızlığını tanımak üzere kurt başlı bayrak (狼頭纛) gönderilmişti (SS: 51: 1331). Xue-yan-tuoların lideri Yi-nan Gök Türklere isyan ettiğinde Tang imparatoru Tai-zong, bayrak ve davul göndererek onu kağan olarak tanımıştı (JTS: 199B: 5344). Batı Gök Türk kağanı Duo-lu Kağan (咄陸可汗) Tang Hanedanı'yla dostane ilişkiler kurmak istediği zaman Tai-zong ona da bayrak ve davul gönderdi (JTS: 194B: 5183; Chavannes, 2013, s. 56). Benzer biçimde onun rakibi olan Yi-bi İşbara Yabgu Kağan'a (乙毗沙鉢羅葉護可汗) da bayrak ve davul gönderdi (JTS: 194B: 5185; Chavannes, 2013, s. 60). Bahaeddin Ögel, bunlara benzer başka örnekleri de sıraladıktan sonra kurt başının tam olarak neyi ifade ettiği üzerinde düşünmek gerektiğine dikkat çekmiştir. Metinlerde geçen kurt başı, bir tuğun tepesinde bulunan ve muhtemelen altından yapılmış bir figür olabilir. Bunun altında belki kumaştan bir bayrak belki de at yahut yak öküzü kılından tuğ bulunabilirdi (Ögel, 1991, s. 17). Bundan ilham alınarak

hükümdarların otağlarının tepesinin de altın olduğu hatırlanabilir. 9. Yüzyılda Uygur Kağanlığı'nın başkentini ziyaret eden Tamim ibn Bahr, kağanın çadırının tepesinin altından olduğunu görmüştü (Minorsky, 1948, s. 283). Carpini'nin şahadetine göre Güyük'ün ahşap direklere altın çivilerle tutturulmuş altın yapraklarla süslü bir çadırı vardı (Carpini, 1996, s. 109). Tarih boyunca zenginlik ve ihtişam göstergesi olan altın, kendini tahtlarda da gösterir. Menander, İstemi Yabgu'nun iki ayrı tahtından bahseder. Bunlardan biri altında tekerlekleri olan altın bir tahttır, diğeri ise ahşaptan olup dört ayağı altından yapılmış tavus kuşu şeklindedir (Brockley, 1985, s. 119 ve 121). Hem Rubrucklu'nun hem de Carpini'nin dikkatlerini çekmiştir ki Batu Han da altın bir tahtta oturuyordu (Jackson, 2010, s. 132; Carpini, 1996, s. 101). İstemi'nin ve Batu'nun hükümdar olmamalarına rağmen tahtta oturmaları çelişkili bir durum olmasa gerektir. Zira büyük ihtimalle kağanın oturduğu tahtı onlarınkinden ayıran işlemleri, üzerindeki değerli taşlar gibi zenginliklerin oluşturduğu ihtişamdır. Konargöçer atlı okçu bir toplumda yayın ve okun sembolik anlamları olması hiç şaşırtıcı değildir. İktidar ilişkileri bakımından yay buyurmayı, ok ise buyruk almayı temsil eder. Çünkü oku fırlatan yaydır. Batı Gök Türk kağanı İşbara Tie-li-shi Kağan (沙鉢羅唃利失) ülkesini on ülüşe bölmüştü. Ülüşlerin her birini bir şad yönetiyordu ve bunlara On Şad (十設) deniyordu. Kağan, egemenliğini temsil etmek üzere her şada altın temrenli birer ok verdi. Bu sebeple söz konusu On Şad, On Ok (十箭) olarak da anılıyordu (JTS: 194B: 5183; XTS: 215B: 6058; Chavannes, 2013, s. 56, 89). İktidar sembolleri içinde pratik değeri olan belki tek sembol mühürdür. Hükümdarın yazılı emirlerinin geçerliliğini temin eden mühürlerin Hun İmparatorluğu'ndan itibaren kullanıldığı kaynaklarda tespit edilebiliyor. Hun chan-yularının mühürleri Han ordularınca ele geçirildikleri veya Han imparatoru tarafından verildiği zaman kayıtlara geçmiştir, ama hiç şüphesiz en baştan beri bütün chan-yuların mühürleri vardı. Hun Chan-yusu Hu-han-ye M.Ö. 51'de Han sarayını ziyaret ettiğinde imparator Xuan-zong ona yeşil şeritli altın mühür (黃金璽) hediye etmişti (HS: 94B: 3798; Onat vd. 2004, s. 56). Bu mühür, Çin devlet geleneğinde imparatora doğrudan bağlı olan wang (王) ve hou (侯) unvanlı kişilere verilirdi (Onat vd. 2004, s. 120). Kısa süren Xin Hanedanı'nın kurucusu Wang Mang, Hun chan-yusunun üzerinde "Hun Chan-yusunun mührü/匈奴單于璽" yazan mührünün yerine "Xin [Hanedanı'na bağlı] Hun Chan-yusunun damgası/新匈奴單于章" yazan bir mühür vermişti. Bu değişiklikle Hun chan-yusu, Xin Hanedanı'nın doğrudan vassalı durumuna düşmüş oluyordu. Bu sebepten iki devlet arasında bir kriz yaşanmıştı (HS: 94B: 3820; Onat vd. 2004, s. 81-82). Geng-shi Saltanat Devresi'nin (更始) 2. Yılında (M.S. 24) gönderilen elçinin Hun chan-yusuna mühür (璽), ona bağlı olan beylere de damga (印) vermesi, daha evvel chan-yuya damga verilmesinin küçültücü anlamını göstermektedir (HS: 94B: 3829; Onat vd. 2004, s. 91). Bi (比), Han'a sığınıp kendini Güney Hun Chan-yusu ilan ettikten sonra imparatorun ona verdiği

hediyeler arasında altın mühür de vardı (HHS: 89: 2943). M.S. 50’de Bi ölüp kardeşi Mo (莫), Qiu-fu-you-di Chan-yu (丘浮尤鞮單于) adıyla tahta çıktığı zaman Han imparatoru ona da bir altın mühür göndermişti (HHS: 89: 2948). M.S. 90’da Güney Hun ordusu Han ordusuyla müştereken Kuzey Hun Chan-yusuna saldırmış, chan-yu kaçmayı başardıysa da yeşim taşından mühür (玉璽) ele geçirilmişti (HHS: 89: 2953). Bir yıl sonra Sağ Lu-li Beyi Yu-chu-jian (於除鞮) kendini Kuzey Hun Chan-yusu ilan etti. Han generali Dou Xian’ın girişimiyle ona yeşim taşı mühür hediye edildi (HHS: 89: 2954). M.S. 143’te Hu-lan-ruo-shi-zhu-jiu Chan-yu’ya (呼蘭若尸逐就單于) da yeşim taşı mühür hediye edildi (HHS: 89: 2962). Carpini’nin bildirdiğine göre Güyük Kağan’ın mühründe “Gökte Tanrı yerde Güyük Han, Tüm İnsanlığın İmparatoru’nun Mührü” yazıyordu (Carpini, 1996, s. 85).

Shi-ji’de verilen bilgiye göre Hun chan-yusunun ülüşü Dai ve Yun-zhong sınırlarındaydı (Otkan, 2018, s. 67). Doğu Gök Türk Kağanlığı’nda tölis ve tarduş şadlar kağanın batısında ve doğusunda ülüş alıyordu. İkisinin ortasında ise kağanın ülüşü vardı. Keza Moğol İmparatorluğu’nda da uluslar dağıtılmış, Karakurum merkez olmak üzere kağan için bir merkez ulus ayrılmıştı. Bütün ülüşler yetiştirebildikleri asker sayısı esasınca büyükten küçüğe sıralandığına göre hükümdarın ülüşü en büyük olanıydı.

Orhun Abideleri’nin, Gök Türk kağanlarının tebaasının güvenliğini, huzurunu, refahını sağlamakla yükümlü olduğu görüşünü beslemek için sıklıkla kullanılması yanlış değildir. Bilge Kağan ve Köl Tigin yazıtlarında Kağanlığın dağılmasından sonra Türk boylarının fakirleştiği, öldürüldüğü, kul olduğu ve bunlardan üzüntü ve pişmanlık duyarak kağanlığın özlemini çektiği anlatılır (KTD 7-10, KTD 21-24, BKD 7-12; Ergin, 2012, s. 10-11, 16-17, 34-37). Ötügen merkez olmak üzere Gök Türk Kağanlığı’nı kurmakla Çin’e bağlanmak kıyaslanarak kağanlık kurmanın daha iyi olduğu öğütlenir. Türk Tengrisi de Türk boylarına yol gösterip kağanlığı yeniden kursun ve bodunu düşüğü sıkıntılardan kurtarıp huzura ve bolluğa kavuşturursun diye İleriş Kağan’ı göndermiştir (KTD 11-16, KTD 26-30, BKD 2, BKD 14, BKD 18-24, BKD 33; Ergin, 2012, s. 13-15, 18-19, 32-33, 38-39, 40-43, 48-49). Böylece Gök Türk kağanları hep bodunun huzuru, güvenliği, refahı ve mutluluğu için çalışmışlardır. Tonyukuk Yazıtı, Tonyukuk’un hizmet ettiği İleriş, Kapgan ve Bilge Kağan olmasa Türk Bodunu’nun yok olacağını söyleyerek son noktayı koyar (T2K 1-4; Ergin, 2012, s. 80-81). Hu-yan-di Chan-yu küçük yaşta tahta çıktığından annesi vekalet etmiş ve fevri kararlarıyla karışıklığa yol açmıştı. Han ordusunun saldırmamasından ve sürüleri ele geçirmesinden korkmaya başlayan Hunlar, olası bir iase sorununu çözmek için Wei Lü’nün bir şehir inşa edip orada tahıl depolama ve ihtiyaç olan yerlere bu merkezden tahıl ulaştırma fikrini uygulamak istediler. Daha sonra konargöçerlerin şehir savunması

yapamayacağını idrak ederek plandan vazgeçtiler (HS: 94A: 3782; Onat vd. 2004, s. 42-43). Hunlar ilk defa doğu ve batı olarak ikiye bölündükten sonra Zhi-zhi Chan-yu idaresindeki Batı Hunları Talas kıyısında inşa edilen başkentini beklenmedik bir şekilde Çinli Cheng Tang'ın saldırısı sonucu yıkılıp chan-yu'nun öldürülmesinden sonra Hu-yan-ye'ye katılmaya başladılar. Hu-han-ye'ye bağlı Hunlar, Çinlilerden alınan yardımlar ve korunma sayesinde refaha kavuşmuşlardı. Bundan dolayı Hu-han-ye'ye katılanların sayısı gitgide arttı. *Moğolların Gizli Tarihi*, Camuha'yı kaypak, güvenilir bir karakter olarak tarif eder. Cengiz ise onun aksine sözünde duran, hakkı gözeten, kendisine hizmet edenleri mutlaka ödüllendiren, üstelik her koşulda başarıya ulaşarak takipçilerine yeni çıkarlar sağlayan bir lider olarak tebarüz eder. Cengiz'e katılımlar bu sayede artmıştır. *Orhun Abideleri*, hükümdarın refah yaratma görevini ideolojik yanı çok daha güçlü olarak anlatırken diğer örnekler işin pratik yönünü daha ziyade destekliyor. Refah yaratan hükümdarın yeni katılımcıları cezbettiği, bu sayede gücünü arttırdığı görülüyor. Refah, adaletle desteklendiğinde hükümdarın saygınlığı bir kat daha artmaktadır ve adaletin somut ve güçlü bir talebi her zaman vardır. Wu-shi-lu Chan-yu'nun sıklıkla idam kararları vermesi adalet duygusunu sarsmış olacaktır ki sol büyük du-wei, onu öldürmeyi planlamıştı (HS: 94A: 3775; Onat vd. 2004, s. 33). Hu-lu-gu Chan-yu, onun tahta geçmesi için ısrar eden kardeşini varis yapmıştı (HS: 94A: 37778; Onat vd. 2004, s. 37). Kısa süre sonra kardeşi öldüğünde yeğenini sol bilge beyi değil, çok daha düşük bir konum olan ri-zhu beyliğine ataması adaletsizlik olarak görülmüştü. Bunun neticesi ri-zhu beyi Xian-xian-chan'ın (先賢擇) ülüşünü toplayıp Han'a sığınması oldu (HS: 94A: 3790; Onat vd. 2004, s. 51; ZZTJ: 22: 721-722). İllig Kağan, Xue-yan-tuo isyanını bastırmayı başaramayan yeğeni Tu-li'yi hapsedtiğinde bunu adil bulmayan devlet adamları karşı çıkmış, bunun üzerine Tu-li serbest bırakılmış ve derhal Tang Hanedanı'na sığınmıştı (JTS: 194A: 5161; ZGZY: 2: 37; THY: 194: 1689).

Taşagül, *Orhun Abideleri*'nden hareketle töreyi kanunlar bütünü olarak tanımladı. Törenin hükümlerinin değiştirilebildiğini ama bazı hükümlerin ki bunlar aslında ilkeler olarak adlandırılmalıydı, değiştirilemez olduğunu yazdı. Aynı çalışmada kağanın töre hükümlerini değiştirme yetkisi olmadığını, yalnız korumakla mükellef bulunduğunu yazdı. Buna mukabil törenin değiştirilebilir olan hükümlerini değiştirme yani yasama yetkisinin hangi kurumda veya kimde olduğunu belirtmedi. Ögel ise yine Orhun Yazıtları'nda geçen "ağır töre" ifadesinden hareketle töreyi ikiye ayırdı. Ağır töre namıyla anılan hükümlerin "ilk anda devleti düzene sokmaya yarayan, atalardan kalan töreler"; anayasa yerine geçen, saygı değer töreler (hükümler) olarak diğer törelerden (hükümlerden) ayrıldığını yazdı.

Törenin manası üzerinde bugüne dek yapılmış yorumlar incelendiğinde gelenek, yasa, siyasî düzen anlamlarının öne çıktığı müşahede edilir. Ögel'in töreyi anayasaya benzetmesinden

kaynaklanan “bozkır devletleri anayasal devletler miydi?” sorusu görmezden gelindiğinde bile hükümdarın yasama yetkisi olmadığı yorumunu doğrulamak kabil olmuyor. Buna karşın hakikaten değişmez hükümlerin varlığı tespit edilebiliyor. *Orhun Abideleri*’nde “Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumin Kağan İstemi Kağan olurmuş. Olurupan Türk Bodunung ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş” sözleriyle Kağanlığın kurucu hükümdarının (veya hükümdarlarının?) devletin ilk düzenini kurduğu belirtilir (Ergin, 2012, s. 8-9). İlk düzen, boylarüstü bir bozkır devletinin kurucu hükümdarının bir anlamda sembole dönüştüğü, onunla özdeşleşen birtakım hukuk normlarının, siyaset ilkelerinin ve egemenlik anlayışının bütün bir hatırasıdır. Hatıra olması münasebetiyle büsbütün gerçekçi bir anlayıştan ziyade soyut değerler kümesini ifade eder. Bozkırlıların elinden çıkan veya doğrudan onlardan alıntılanan metinlerde ilk düzenin sıklıkla anılması belirli siyasal işlevleri olan bir tercihtir. Bumin veya Cengiz gibi kurucu hükümdarlardan sitayişle bahsedilmesi devletin köklü, sağlam ve meşru bir düzeni olduğu fikrini güçlendirir. Köl Tigin ve Bilge Kağan adına dikilen kitabelerde bu anlayışı görmek mümkündür. Metnin başında Bilge Kağan, elde ettiği başarılarla Türk halkına sağladığı refahı, düzeni, mutluluğu anlatır ve onları önceki kağanların başarılarını takdir etmekte zayıf davrandıkları için dağıldıkları, özellikle Çin’le yakınlaştıkları için felakete uğradıklarını hatırlatarak eğer yeniden kağanlarına itaatsizlik ederlerse aynı felaketleri yaşayacakları yönünde uyarır (Ergin, 2012, s. 2-7). Metne göre insanlık yaratıldıktan sonra üzerine Bumin ve İstemi kağanların oturmuştur. İnsanlığın yaratılışından Bumin’in kağan oluşuna kadar geçen sürede bir tarihten söz edilmez. Böylece kağanlığın tarihi insanlık tarihiyle eşitlenmiş gibi olur. Bumin Kağan savaş alanında zaferler kazanmış, düzensiz, kuralsız bir hayat yaşamakta olan Türkleri bir araya toplayarak bir devlet düzeni içinde huzur ve istikrara kavuşturmuştur (Ergin, 2012, s. 8-9). Benzer bir şekilde, Cengiz’in ardılları da onu özel bir konuma yerleştirmişlerdir. Cengiz teşkilatsız Moğolları bir düzene kavuşturmuş, sağlam bir hukuk düzeni (casag veya yasak) kurmuş, bu düzenin devamlılığını sağlama görevini de Çağatay’a vermiştir. Cengiz’in yasası ve yasanın değişmezliği zaman zaman vurgulanmıştır. Bu şekilde düşünüldüğünde ilk düzen değişmez kural ve ilkelermiş gibi anlaşılıyor. Ancak tarihî olayların gidişatı bu yargıyı doğrulamıyor. Boylarüstü devletlerde ilk düzenle özdeşleşen birtakım hukuk normları, siyasal uygulamalar veya güç dağılımı zaman içinde değiştirilebiliyordu. Hun İmparatorluğu’nda başta xian (bilge) beyliği olarak anılan makam, sonradan makamın uğursuzluk getirdiği kanaati oluşması üzerine hu-yü (護于) beyliği olarak değiştirildi (HS: 94B: 3827). Gök Türk kağanlarından Taspar, sınırların genişlemesine bağlı olarak idarî düzenlemeler yaptı. Düzenlemelerin herhalde en ilginç tarafı küçük kağanlık makamının ihdas edilmesiydi (Taşağıl, 2003, s. 27-28). *Tarih-i Cihangüşa*’da Güyük’ün kağan kaldırıldıktan sonra yaptığı ilk işin önceki kağanlar zamanında koyulan hukuk kurallarının geçerliliğinin devam ettiğini duyurmak olduğu yazar (Cüveynî, 2013, s. 238). Yani Güyük, önceki kağanların koyduğu hükümleri değiştirebilir

veya iptal edebilirdi, ama bunu yapmamıştı. Bu örneklerin gösterdiği üzere ilk düzen değişmez olmayıp sonradan köklü olsun olmasın birtakım düzenlemeler yapılabiliyor, bazı hükümler değiştirilebiliyor veya yeni hükümler eklenebiliyordu.

İlk düzenin değişmez olmadığını öne sürmüş olmak, ilk düzenin kaynaklarını araştırmaya engel değildir. Yazılı kaynaklarda türlü konargöçer toplulukların gelenekleri ve hukukları hakkında verilen bilgiler karşılaştırılarak ilk düzenin geleneklerden beslendiği anlaşılabilir. Konargöçer toplulukların töreleri hakkında kaynaklarda erişebildiğimiz bilgiler yasaklanmış fiillerin benzerliğini gösteriyor. Bireyler arası ilişkilerle ilgili fiillerden cinayet, tecavüz, hırsızlık, zina gibi fiiller suç sayılmıştır. Devlet-birey ilişkisinde itaatsizlik, isyan, ihanet türü fiiller yasaklanmıştır. Suçlara uygun görülen yaptırımlar çeşitlidir. Kaynaklarda Cengiz'in Yasak'ının hükümleri dikkat çekecek derecede detaylı yer alır. Asla şüphe olmaksızın önceki bozkır devletlerinin töreleri de yakın ölçüde detaylıydı. Çünkü geniş sahalara yayılmış, çok kültürlü, büyük nüfuslu ve karmaşık teşkilat yapısına sahip devletlerin sınırlı bir hukukla yönetilmesi mümkün değildir. İşin bu yönünden dolayı kaynak tenkidine girişmek gereklidir.

Bozkır devletlerinde hükümdar yargı yetkisini bizzat kullanabiliyordu. İllig Kağan, 627'de Xueyan-tuo, Uygur, Bayırku başta olmak üzere bazı Tie-le boyları isyan etmiş ve Yü-gu Şad'ı kaçırmışlardı. İllig Kağan, isyanın bastırılması için yeğeni Tölis Kağan'ı görevlendirmişti. Tölis Kağan isyanı bastırmakta başarısız oldu. Tölis Kağan, Chu-luo Kağan'ın büyük oğlu olup tahta geçmesi elzem iken amcası olan Bağatur Şad onu egale ederek İllig Kağan adıyla tahta çıkmıştı. Bu yüzden aralarında çekişme vardı. İllig Kağan onu teskin etmek için tölis şad makamına getirmişti. Ancak ikisi arasındaki gerginlik bitmedi. Nihayet 626'da Tang Tai-zong'un Tölis Kağan ile gizlice anlaşmasını duyurması üzerine kağan zaten Tölis Kağan'ın kendisine karşı hamle yapmaya hazırlandığına ikna olmuştu. Yeğeni olan Tölis Kağan'ın isyanı bastırmadaki başarısızlığını fırsat bilerek 10 gün süreyle hapsedilmesine karar verdi. Tölis Kağan hapsedildiyse de devletin ileri gelenleri bunu haksız bularak ses yükselttiler. Konumunun zayıladığının farkında olan İllig Kağan, hapis cezasını uzatmaya cesaret edemeyerek yeğenin serbest bırakılmasını emretti (JTS: 194A: 5158; Togan vd. 2006, s. 18; Liu, 2011, s. 196). 10. Yüzyılda İdil Bulgar Hanı'na elçi olarak giden heyetin kâtibi olan İbn Fadlana, Oğuz topraklarında konakladıkları sırada Oğuzların oğlancılık gibi gelenekleri olup olmadığını sormuştu. Sorunun muhatabı olan Oğuz, onu bir rivayet nakletmek suretiyle kesin bir şekilde uyarı, bu konuyu asla aklına dahi getirmemesini öğütlemişti. Rivayete göre Harezmi bir Müslüman, ticaret yapmak amacıyla Oğuz yurduna gelmiş, bir Oğuz'un evinde misafir kalmıştı. Misafirliği esnasında ev sahibinin henüz tüyü bitmedik oğlunu birtakım vaatlerle ayartmış, fakat suçüstü yakalanmıştı. Oğuz yabgusu yaylakta olduğu için ona vekâlet eden amcası kuzerkîn yargılamayı bizzat yapmıştı

(Şeşen, 1975, s. 34). İbn-i Fadlan'a anlatılan bu rivayet, hükümdarın yargı yetkisini bizzat kullanabildiği gibi ona vekâlet eden kimsenin de bu yetkiyi vekil sıfatıyla kullanabildiğini gösteriyor. Moğolların Gizli Tarihi'nde muhafız kıtalarının düzenlenişinin anlatıldığı bölümde Cengiz'in üstünden haksızlık gören astların şikayetlerini kağana iletmelerini, haksızlık eden üstleri bizzat yargılayacağını duyurdu (Temir, 2016, s. 152). Anlaşıldığına göre Cengiz böyle bir karar vermiş olmasa şikayetlerin iletileceği başka bir yargı makamı vardı. Bu yargı sivil miydi, askerî bir yargı makamı mıydı, karar vermek güç olsa da Cengiz'in muhafız kıtasının düzen ve uyum içinde hareket etmesine verdiği önem dolayısıyla kıta içindeki adaleti bizzat sağlamayı tercih ettiği görülüyor.

Hükümdarın yargı yetkisini bizzat ve sınırları çok geniş olarak kullanabilmesi yetkilerinin belirli sınırları olup olmadığını sordurur. Hükümdarın yetkileri kısıtlı ise bu bir hukuk normuyla yapılmış olmalıdır. Ayrıca hükümdarın kararlarının hukuka uygunluğunu inceleyen, aykırılık gördüğünde iptal edebilen veya yaptırım uygulayabilen bir kurum olup olmadığı merak konusu olur. Güçler birliği üzerine kurulmuş bir rejimde hükümdar hem yasamanın hem yürütmenin hem de yargının en yüksek mercidir. Başkalarının kararlarını iptal edebilir, herkese karşı yaptırım uygulayabilir. Ama onun kararlarını iptal edebilecek bir kurum olamaz. Bozkır devletlerinde de böyle bir kurum yoktur. Hükümdarın yetkilerini törenin değişmez hükümleri kısıtlar.

Shi-ji'ye göre Hunlarda 24 yönetici (二十四長) vardı. Sol ve sağ bilge beyleri (左右賢王)⁵³, sol ve sağ ve sağ lu-li beyleri (左右谷蠡王), sol ve sağ büyük generalleri (左右大將), sol ve sağ büyük du-weiler (左右大都尉), sol ve sağ dang-hular (左右大當戶) vardı⁵⁴. Bunların büyük olanlarının 10'ar bin askeri, küçük olanların birkaç bin askeri vardı. Sol taraftaki ülüşler Shang-gu'nun (上谷) doğusundan Hui-he'ye (穢貉) ve Zhao-xian'a (朝鮮) kadar uzanırdı. Sağ taraftaki ülüşler de Shang-jun'un (上郡) batısında Yue-zhilere, Di'lere ve Qiang'lara komşu olacak şekilde uzanırdı (SJ: 110: 2890-2891; Otkan, 2018, s. 67). Her ne kadar bu listeye eklenmemişlerse de kayıtlardan sağ ve sol ri-zhu beyleri, sol ve sağ qie-qu/ju-qular ve Xie-tu beyi olduğu görülmektedir. Hepsi eklendiğinde yine "24 yönetici" sayısına ulaşamıyor. Ercilasun, bu ifadenin sembolik bir değer olabileceğini göz ardı etmemekle birlikte özerk durumdaki bazı

⁵³ Shi-ji'nin belirttiğine göre Hunlar "bilge" anlamında "tu-qi/屠耆" kelimesini kullanıyordu. SJ: 110: 2890

⁵⁴ *Shi-ji*'de ülüşler sıralanırken en sonda sol ve sağ gu-du-houlardan bahsedilir. Ancak olaylarla ilgili kayıtlar incelendiğinde gu-du-houların kendi ülüşleri olmayıp, chan-yu'nun hassa ordusuna lüzumlu olduğu zamanlarda kumanda ettikleri, esasen bir nevi bakan oldukları anlaşılıyor. Bkz. SJ: 110: 2890; Ercilasun, 2019, s. 214-215

beyler de dahil edilerek elde edilmiş gerçekçi bir sayı olabileceğini yazar (Ercilasun, 2019, s. 215).

Sol bilge beyleri (左賢王) Hu-lu-gu (Ju-di-hou Chan-yu oğlu. HS: 94A: 3778), Xu-lü-quan-qu (Hu-lu-gu Chan-yu oğlu. HS: 94A: 3787), Wo-yan-qu-di Chan-yu'nun ismi kaydedilmemiş olan oğlu (HS: 94A: 3790), Hu-tu-wu-si (Hu-han-ye Chan-yu'nun kardeşi, müstakbel Zhi-zhi Chan-yu. HS: 94B: 3796), Hu-han-ye'nin oğullarından Qie-mi-xu (HS: 94B: 3807), Qie-mo-che (HS: 94B: 3809), Nang-zhi-ya-si (HS: 94B: 3809), Yu (müstakbel Hu-du-er-shi Chan-yu. HS: 94B: 3827); Wu-zhu-liu Chan-yu'nun oğlu Le (HS: 94B: 3810), Hu-du-er-shi'nin oğulları Wu-da-di-hou (HHS: 89: 2942) ve Po-nu (HHS: 89: 2942) olarak sıralanabilir ki hepsi hanedan mensubudur. Sağ bilge beyleri Wu-wei Chan-yu'nun kardeşi Gou-li-hu (SJ: 110: 2916; HS: 94A: 3775), Wu-wei Chan-yu'nun soyundan gelen Tu-qi-tang ki babası da aynı unvanı taşıyordu (HS: 94A: 3789), Hu-han-ye Chan-yu'nun oğlu Zhu-lou-qu-tang (HS: 94B: 3797), Hu-han-ye Chan-yu'nun oğlu Nang-zhi-ya-si ki sonradan sol bilge beyi olmuştur (HS: 94B: 3807), Wu-zhu-liu Chan-yu'nun oğlu Yu ki müstakbel Hu-du-er-shi Chan-yudur (HS: 94B: 3810), Wu-lei Chan-yu'nun kardeşi Lu-hun (HS: 94B: 3827) olarak sıralanabilir ve yine hepsi hanedan mensubudur. Sol lu-li beyleri Lao-shang Chan-yu'nun oğlu Yi-zhi-xie (SJ: 110: 2907; HS: 94A: 3767), Hu-lu-gu Chan-yu'nun oğlu Hu-yan-di (HS: 94A: 3782), Hu-yan-di Chan-yu'nun kardeşidir (HS: 94A: 3783) ve hepsi hanedan mensubudur. Yi-zhi-xie Chan-yu, M.Ö. 119'da Han ordusuyla yaptığı savaşta muhafızlarıyla birlikte güçlkle kaçabilmişti. O esnada sağ lu-li beyi, chan-yu öldü sanarak kendini chan-yu ilan etmiş, Yi-zhi-xie'nin yeniden ortaya çıkmasından sonra eski görevine geri dönmüştü (SJ: 110: 2910; HS: 94A: 3770). Anlaşıyor ki sağ lu-li beyi de hanedan mensubuydu. Hu-lu-gu Chan-yu ölmek üzereyken kardeşi sağ lu-li beyini veliht ilan etmek istemişti (HS: 94A: 3781). Ju-di-hou Chan-yu'nun küçük oğlunun sol büyük general olduğu biliniyor (HS: 94A: 3778). Ju-di-hou Chan-yu'nun kendisi de önceden sol büyük du-wei idi (SJ: 110: 2917; HS: 94A: 3776). Hu-lu-gu Chan-yu'nun üvey annesinden olan kardeşi sol büyük du-wei idi (HS: 94A: 3781). Unvanlar küçüldükçe kaynaklarda şahıs isimlerine ve bu şahısların akrabalık bağlarına dair bilgi bulmak zorlaşıyor. Bu sebeple sol ve sağ büyük dang-hu unvanlı kişilerin kimliklerini tespit etmek mümkün olmuyor. Yine de ismi ve kan bağı tespit edilebilen yukarıdaki isimlerden yola çıkılarak Hunlarda büyük ülüşlerin hanedan mensupları arasında paylaşıldığı anlaşılıyor.

Çin kaynaklarındaki bilgiler derlendiğinde Gök Türklerde yabgu (葉護), şad (設), tigin (特勤) gibi unvanlar olduğu, ayrıca hiyerarşide yabgudan daha aşağıda olan küçük kağanlar bulunduğu anlaşılıyor (ZS: 50: 909; SS: 84: 1864; TD: 197: 5402; Liu, 2011, s. 20-21). Ayrıca toplam 28 yönetici olduğundan bahsediliyor. Sayılanlar içinde yabgular, şadlar ve küçük kağanlar ülüş sahipleriydi. Şadların 10 bin askeri, yabguların ve küçük kağanların daha fazla askeri

bulunuyordu. Ancak bu her zaman böyle olmayabiliyordu. İşbara Kağan kardeşi olup sonradan tahta da çıkacak olan Chu-luo-hou'yu yabgu atamıştı (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 79). Chu-luo-hou da tahta çıktığı zaman İşbara'nın oğlu Yong-yu-lu'yu yabgu atamıştı (SS: 84: 1870-1871; Liu, 2011, s. 80). *Jiu Tang-shu*'da Batı Gök Türklerinden Si Yabgu'nun önceki kağanlardan birinin oğlu olduğu yazar (JTS: 194B: 5182; Chavannes, 2013, s. 55). A-shi-na Mi-she'nin (阿史那彌射) unvanı da Bağatur Yabgu (莫賀咄葉護) idi (Erkoç, 2008, s. 104). İleriş Kağan kardeşi Duo-xi-fu'yu (咄悉匐) yabgu atamıştı (Erkoç, 2008, s. 107). Uygur Kağanlığı'nda kağanın oğlu ve varisi Tay Bilge Tutuk yabgu unvanı taşıyordu (JTS: 195: 5198; Mackerras, 1972, s. 56; Gömeç, t.y. s. 25-26).

İşbara Kağan tahtı yeğeni An-luo'dan rıza ve çağrısıyla devraldığında An-luo kendini ikinci kağan ilan etti. Tahta çıkışı iki kez engellenmiş olan Da-luo-bian sitem edince İşbara Kağan ona apa kağan unvanı verdi (SS: 84: 1865; Liu, 2011, s. 66). Aynı dönemde bir başka hanedan mensubu olan Tan-han da kağan unvanı kullanıyordu (SS: 84: 1868; Liu, 2011, s. 73). A-shi-na Ran-gan da Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın kuzey kısımlarında Tu-li Kağan unvanı kullanıyordu (SS: 84: 1872; Liu, 2011, s. 83). İllig Kağan tahta çıktığında yeğeni Shi-bo-bi'yi Tu-li Kağan yaptı (JTS: 194A: 5160; Liu, 2011, s. 195-196; Togan vd. 2006, s. 22). A-shi-na Che-bi nesillerdir korunan bir küçük kağan unvanı devralmıştı (JTS: 194A: 5165; Liu, 2011, s. 207; Togan vd. 2006, s. 30). Kapgan Kağan 699'da oğlunu küçük kağan yapmıştı (JTS: 194A: 5169-5170; Liu, 2011, s. 226; Togan vd. 2006, s. 42-43). Batı Gök Türklerinden Tong Yabgu Kağan'ın amcası Mo-he-duo-hou Qu-li Qi-pi Kağan önceden küçük kağandı (JTS: 194B: 5182; Chavannes, 2013, s. 55).

İşbara Kağan, tahta çıktıktan sonra Yi-li-gu-lu Mo-he Şad İşbara Kağan unvanıyla anıldı. Büyük ihtimalle kağanlığından önce şad idi (SS: 84: 1865; Liu, 2011, s. 66). Onun amcaoğlu da Di-qin Şad idi (SS: 84: 1868; Liu, 2011, s. 73). Shi-bi Kağan'ın kardeşi ve müstakbel Chu-luo Kağan, Si-li-fu Şad idi (JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 179; Togan vd. 2006, s. 5). Sonradan İşbara Kağan onu yabgu atamıştı. Chu-luo'nun oğlu da Ao-she Şad idi (JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 181; Togan vd. 2006, s. 5-6). İllig Kağan, Qi-min Kağan'ın 3. Oğlu olup önceden Bağatur Şad idi ve ülüşü Wu-yuan'ın kuzeyindeydi (JTS: 194A: 5155; Liu, 2011, s. 181; Togan vd. 2006, s. 6). Chu-luo Kağan'ın kardeşi Börü Şad idi (JTS: 194A: 5154; Liu, 2011, s. 180; Togan vd. 2006, s. 5). İllig Kağan'ın yeğeni A-shi-na Su-ni-shi, İşbara Şad idi (Liu, 2011, s. 193). Shi-bi Kağan, oğlu A-shi-na Shi-bo-bi'yi Ni-bu Şad atamıştı (JTS: 194A: 5160; Liu, 2011, s. 195-196; Togan vd. 2006, s. 22). *Jiu Tang-shu*'ya göre Kapgan Kağan, kardeşi Tu-xi-fu'yu sol kanat şadı (tölis şad), yeğeni Bilge'yi sağ kanat şadı (tarduş şad) yapmıştı (JTS: 194A: 5169-5170; Liu, 2011, s. 226; Togan vd. 2006, s. 42-43). Bilge Kağan da kendi yazıtında bunu doğrulamaktadır. Kendisi tahta çıktığında da kardeşi Köl Tigin'i sol kanat şadı, yani tölis şad yapmıştı (JTS: 194A: 5173; Liu,

2011, s. 239; Togan vd. 2006, s. 51). Bunların aksine bir örnek ise A-shi-na Si-mo'dur. Türk'e değil Soğd'a benzediği için ondan şüphe edilmiş, bu yüzden tigin olarak kalmış, şadlık alamamıştı (JTS: 194A: 5163; Liu, 2011, s. 203; Togan vd. 2006, s. 30).

Cengiz Kağan da imparatorluğunu oğullarına ve kardeşine üleştirdi. Cöçi, Çağatay, Tuluy birer ulus aldı. İmparatorluğun sınırları daha da genişlediğinde Ögeday yeni uluslar dağıttı.

Cüveynî, Moğol İmparatorluğu'nda ülkenin hanedanın ortak malı olduğunu iddia ederek kanıt olarak Mengü Kağan'ın kardeşlerine ulus dağıtmasını gösterir (Cüveynî, 2013, s. 95; Juvaini, 1958, s. 42). İlk kurultayda Cengiz Kağan, 6. ve en küçük kardeşine hanedanın kadın ve erkek üyelerine ulus dağıtma görevi vermişti (Temir, 2016, s. 136). Bunlara bakılınca Cüveynî'nin haklı olduğu anlaşılıyor. Moğol kağanları hanedan mensuplarına ulus dağıtmış yahut ulusları dağıtacak kişileri tayin etmişti.

3.2. BUYRUKLAR

Hunlarda chan-yuya idarede yardımcı olan sol ve sağ gu-du-hou'lar (左右骨都侯) vardı (SJ: 110: 2891; HS: 94A: 3751). *Hou Han-shu*'da Güney Hunları'nda sol ve sağ gu-du-houların altında ayrıca shi-zhu gu-du-hoular (尸逐骨都侯) olduğu yazar (HHS: 89: 2944). Bazı araştırmacılar gu-du-hou'nun "kutlu bey" anlamına geliyor olabileceğini düşünür. Çünkü gu-du (骨都) Mo-du Chan-yu'nun unvanı olan gu-tu'yu (孤塗) hatırlatmaktadır. Hu-han-ye'nin kardeşi Hu-tu-wu-si (呼屠吾斯) kendini Zhi-zhi Gu-du-hou Chan-yu (鄧支骨都侯 單于) ilan etmişti (HS: 94B: 3796). Herhalde buradaki gu-du-hou unvanının Mo-du'nun kullandığı gu-tu unvanıyla bir ilgisi vardı. Sondaki hou (侯) ise Çin devlet geleneğinde sık rastlanan bir unvandır (Ercilasun, 2019, s. 216-217; Miller, 2014, s. 7). Kaynaklar gu-du-houların tam sayısını vermediği gibi aralarında nasıl bir iş bölümü olduğunu da bildirmez. Gu-du-houların dahli olan olaylar incelenerek ne gibi görevler üstlenebildikleri hakkında yorum yapmak mümkündür. M.S. 9'da Wang Mang, Hun chan-yusuna gönderilen mührü farklı bir yazı yazdırmıştı. Üzerinde "Hun Chan-yusunun mührü/匈奴單于璽" yazan mührünün yerine "Xin [Hanedanı'na bağlı] Hun Chan-yusunun damgası/新匈奴單于章" yazan bir mühür vermişti. Sol Gu-xi-hou Su (左姑夕侯 蘇), chan-yuya eski mührü teslim etmeden önce yeni mührün üzerindeki yazısı kontrol etmesini önerdiyse de chan-yu dinlemedi. Eski mühür teslim edildikten sonra elçiler en kısa sürede geri dönmek üzere yola çıktılar ki chan-yu eski mührün iadesini istemesin. Chayu, yeni mührün üzerindeki yazının onu küçük düşürdüğünü fark edince elçilerin peşinden Sağ Gu-du-hou Dang'ı göndererek eski mührün iadesini istedi. Ama Çinliler eski mührü çoktan kırmışlardı (HS: 94B: 3820-3821; Onat vd. 2004, s. 81-82). M.S. 11'de sol gu-du-hou, Sağ Yi-zhi-zi Beyi Hu-lu-

zi (右伊秩訾王呼盧訾) ve Sol Bilge Beyi Le (左賢王樂), chan-yunun emriyle Yun-zhong'daki (雲中) Yi-shou Kalesi'ne (益壽) saldırdı (HS: 94B: 3823). Sol gu-du-hou sefere büyük ihtimalle chan-yu'nun hassa ordusuyla, ona vekâleten katılmıştı. M.S. 47'de Bi, gizlice Han elçileriyle görüşüp onlara Hun İmparatorluğu'nun haritasını verdi ve Çin'e sığınmak istediğini bildirdi. Chan-yu Pu-nu (蒲奴) bunu haber aldı ve iki gu-du-hou'yu bu olayla ilgili soruşturma yapmak üzere gönderdi. Gu-du-hoular soruşturmanın sonucunda söylentinin doğruluğunu teyit ederek chan-yuya kurultaya katılmak için geldiği zaman Bi'yi öldürmesini önerdiler. Kardeşinin haber vermesi üzerine Bi güneye çekilerek pusu kurup gu-du-houları öldürmeyi planladı. Gu-du-hoular pusuyu fark edince hafif atlılarıyla geri çekildiler (HHS: 89: 2942).

Hükümdara idarede yardımcı olduklarından, gu-du-houların, kendi ülüşleri ve orduları olmayıp chan-yu'nun yanında bulunurlardı. Bu durum güney-kuzey bölünmesinden sonra değişmiş olabilir, çünkü Hou Han-shu'da Güney Hun Chan-yusu Bi'nin gu-du-houlara ülüş dağıttığı yazar: Han gu-du-hou (韩氏骨都侯), Bei-di'ye (北地), Dang-yu gu-du-hou (当于骨都侯), Wu-yuan'a (五原), Hu-yan gu-du-hou (呼延骨都侯) Yun-zhong'a (云中), Lang gu-du-hou (郎氏骨都侯), Ding-xiang'a (定祥), Li-ji gu-du-hou (栗济骨都侯) Dai-jun'a yerleştirilmiştir (代郡) (HHS: 89: 2945). Söz konusu ülüşlerin dağıtılması karmaşık bir durumdur. Çünkü Güney Hunlarının egemen oldukları bir ülke yoktur. Onlar Han Hanedanı'na sığınmış ve onların topraklarında varlık sürdürmüşlerdir. Bu bakıma chan-yunun dağıttığı ülüşler kendi toprakları olmadığı için belki ülüş olarak değerlendirmek doğru olmayabilir.

Gök Türk ve Uygur kağanlıklarında bakanlara buyruk deniyordu⁵⁵. Buyruk sözcüğünün anlamı hakkında çeşitli görüşlerin varlığına karşın, buyruklar askerî görevler de üstlenebilen yöneticiler olmalıdır. Gök Türk Kağanlığı'nın teşkilat yapısını çalışan Hayrettin İhsan Erkoç, Gök Türklerde bugünkü gibi uzmanlaşmış bakanlar olmamasına rağmen Çin kaynaklarında bakan olarak anılıyor olabileceklerine dikkat çekmektedir (Erkoç, 2008, s. 226). Bozkır devlet düzeninde asker-sivil ayrımı yapmanın zorluğu bu konuda da modern araştırmacıları zorlayan bir durum yaratıyor. Tıpkı Hunlardaki gu-du-houların hem askerî hem sivil işler yaptığı gibi buyruklar da yeri

⁵⁵ Orhun Abideleri'ni çeviren Thomsen ve Tekin bu sözcüğü "kumandan" yahut "amir" olarak çevirdi. Ergin ise "vezir, nazır" olarak çevirdi. Thomsen, 2011, s. 196-197; Tekin, 1998, s. 35; Ergin, 2012, s. 92. Daha fazla görüş için bkz. Erkoç, 2008, s. 166-167. Ahmet Caferoğlu da *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde kelimenin karşılığını "amir, kumandan" olarak verdi (Caferoğlu, 1968, s. 56). Abû Hayyân, *Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*'ta "buyruğ"un Uygurlarda bir rütbe olduğunu yazar (Abû Hayyân, 1931, s. 24). Çince metinlerde "buyruk" karşılığı pek çok kelime kullanılmıştır: Mei-lu (梅錄), mi-lu (密錄), pei-lu (裴祿), mei-lu (媚祿).

geldiğinde kumandanlık yapıyor, yeri geldiğinde sivil işlerle uğraşıyorlardı. *Xin Wu-dai-shi*, Uygurlarda bakanlara (相) buyruk du-du (媚祿都督) dendiğini yazar (XWDS: 74: 916).

Xue-yan-tuo Kağanlığı dağıldıktan sonra Tang imparatoru Tai-zong, du-du-fuluklar oluşturmuş ve her birinin başına orada yaşayan boyun beyini atamıştı. Onlardan biri olan Uygur Tu-mi-du (吐迷度) beklenmedik bir şekilde kendini kağan ilan etmişti. Çin kaynaklarında Tu-mi-du'nun kurduğu idare sisteminde tıpkı Gök Türklerde olduğu gibi altı dış (外宰相) ve üç iç (内宰相) buyruk olmak üzere toplam dokuz buyruk olduğu yazar (Ekrem, 2015, s. 203). Bilge Kağan Abidesi'nde de iç buyruklardan bahsedilir (BKG: 14). Çin kaynaklarında buyruklar çok defa elçilik vazifeleriyle anılırlar. Buna karşın idarî konulardaki görev ve yetkileri hakkında bilgi bulmak ziyadesiyle zordur. Kai-yuan (開元) 15. Yıl 10. Ayda (6 Ekim 727) Bilge Kağan, Buyruk Çor'u (梅錄啜) elçi olarak Tang sarayına göndermişti (JTS: 8: 191). Buyruk Çor, daha sonra Bilge Kağan'ı zehirleyerek ölümüne sebep olacak kişiydi (JTS: 194A: 5177; ZZTJ: 214: 6809). 780'de başlarında Tu-dong'un (突董) bulunduğu, küçük büyük buyrukları içeren bir Uygur elçi heyetinin arabalarında kızlar sakladıkları tespit edilmişti. Bunlar Uygur kağanı sayesinde iktidarını koruyabilen Tang Hanedanı'nın zaafından yararlanıyorlardı (JTS: 127: 3575; XTS: 217A: 6121-6122; ZZTJ: 227: 7330; CFYG: 367: 4154; Mackerras, 1972, s. 778-780). Zhen-yuan (貞元) 6. Yılda (790) Uygur Kağanlığı Da-bei-lei Buyruk General'i (達北勒梅錄將軍) Tang'a elçi göndermişti (JTS: 13: 370). 935'te Gan-zhou Uygurları'ndan (甘州回鶻), Sonraki Tang (後唐) Hükümdarı Fei-di'ye (廢帝) gönderilen elçilerin ikisi buyruk unvanı taşıyordu (CFYG: 976: 11301).

Orhun Abideleri'nde Gök Türk Kağanlığı'nın çöküş sebepleri arasında hem kağanların hem de buyrukların bilgisiz olması gösterilir. 2. Gök Türk Kağanlığı ise hem kağanının hem de buyruklarının bilge ve alp olmalarıyla övülür. Yalnız Tonyukuk, adına dikilen yazıtta kendisini ayguç olarak tanıtır (T1D: 4 ve T1K: 5). Bundan hareketle bugünün düzeninde başbakana yahut yakın tarihteki sadrazamlığa benzetilebilecek konumdaki kişinin ayguç olarak tanımlandığı düşünülebilir. Yazıtta göre İltiş ilk tuğ kaldırdığında Tonyukuk ona katılmış, İltiş'i bizzat "kağan kılmıştır" (T1B: 5-6; Ergin, 2012, s. 64-67). Dokuz Oğuzların Kıtanelarla ve Çinlilerle birleşerek hücumla geçeceği haberini alınca yapılacak karşı hamleyi yine Tonyukuk düşünmüş ve kağanın onayıyla ordunun başına geçerek planını bizzat uygulamıştır (T1B: 4-10; Ergin, 2012, s. 67-69). Çıtayı daha da yükselten Tonyukuk, hiçbir Gök Türk kağanının egemenliğini Shan-dong'a kadar yayamadığını görüp bu hedefi kağana anlatmış ve yine onay alarak Shan-dong'a kadar ordu yürütmüştür (T1D: 1-2; Ergin, 2012, s. 70-71). Aynı şekilde Kırgızlar, On Oklar ve Çinliler ittifak etmek istediğinde de karşı hamleyi Tonyukuk tasarlayıp uygulamıştır (T1D: 2-7;

Ergin, 2012, s. 70-73). Türgişler isyan ettiğinde İltiş, yeni ölmüş hatunun yoğ törenini yapmak için giderken İnel Kağan'ın ve tarduş şadın da bulunduğu ordunun başına Tonyukuk'u atamıştır (T1K: 6-8; Ergin, 2012, s. 74-75). Tonyukuk'un son derece etkili olduğu Çin kaynaklarında da teyit edilmektedir. Onun istisnai yeteneği ve nüfuzu gözardı edilse bile ayguçının savaş veya barış şartlarında izlenecek politikaların belirlenmesinde son derece etkili olduğu sonucuna ulaşılabilir. Nitekim Bilge Kağan, tahta çıktıktan sonra Tonyukuk'u askerî işlerin başına (謀主) atamıştı (JTS: 194A: 5173; Togan vd. 2006, s. 52). Bundan sonra da Tonyukuk kağana pek çok önemli konuda verdiği tavsiyelerle etkinliğini sürdürdü.

Moğol İmparatorluğu'nda buyruklukların dağılımını önceki imparatorluklara kıyasla daha berrak şekilde görebiliyoruz. Cengiz, kağan kaldırıldıktan sonra Şihhutag'ı adalet bakanı benzeri bir makama getirmişti⁵⁶. Kubilay, askerî işlerden sorumlu kılınmıştı⁵⁷. Cöçi, av işlerinden mesul kılındı (Ebü'l Ferec, 2011, s. 6). Çanai ve Ui'urtai çöllerin iskân edilmesi, buralarda su temininin sağlanmasından sorumlu tutuldu. Çağatay ise otlakların düzenlenmesi, çöllerin iskânı ve posta ofislerinin kurulması konusunda son karar mercii olarak atanmıştı (Temir, 2016, s. 203). Ayrıca Yasak'ın korunmasından ve davalardan sorumluydu (Ebü'l Ferec, 2011, s. 6). Sonradan Ye-lü Chu-cai başbakan konumuna getirilmişti (Danuu, 2016, s. 25-26). Vergilerin düzenlenmesinden ve toplanmasından ise Mahmut Yalavaç sorumluydu (Danuu, 2016, s. 26).

Erkoç'un Gök Türklerde bugünkü gibi uzmanlaşmış bakanlıkların olduğundan şüphe ettiği hatırlanarak hak vermek mümkündür. Moğol İmparatorluğu'nda yargının başına Şihhutag'ı getiren Cengiz, aynı zamanda yasanın korunmasından Çağatay'ı sorumlu tutmuştu. Burada yetkiler iç içe giriyor gibi görünüyor. Aynı şekilde çöllerin imarından Çanai ve Ui'urtai sorumluyken aynı konuda son kararın Çağatay'a bırakılması bugünkü anlamda bakanlıkların bozkır devletlerinde de bulunduğunu düşünmeyi zorlaştırıyor.

Shi-ji'ye ve *Han-shu*'ya göre Hun İmparatorluğu'nda üç soylu aile vardı: Hu-yan (呼衍), Xu-bu (須卜) ve Lan (蘭) (SJ: 110: 2890; HS: 94A: 3571). *Hou Han-shu* bunlara Qiu-lin'i (丘林) ekler (HHS: 89: 2945). Bunlar "hanedan dışındaki soylardan gelen büyük devlet adamları"dır (異姓大臣) (Miller, 2014, s. 7). İmparatorlukta gu-du-hoular bu ailelerden gelmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere Güney Hunlarında Han (韩氏), Dang-yu (当于), Lang (郎氏), Li-ji (栗济)

⁵⁶ *Moğolların Gizli Tarihi*'ni Türkçe'ye çeviren Ahmet Temir, Şihhutag'ın makamını "yüksek mahkeme reisi" olarak çevirdi. İngilizce'ye çeviren Urgunge Onon da benzer bir şekilde "he appointed [Shigi-qutuqu] to hold judgement over all" diye çevirdi. *İlhanlı Devleti'nde Nezaret* isimli tez çalışmasında Ankhbay Danuu ise "başyargıç" demeyi tercih etti. Temir, 2016, s. 136; Danuu, 2016, s. 21; Onon, 2001, s. 192.

⁵⁷ Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî, Cengiz'in Tuli'yi askerî işlerin başına getirdiğini yazdığı halde MGT Kubilay'a işaret ediyor. Bkz. Ebü'l Ferec, 2011, s. 6; Temir, 2016, s. 141

soylarından da gu-du-hoular vardı. Gu-du-hou unvanları babadan oğula geçiyordu (Miller, 2014, s. 6). Hanedanla bu aileler arasında sürekli yenilenen akrabalıklar vardı (SJ: 110: 2890-2891; HS: 94A: 3751). Fu-zhu-lei Ruo-di Chan-yu'nun kızlarından biri olan Prenses Yi-mo (伊墨居次) Sağ Gu-du-hou Xu-bu Dang (右骨都侯須卜當) ile diğeri de Dang-hu ailesinden biriyle evlenmişti (HS: 94B: 3807-3808; ZZTJ: 30: 960; ZZTJ: 37: 1200).

Gök Türk Kağanlığı'nda hanedanla (A-shi-na) buyruk soyu (A-shi-de) arasında simbiyotik bir ilişki olduğu görülüyor. Özellikle 679 ve sonrasında bu ilişki mutlak bir şekilde belirginleşir. A-shi-de Wen-fu, kağanlığı yeniden kurmayı iki kez denedi. İkisinde de A-shi-na soyundan birini seçerek kağan kaldırdı. Wen-fu'nun Tang ordusunun eline geçip idam edilmesinden kısa süre sonra A-shi-na Kutlug kendini kağan ilan ettiğinde yanında bu kez A-shi-de Yuan-zhen (阿史德元珍), yani Tonyukuk (曷欲谷) vardı. Tonyukuk, kendi kitabesinde İltiş'i kağan yapmaya kendisinin karar verdiğini söyler. A-shi-de Wen-fu'nun daha önce iki kez kağan kaldırdığı düşünüldüğünde Tonyukuk'un İltiş'i bizzat kağan kaldırdığı inandırıcı duruyor. Öte yandan yine Tonyukuk kendi kitabesinde ikrar eder ki Kutlug tuğ kaldırdıktan sonra Tonyukuk ona katılmıştır. Bu suretle A-shi-na ve A-shi-de aileleri aralarındaki hiyerarşiyi sabit tutarak iktidarı paylaştılar ve kağanlık ayakta durdukça ilişkileri aynı şekilde devam etti. Aralarındaki ilişkiyi evlilik bağlarıyla güçlendirdikleri görülüyor. Kapgan Kağan'ın damadı sonradan Tang Hanedanı'na sığınan A-shi-de Hu-lu (阿史德胡祿) idi (JTS: 194A: 5173; Togan vd. 2006, s. 51). Bilge Kağan da Tonyukuk'un kızıyla evliydi. Kapgan Kağan'ın oğlu İnel Kağan ile giriştiği iktidar savaşını kazandıktan sonra Bilge, Kapgan'ın buyruklarının hepsini öldürmüştü. *Jiu Tang-shu*'ya göre Tonyukuk'un sağ bırakılmasının sebebi kızının Bilge ile evli olmasıydı (JTS: 194A: 5173; Togan vd. 2006, s. 52).

Tang-hui-yao'nun 72. Bölümünde boyların atlarına vurdukları damgaların listelendiği bölümde A-shi-delerin bir boy olarak görüldüğü, üstelik birden fazla boy olarak görüldüğü dikkati çeker. A-shi-de (阿史德), Ba-yan A-shi-de (拔延阿史德) ve Ta A-shi-de (闞阿史德) olmak üzere üç ayrı boydan bahsedilir ve her birinin tamgası da farklıdır (THY: 72: 1307). Kaynaklarda boy beylerine verilen erkin ve ilteber unvanlarını taşıyan A-shi-delere⁵⁸ rastlandığına göre belki kağanlık kurulduktan sonra A-shi-de soyundan bazı kimselere savaş esirlerinden insan toplayarak yeni boylar oluşturup yönetme ayrıcalığı verilmiş olabilir. Böylece A-shi-deler hem buyruklar çıkararak hem de yeni boylar oluşturup yöneten bir uruğa dönüşmüş olabilir. Erkin Ekrem, Uygur

⁵⁸ 626'da İllig Kağan'ın yürüttüğü büyük harekât sırasında Erkin unvanlı A-shi-de Wu-mu Çor (俟斤阿史德烏沒啜), Tang ordusuna esir düşmüştü (JTS: 194A: 5157; XTS: 215A: 6033; Liu, 2013, s. 187). Bilge Kağan'ın Su-zong'a bir Tang prensesiyle evlenmek istediğini bildirmek üzere gönderdiği elçi A-shi-de İlteber (阿史德頡利發) olarak anılır (JTS: 194A: 5176).

Kağanlığı'nda Uygur boyundan Yaglakar uruğunun hanedanı oluşturduğunu, Tokuzoğuzları oluşturan diğer boy ve uruklardan da vezirlerin çıktığını yazmıştır (Ekrem, 2015, s. 204).

3.3. KURUCU BOYLAR VE BAĞLI BOYLAR

Kurucu boylar dışındaki boyların bazıları, Bilge Kağan'ın deyimiyle “başlıya baş eğdirip dizliye diz çöktürüp kağanlığı kağansızlatma” yoluyla devlete bağlanıyordu. Mo-du Chan-yu'nun fetihlerinin ilk hedefi Dong-hulardı (SJ: 110: 2889; HS: 94A: 3750). *Hou Han-shu*'ya göre Wu-huanlar ve Xian-beiler, Dong-huları oluşturuyordu. Mo-du'nun hücumundan kurtulmaya çalışanların Wu-huan Dağı'na sığınanları bu dağın, Xian-bei Dağı'na sığınanları da o dağın ismini almışlardı (HHS: 90: 2979; HHS: 90: 2985). Mo-du, fetihlerine Yue-zhi, Lou-fan (樓煩) ve Bai-yang'larla (白羊) devam etti (SJ: 110: 2890). Yue-zhiler tek seferde yutulamayacak kadar büyük olduklarından Lao-shang Chan-yu dahi onlara hücumlar düzenlemeye devam etti. Geri kalan Yue-zhiler, Hunlardan uzaklaşmak için Toharistan'a göç etti. Han hükümdarını Bai-deng'de kuşatarak haraç ödemeyi kabul etmeye zorladıktan sonra Hun-yular (渾庾), Qu-shiler (屈射), Ding-lingler, Ge-kunlar (鬲昆) ve Xin-liler (薪犁) bağlandı (SJ: 110: 2893). Mo-du, M.Ö. 176'da Han İmparatoru Wen-di'ye yazdığı mektupta batıya kaçan Yue-zhilerin üzerine gönderdiği sağ bilge beyinin Lou-lanları (樓蘭), Wu-sunları (烏孫), Hu-jieleri (呼揭) de içermek koşuluyla 26 devleti daha imparatorluğuna bağladığının haberini vermişti (SJ: 110: 2896). Adı geçenler arasında Hunların gücünden çekinerek kendiliğinden itaat edenler belki de vardı, ancak kaynaklar bundan haber vermiyor. Rou-ranların ilk kağanı She-lun, bozkırdaki pek çok boya saldırıp kendisine boyun eğdirmişti (WS: 103: 2291). İlk iki Gök Türk Kağanı çok kısa süre içinde öldüğü için kuruluşu tamamlamak Mu-kan Kağan'a kalmıştı. Dağılan Rou-ran gruplarından birinin lideri olan Deng-shu-zi'nin (鄧叔子) Batı Wei'ye kaçmasının ardından Mu-kan Kağan Akhunları⁵⁹, Kıtanları, Kırgızları (契骨) bir dizi sefer sonucunda bağladı (ZS: 50: 909). Tie-le boylarının da bilinmeyen bir tarihte Gök Türk Kağanlığı'na bağlandığı biliniyor, ancak cebren mi yoksa rızayla mı bilinmiyor⁶⁰. II. Gök Türk Kağanlığı kurulurken Tokuzoğuzlar, Kıtanlar, Tatabılar, Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatar, Azlar ve Türğişler savaş yoluyla bağlandı. Uygur Kağanlığı'nın kurucu boyları olan Tokuzoğuzlar önce Basımları ardından da Karlukları cebren

⁵⁹ *Zhou-shu*'da Za-da (𪛗𪛘) olarak geçiyor. Liu, Akhunların isminin yalnızca burada “𪛗𪛘” şeklinde geçtiğine işaret ediyor. ZS: 50: 909; Liu, 2011, s. 19 dipnot 50. 𪛗 ve 𪛘 karakterlerinin benzerliği dolayısıyla *Zhou-shu*'da yanlışlıkla 𪛗 yazılmış olabilir.

⁶⁰ *Sui-shu*'nun Tie-le monografisinde Tie-le boylarının hepsinin Gök Türk Devleti'ne bağlı oldukları yazar (SS: 84: 1880).

bağladılar (JTS: 195: 5198). Moğol İmparatorluğu'na Tatarlar, Kereyitler, Naymanlar, Merkitler, Kıtanlar savaş yoluyla bağlanmıştı.

Bazı boylar, gücünü gördükleri muhatabın hışmından korunmak için kendi rızalarıyla bağlanıyorlardı. Böylece zaten kaybedecekleri bir savaşın vereceği hasardan korunmuş oluyorlardı. Bazı durumlarda iktidarla en baştan kurdukları iyi ilişkiler sayesinde kendilerini başka boyların katlandığı birtakım zorluklardan da sakınabiliyorlardı. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş aşamasında Önggütler ve Uygur İdikutu rızalarıyla bağlanmışlardı. Karahitaylara bağlı olan Uygur idikutu, bağlanmak istediğini elçi marifetiyle bildirmiş, sonra da Cengiz'in huzuruna bizzat çıkıp iltifat ve ikramla karşılanmıştı (Ebü'l Ferec, 2011, s. 7).

Bağlı boyların temel yükümlülükleri, ekonomik faaliyetlerine bağlı olarak, ürettikleri ürünlerden belirli oranlarda vergi vermek, hükümdarın hassa ordusuna katılması için asker vermek ve savaş zamanlarında orduya katılmaktı. Wu-huanlar, Hunlara vergi olarak sığır, at, koyun ve deri veriyordu (HHS: 90: 2982). Xue-yan-tuo Kağanı Zhen-zhu Bilge Kağan, Tang Hanedanı'ndan bir prensesle evlenmek için vermesi gereken düğün hediyesini denkleştirmek amacıyla her boydan vergi almıştı (JTS: 199B: 5346). Moğol imparatoru Ögeday, tahta oturduğunda her yıl şölen için halkın sürülerinden 2 yaşında birer koyun, ayrıca her yüz koyundan da 1 koyunun kopçur vergisi olarak alınıp fakirlere dağıtılmasına karar vermişti (Temir, 2016, s. 202; Ebü'l Ferec, 2011, s. 25; Danuu, 2016, s. 30-31). Uygur Kağanlığı'nın kurucu unsurunu oluşturan Tokuzoğuzlar, Basmilları ve Karlukları zorla kendilerine bağlamışlardı. Bu iki boyun askerleri savaşlarda öncü kuvvet olarak görev yapıyordu (JTS: 195: 5198). Temuçin ile Tuğrul Han savaşırken, Tuğrul Han'ın başkumandan yapmak istediği Camuka bunu reddedip Cengiz'e gizlice haber göndermişti. Habere göre Tuğrul Han'ın ordusunun öncüleri Cinginler ve Dungkayidler olacaktı (Temir, 2016, s. 95).

Ülke ülüşlere bölünürken bağlı boylar da bu ülüşlere dağıtılıyordu. Tatabılar (奚) ve Xiler (霫) gibi 10 kadar boy, Tu-li Kağan'ın Yu-zhou'nun (幽州) kuzeyinde bulunan ülüşü içindeydi (JTS: 194A: 5160). *Jiu Tang-shu*'da Che-bi Kağan'ın büyük oğlu Jie-ma-tuo'nun önceden Basmlı boyunu yönettiği yazar⁶¹. Bundan kast edilen Jie-man-tuo'nun ülüşünün Basmilları içerdiği olmalıdır. Çünkü bozkır geleneğinde boyları yönetmek üzere hanedan mensubu atanması söz konusu değildir. A-shi-na He-lu (阿史那賀魯), Batı Gök Türk Kağanlığı'nda yabgu atandığı zaman Chu-mi (處密), Chu-yue (處月), Gu-su (姑蘇), Karluk ve Beş Nu-shi-bi boyu (弩失畢五姓之眾) onun ülüşüne bağlanmıştı (JTS: 194B: 5186).

⁶¹ “車鼻長子羯漫陀先統拔悉密部。” JTS: 194A: 5165

Bağlı boyların kendi aralarında ayrı bir örgütlenme durumunda olabildiklerini görüyoruz. Bumin, Rou-ran Kağanlığı'na bağlı olduğu esnada isyana kalkışacakları gerekçesiyle bazı Tie-le boylarına saldırıp 50 bin ailelik bir kısmını kendi gücüne katmıştı. Bağlı boylar arasındaki bu türden bir çatışma herhalde olağan karşılanır değildi. Nitekim sürecin devamı da olağan olmadı. Bumin, isyan ederek Rou-ran Kağanlığı'nı dağıttı. Gök Türk Kağanlığı'na bağlı boylardan Qi-biler, Xue-yan-tuolar, Si-jieler, Fu-li-jular, Hunlar, Hu-salar, A-balar ve Bugutlar dahil 10 boy 603'te örgütlü bir isyan gücü olarak Bu-jia Kağan'ı mağlup ettiler. Kısa süreliğine Chu-luo Kağan'a itaat ettikten sonra 605'te yeniden isyan ederek bu kez bağımsız bir kağanlık kurdular. Bu boyların hangi tarihte örgütlendikleri anlaşılamiyor. Belki kağanlığa bağlanmalarından önce bir boylar birliği teşkil etmişlerdi belki de sonradan isyan maksatlı olarak bir araya gelmişlerdi. 628'de Uygur, Bayırku, Ediz, Tongra, Bugut ve Xi boyları Xue-yan-tuoların liderliğinde birleşerek isyan ettiler. Bu örneklerden yola çıkarak bağlı boylar arasında kurulan, bilhassa hiyerarşi içeren ilişkilerin devletin devamlılığını ve bütünlüğünü tehdit eden bir gelişme olup olduğu düşünülebilir.

3.4. SİSTEMİN ÇEPERİ

Yerleşik toplumların bozkır devletlerinin hükmü altına girmesi, tıpkı konargöçer tebaasında olduğu gibi cebren yahut gönüllülükle oluyordu. Süreçler her iki yolda da benzer şekilde işliyordu. Bununla birlikte yaşam tarzlarındaki farklılıklar dolayısıyla kendine özgü birtakım durumlar görülür. Savaş yoluyla bağlanma durumunda yerleşim yerine giren ordu yağma yapıyor, sekeneyi bir araya toplayarak uygun gördüklerini esir alıyordu. Saldırıya uğrayan yerleşik toplumun konargöçer olandan farkı değişik meslekler icra edenlerin sınıflandırılarak bozkır devletinin başkentinin kozmopolitleşmesine hizmet edebilecek olanların başkente götürülmesidir. Konargöçer bir boydan esir alınanlar niteliksiz değillerdi. Onlar arasında başkente veya onu çevreleyen ordaya götürülenler az değildi. Ama başkente istenen ekonomik çeşitlilik bunlarla sağlanamıyordu. Çeşitlilik ancak yerleşik nüfusun iskânıyla sağlanıyordu ve yerleşik tebaanın bozkır devletindeki ilk işlevi buydu. Moğolların Harezmsah seferi esnasında Fenaket, Buhara, Gazne, Merv gibi şehirlere girdikleri zaman zanaat ehlini ayırıp başkent Karakurum inşa edildikten sonra oraya yerleştirdikleri kaynaklarda zikredilmektedir (Cüveynî, 2013, s. 126, 150-151, 157, 172, 225; Ebü'l Ferec, 2011, s. 13 ve 17). Kiragos'un ziyadesiyle abartılı görünen anlatımına göre Moğollar Gürcistan'a girdiklerinde büyük katliamlar yapmış, Gence'yi kuşatmış, şehre girdiklerinde ahalinin mallarını saklamış olduğunu görünce işkence ederek gömülerin çıkarılmasını sağlamışlardı. Daha sonra uygun gördükleri kişileri bağlayarak esir alıp götürmüşlerdi (Oktay, 2007, s. 32-33). Ri-zhu Beyi Xian-xian-chan bölgeyi yönetmek için tongpu du-weiliğini ihdas etti ve du-weilik bölgeden vergi yanında tarımda kullanılmak üzere işgücü

de topladı⁶². Mengü Kağan, Moğol tahtına geçtikten sonra nüfus sayımı yaptırarak zanaat, madencilik, balıkçılık gibi işleri vergiye bağlamış, bunun neticesine Gürcü ve Ermeni topraklarında sefalet başlamıştı (Oktay, 2007, s. 80-81, 131). Hatta Carpini'nin şahadetine göre Moğol İmparatorluğu hem insanların em de malların 10'da 1'ini vergi olarak alıyordu (Carpini, 1996, s. 79).

Bozkır devletlerine bağlı olan yerleşik toplumlar içinde Tarım Havzası şehir devletleri özgün bir konuma sahiptir. Genellikle imparatorluğun batı ucunu teşkil eden bu devletler iç işlerine müdahale olmaksızın yalnız vergi benzeri sorumlulukları yerine getirerek, imparatorluğun ekonomik çeşitliliğini güçlendiren ve İpek Yolu ile bağlantısını sağlayan araçlar olarak varlıklarını korumuşlardır. Örneğin Hunlara bağlı olan Ji-bin'de (罽賓) 5 hububatın yanında üzüm ve pirinç tarımı yapılıyor, oymacılık, kakmacılık, dokumacılık gibi zanaat dallarıyla uğraşılıyordu. Altın, gümüş, bakır ve kalay çıkarılıyordu (HS: 96A: 3885; Onat, 2012, s. 30). Ji-bin'in komşularında da benzer ekonomik faaliyetler sürdürülüyordu⁶³. Fergana'da (大宛) üzüm yetiştiriliyor ve şarap yapılıyordu (HS: 96A: 3894; Onat, 2012, s. 39). Turfan'da (Ön Che-shi) 5 meyve, bir çeşit tuz, şarap, bir tür yerel kumaş üretiliyordu (Yıldırım, 2016, s. 127). Karaşer'de (Yan-qi) pirinç, fasülye, buğday, deve, at, koyun yetiştiriliyordu (Yıldırım, 2016, s. 149). Kaşgar'da (Shu-le) pirinç, darı, şeker kamışı, buğday, bakır, demir, kükürt, ipek floş ve brokar vardı (Yıldırım, 2016, s. 198). Kumul'da (Yi-wu) 5 hububat, dut, kenevir, üzüm yetiştiriliyordu (Yıldırım, 2016, s. 254). Gök Türk döneminde Kuça'da kenevir, buğday, darı, pirinç, üzüm, altın, bakır, keçe, geyik kürkü, halı, tuz, kükürt, at, tek hörgüçlü deve bulunuyordu (SS: 83: 1852; JTS: 198: 5303; Yıldırım, 2016, s. 172). Turfan'da buğday, ipekböceği, 5 meyve, bir çeşit tuz ve şarap üretiliyordu (SS: 83: 1846; JTS: 198: 5293-5294). Budist keşiş Xuan Zong, seyahati esnasında Turfan'da 5 çeşit meyvenin bol olduğunu gözlemlemişti (Kırilen, 2015, s. 38). Song elçisi Wang Yande de aynı şeyi gözlemlemişti (İzgi, 2000, s. 57). Karaşar'da kızıl darı, kış buğdayı, hünnap kokulu hurma, üzüm, armut, erik, pirinç, buğday, nar, şeftali, badem, altın, bakır, demir, geyik derisi, halı, yeşil tuz, sarı zırnık, karabiber ürünlerinin bulunduğunu tespit etmişti (Kırilen, 2015, s. 41, 46-48).

Savaş ve herhangi bir kuşatma olmaksızın bozkır devletine bağlanmak yerleşik bir toplum açısından öncelikle yağma ve yıkımdan koruyan bir ayrıcalıktı. Ayrıca daha uzun vadede özellikle inanç gruplarından daha iyi muamele görmelerini sağlayabilen bir yanı vardı. Kiragos'un anlattığına göre Süryani hekim Simon, Hristiyanlara zarar verilmeyeceğine dair güvence verilirse

⁶² Onat, 2012, s. 15, 32 numaralı dipnot; Lin, 2007, s. 34-35

⁶³ *Han-shu*'ya göre Wu-yi-shan-li, An-xi, Fergana gibi devletlerin ürünleri de aynıydı. Bkz. HS: 96A: 3889, 3894; Onat, 2012, s. 34-35, 39

Suriye civarındaki Hristiyanların direnmeyeceğini bildirmiş, teslimiyet karşılığında Moğollar Hristiyanlara dinî serbesti sağlamıştı (Oktay, 2007, s. 56-57).

Bir bozkır imparatorluğuna bağlı olarak varlığını sürdüren boylarüstü bozkır devletleri vardır. Bir dönem Hun İmparatorluğu'na bağlı olan Wu-sun Kun-moluğu bunlara örnek gösterilebilir. Han İmparatoru Wu-di'nin Hun İmparatorluğu'na savaş açmaya karar verdiğinde Yue-zhilere ittifak teklifini iletmesi için görevlendirdiği Zhang Qian, esaretler ve yolculuklarla geçen görevi neticesinde geri döndüğü zaman, imparatora verdiği malumatta Wu-sunlara son derece yüksek bir önem atfetmişti. Eğer Wu-sunlar Han Hanedanı ile ittifak etmeye ve Qi-lian ile Dun-huang arasındaki eski yurtlarına yerleşerek Hunlara saldırmaya ikna edilebilirlerse Hunların sağ kolu kırılacak Da-xia civarındaki bütün şehir devletleri Han Hanedanı'na bağlanacaktı (Onat, 2012, s. 84). Benzer bir stratejiyi Türgiş kağanı Su-lu'yu Gök Türk Kağanlığı'ndan ayrılmaya ikna eden Tang Hanedanı da denemişti.

Mo-du Chan-yu'nun 176'da Wen-di'ye gönderdiği mektupta sağ bilge beyinin Tarım Havzasındaki 26 devleti Hun egemenliği altına aldığı yazar. Bölgedeki devlet sayısı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunur. Sayıların değişkenliğinden bağımsız olarak gerçek şudur ki bölgedeki devletler birkaç görece küçük şehrin bir büyük müstahkem şehrin hükmü altında bulunduğu küçük devletlerdir. Şehir devletleriyle birlikte konargöçer toplulukların kurduğu devletler de bulunuyordu ve aynı şekilde onlar da küçük devletlerdi. Zaman zaman bu devletlerden birinin komşularını yutarak büyüdüğü görülse bile merkezî bir devlet yapısı kurulamamış, vassal-süzeren ilişkisiyle sınırlı kalmıştır. Bu parçalı siyasî yapının kaçınılmaz sonucu dışarıdan gelen daha örgütlü ve büyük devletler karşısında edilgen olmak, büyük devletlerin çekişmesi içinde konum değiştirerek çıkarlarını korumaya çalışmaktır.

Wang Mang'ın aşırıya kaçan politik tercihleri Tarım Havzası'nda da etki göstermiş, bölgedeki devletler Çin'le ilişkilerini kesmişlerdi. Hunlar da bölgeyi uzun zamandır terk etmiş olduğundan bir otorite boşluğu oluştu. Yarkent Krallığı bundan epeyi istifade etti. M.S. 18-19'da tahta çıkan Kang, çevredeki devletlerin bazılarını boyun eğdirdi. Bu esnada Wang Mang devrilmiş, Guang-wu-di, Han Hanedanı'nı yeniden kurmuştu. M.S. 29'da Kang'ın talebi üzerine ona Xi-yü Da Du-wei unvanı verildi. Böylece Kang, Han desteği aldığı izlenimi yaratarak bölgedeki saygınlığını artırırken Han Hanedanı da bölgede bir müttefik edinmiş oldu. Kang'ın ardılı olan kardeşi Xian daha yayılmacı bir politika izledi. Sınırlarını çok genişletmiş olsa da merkezîyet yoktu. Xian, ele geçirdiği kralları öldürüp yerlerine prenslerden birini geçirerek kendisine sadık olmalarını bekliyordu. Bu esnada aldığı ağır vergiler bağlı devletleri harekete geçirdi. Turfan, Karaşar, Shan-shan dahil 18 devlet, Guang-wu-di'den duruma müdahale etmesini istedi. Henüz iktidarını

sağlamlaştıramamış olan Guang-wu-di ilgi göstermeyince Hunlardan yardım istediler. Böylece bir kez daha bir büyük güç bölgeye fiilen girdi.

Bölgedeki devletlerin taraf seçerken gücünü daha yoğun hissettikleri tarafa yaklaştıkları söylenebilir. Yü Ying-shih'in de işaret ettiği gibi bölgede Hun varlığı kökleşmiş olduğundan Han'ın bölgeye girmesi zorlaşmıştı. Wu-di elçilerini gösterişli hediyelerle bölgedeki devletlere gönderirken böyle düşünmemişti. Gönderdiği hediyeleri gören hükümdarların Han'ın gücünden çekinerek hemen haraç gönderip bağılıklarını bildireceklerini sanıyordu. Beklentisinin aksine Han'ın gücü ciddiye alınmadı. Hatta bazı hükümdarlar topraklarından geçen elçileri öldürüp taşıdıkları hediyelere el koydu. Çünkü Çin çok uzaktı ve Han ordusunun bölgede etkili bir askerî harekât yürütebileceğine inanılmıyordu. Cheng-di zamanında (M.Ö. 32-6) ki Hu-han-ye'nin Han'a bağlı bulunduğu bir dönemdir, Kaşmir kralı elçi göndererek Han ile ilişki kurmak istemişti. Bu elçilere dönüş yolunda refakat edilmesi gündeme geldiğinde Du-qin 杜欽 Büyük General Wang Feng'a 大將軍王鳳, şu sözlerle itiraz etti:

“Önceki Ji-bin kralı Yin-mo-fu, aslında Han tarafından başa geçirilmişti. Ancak sonradan isyan etti. (...) Bu yüzden yaptığımız iyiliklere karşılık veremedi ve [elçileri] öldürmekten de korkmadı. Kendisinin çok uzakta olduğunu biliyor ve [Han] ordusunun [onun ülkesine] kadar gelemeyeceğini düşünüyordu. İsteği olduğu zaman mütevazı ve hürmetkar sözler [söylüyor], bir isteği yoksa saldırgan ve mağrur oluyordu. Sonuçta onu itaat altına alamayız. Merkezî ülke [dış] ilişkilerinde her zaman cömert olmuştur. İstekleri karşılamıştır. [Çünkü] topraklarımıza yakın oldukları için bize saldırabilirlerdi. Bugün Xian-du Geçidi (縣度) engel olduğundan Ji-bin karşı tarafa geçemez. Onlar bize saygı gösterse de bu Batı Bölgeleri'nde huzuru sağlamaya yetmeyecektir. [Ji-bin Kralı] Han'a bağlanmasa şehir devletleri için bir tehlike yaratmayacaktır. (...) Bugün pişmanlık duyup bize gelmişlerdir. Fakat [elçileri içinde] hanedandan veya soylulardan hiçkimse yoktur. Hediye getirenlerin hepsi tüccardır. Bunlar hediye sunma adı altında ticaret yapıp mallarını satmak istemektedirler. Bundan dolayı, Xian-du'ya kadar onlara refakat etmek elçiliği sıkıntıya sokmak olacaktır. (...) Pi-shan'dan itibaren [Han'a] bağlı olmayan 4-5 devlet vardır. [Buralardan geçenler] kendilerini korumak için 100'den fazla devriye bıçak ve miğferleriyle gece nöbeti tuttuğu halde zaman zaman soyguncuların saldırısına uğruyordu. Eşek ve diğer hayvanlarla yiyecek taşındığı halde erzak yetmediği için birçok devletin yiyecek gerekiyordu. Bazı devletler fakir olduğundan yiyecek veremiyor, bazıları da kurnazlık ederek vermeye yanaşmıyordu. Han mührünü taşıyan elçiler dağlar ve vadiler arasında aç kalmış, yalvarsalar da bir şey alamamışlardı. [Ülkeden] ayrıldıktan 10-20 gün sonra elçiler beraberlerindeki insan ve hayvanlarla yabani bozkırlarda ölüme terk edilmiş ve geri dönememişlerdir” (HS: 96A: 3886; Onat, 2012, s. 31-32).

Wang Feng'in Çin'in o güne kadarki dış ilişkilerinin tarihini değerlendirdiği konuşması bölgeyle kurulan ilişkileri üç temel değişkenle açıklanmaktadır. İlk değişken Han'ın güvenlik ihtiyaçlarıydı. Dış tehditlerden çekinildiği sürece diplomasinin merkeze alındığı yatıştırma politikası izleniyordu. Bu politika en büyük dış tehdit olan Hun İmparatorluğu'na karşı 80 yıl sürdürülmüştü. Wu-di, Hunlarla savaşacak güce ulaşıldığına karar verdikten sonra saldırgan ve yayılmacı bir politikaya geçilmesiyle ikinci değişken olarak mesafe devreye girdi. Wang Feng uzun mesafelerin yalnızca diplomatik seferler üzerindeki zorlaştırıcı etkisini açıklamış olsa da askerî seferlerde de benzer bir sorun vardı. Wang Feng konunun askerî boyutuna hiç değinmemiş değildi. Yüzeysel bir şekilde, Kaşmir Kralı'nın Han ordularının ulaşamayacağı kadar uzakta olduğunu düşündüğüne işaret etmişti. Bu konuşma yapıldığında Çin tarihinde uzun mesafeli askerî harekâtların zorluklarına dair hem tecrübeler hem de görüşler birikmişti. M.Ö. 104'te bölgeye Çinlilerin düzenlediği ilk hücum, mesafeyi ve özellikle iaş sorununu ciddiye almayışları yüzünden üstünkörü planlanmış bir operasyondur. Li Guang-li'ye (李廣利) Er-shi Generali (貳師將軍) unvanı verilerek 6 bin atlı ve birkaç on bin mahkûmdan oluşan bir orduya kumanda ederek sefer esnasında erzak ihtiyacını bizzat karşılamak kaydıyla Fergana'nın ünlü atlarının bulunduğu Er-shi (貳師) kentini ele geçirmesi emredilmişti. Ordu Çin'den çıkar çıkmaz açıklıkla karşılaşmış, yol üzerindeki küçük devletler yiyecek vermeye yanaşmamış, şehirleri zorla alma girişimleri de hüsrarla sonuçlanmıştı. 2 yıllık aç ve yorgun yürüyüşten sonra Dun-huang'a (敦煌) ulaşan Li Gugang-li yürümekte dahi zorlanan bir orduyla Er-shi'nin alınamayacağını kavrayarak imparatora ulak gönderip geri dönme izni istemişti (HS: 61: 2699; Gumilëv, 2013, s. 144).

Elçilik heyetleri uzun mesafeli seferlerin zorluklarını ordulardan daha fazla hissetmişti. Zhang Qian'ın önerisiyle Fergana'ya gönderilen elçi heyetleri ki sayılarının birden fazla olduğu anlaşılıyor, yol üzerindeki Kun-ming'ler (昆明) ülkelerinden geçerlerken sıklıkla saldırıya uğrayıp soyulup öldürülüyorlardı. Bu sebeple üzerlerine ordu gönderilmişse bile soygunlar önlenemedi (SJ: 123: 3166 ve 3171). Lou-lan (樓蘭 yahut Shan-shan 鄯善) ve Gu-shi (姑師) ülkelerinden geçen elçilerin de kaderi aynı olmuştu (HS: 96A: 3876; Onat, 2012, s. 21).

Wang Feng'in değerlendirmesindeki üçüncü değişken bölgedeki devletlerin stratejik değerleridir. Bölgedeki güçlü devletleri tarafına çekmek veya zorla ele geçirmek, diğer devletleri sindirerek boyun eğmelerini sağlıyordu. Bölgeye konuşlandırılacak Han ordularının ihtiyaçlarını ve hareket sahalarını hesaba katarak uygun yerlerin öncelikle kontrol altına alınmasına çalışılmıştı. Han Hanedanı bölgeye girmek için ilk olarak Wu-sunlarla ittifak yapmayı denemişti. Çünkü bölgedeki en güçlü devlet ve Zhang Qian'ın düşüncesine göre Hun egemenliğinin en önemli çıpası Wu-sunların sadakatiydi. Miao Pusheng'e göre Hunlar bölgede pek fazla aktif değildi. Bölgeyi kontrol

etmek için Wu-sunlar üzerindeki hakimiyetlerine güveniyorlardı (Miao, 2016, s. 2). Onların taraf değiştirmesi Hun itibarını yıkarken Han için büyük prestij kaynağı olacaktı. Bölgenin fiilen kontrol altında tutulması ise Turfan'ın ele geçirilip birliklerin oraya konuşlandırılmasıyla mümkündü. Askerî çiftlikler burada kurulmuştu.

Zhang Qian, bölgeyi Hunların ekonomik güç kaynağı olarak göstermekle Hun İmparatorluğu'nun teşkil ettiği güvenlik sorununa tehdidi besleyen bir unsur olarak eklememişti. Bölge Hunlardan koparılabilirse Hunlar zayıflayacak ve tehdit olmaktan çıkacaktı. Miladın ilk yüzyılında bölge doğrudan tehdit kaynağına dönüştü. Hunlar bölgeyi yeniden ele geçirdikten sonra Çin'in batı sınırlarına saldırılar düzenledi. Han orduları bölgeye bu kez tehdidin besleyicisini değil kendisini ortadan kaldırmak amacıyla girdi. Bu gibi bir durum 7. Yüzyılda da görülür. 630'da Doğu Gök Türk Kağanlığı yıkılırken sonra Batı Gök Türk Kağanlığı da iç karışıklığa sürüklenmişti. Tang Hanedanı bu belirsizlikten istifade ederek bölgeye yayılmaya çalışmıştı. Buna karşın A-shi-na He-lu, kendini Batı Gök Türk Kağanı ilan ederek Tang'ı bölgeden çıkarmış, ardından Tang'ın batı sınırlarına akınlar düzenlemeye başlamıştı. Tang tarafına geçmiş olan bir A-shi-na olan She-er'in kumanda ettiği ordularla yapılan çarpışmalar sonucunda He-lu'nun oluşturduğu tehdit ortadan kaldırılmış ancak bu kez de hızla güçlenen Tibet'in bölgeye girmesiyle yeni bir tehdit ortaya çıkmıştı. Tang Hanedanı aşağı yukarı 2 asır boyunca hem İpek Yolu'nu kontrol etmek hem de batıdan gelen tehditleri ortadan kaldırmak için bölgede pek çok operasyon yaptı.

Bir bozkır imparatorluğuna bağlı olarak varlığını sürdüren bozkır devletleri vardır. Bir dönem Hun İmparatorluğu'na bağlı olan Wu-sun Kun-moluğu bunlara örnek gösterilebilir. Han İmparatoru Wu-di'nin Hun İmparatorluğu'na savaş açmaya karar verdiğinde Yue-zhilere ittifak teklifini iletmesi için görevlendirdiği Zhang Qian, esaretler ve yolculuklarla geçen görevi neticesinde geri döndüğü zaman, imparatora verdiği malumatta Wu-sunlara son derece yüksek bir önem atfetmişti. Eğer Wu-sunlar Han Hanedanı ile ittifak etmeye ve Qi-lian ile Dun-huang arasındaki eski yurtlarına yerleşerek Hunlara saldırmaya ikna edilebilirlerse Hunların sağ kolu kırılacak Da-xia civarındaki bütün şehir devletleri Han Hanedanı'na bağlanacaktı (Onat, 2012, s. 84). Benzer bir stratejiyi Türgiş kağanı Su-lu'yu Gök Türk Kağanlığı'ndan ayrılmaya ikna eden Tang Hanedanı da denemişti.

4. BÖLÜM

BOYLARÜSTÜ BOZKIR DEVLETLERİNİN TEMEL POLİTİKALARI

4.1. İKTİSAT

Gömeç, “milleti refaha kavuşturmanın” kağanın görevi olduğunu yazar (Gömeç, 1999, s. 99). Taşağıl da “Gök Türk kağanlarının millete karşı vazifeleri” arasında “halkı doyurup giydirmeyi” sayar (Taşağıl, 2016, s. 31). Bilge Kağan fakir, çıplak ve aç bodunu doyurmakla ve giydirmekle övündüğüne göre bu tespitler doğru olmalıdır. Ancak kağanın doyurmakla övündüğü bodun ile kimlerin kast edildiği sorusu ortada kalıyor. Kağan bütün tebaasına refah sağlamaya mı çalışıyordu yoksa yalnızca belirli bir kesime mi? Yahut bütün tebaayı ilgilendiren bir refah söz konusu olmakla birlikte bölüşümde ayrıcalıklı kesimler mi vardı?

Ercilasun ve Barfield, Hun Chan-yuluğunun teşkilat yapısını üç sınıfa ayırır (Ercilasun, 2019, s. 213-217; Barfield, 1989, s. 38). Bu üç sınıf imparatorluğun paydaşlarıydı ve payları eşit değildi. Üç sınıf hem siyasî bir hiyerarşiyi hem de ekonomik çıkarların bölüşümüne dair bir hiyerarşiyi ifade eder.

Orhun Yazıtları’nda refah “beslemek, doyurmak, bakmak” anlamlarına gelen “igidmek” fiiliyle anlatılır. Bilge Kağan refahın değerini bilmeyen Türk Bodun’un kendilerini igidmiş olan Kapgan Kağan’ın sözünü almayıp terk ettiğini iddia eder (Thomsen, 2011, s. 142-143). Kapgan Kağan iktidarı boyunca isyanları bastırmaya çalışmıştı. Fakat 710’dan itibaren kitlelerin, hatta yakın akrabalarının Çin’e kaçmasını önleyememiştir. On Okların 5 çoru ve 5 erkini, Kore’de Mo-li-zhi, Ediz boyuna tutuk olarak atanmış olan Ediztay dahil 10 bin hane Çin’e gitti. Bilge Kağan’ın kast ettikleri bu kişiler ise dikkati çeker ki bunların önemli bir kısmı kağanlığın kurucu boylarındandır. Yani Kapgan’ın igiddiği kitle kağanlığın kurucu boylarıdır. Kapgan’ın ölümünü Bilge ile İnel arasındaki iç savaş takip etti ki bu da fakirleştirici etki göstermiş olabilir. Bilge, fakir bir bodun üzerine kağan olduğunu yazdırdı. Onları igidmek için Tokuzoğuzlara, Kıtanlara ve Tatabılara ve Çin’e seferler düzenlediğini anlatır. Tokuzoğuzlar, Kıtanlar ve Tatabılar daha önce kağanlığa bağlanmış fakat isyan ederek ayrılmayı denemiş topluluklardı. Buna bakılarak Bilge Kağan’ın igiddiği topluluğun hiç değilse kağanlığa bağlı kalanlar olduğu söylenebilir. Kurucu boylara yapılan vurgu düşünüldüğünde kağanın kendisine bağlı kalan tebaasına ama öncelikle kurucu boylara refah sağlamaya çalıştığı düşünülebilir. Kağanlık öncelikle kağanın, ardından hanedanın diğer erkek mensuplarının olduğuna ve egemenlik gücünü kurucu boylardan aldığına göre

refahtan öncelikli ve büyük payı onların alması gerekliydi. Hükümdarın bu yapıdaki konumu ülüş, ganimet ve hediye dağıtmak suretiyle refahı bölüştürmesiydi.

Divitçioğlu vergi yoluyla bağlı boyların artık ürünlerine el koyulduğunu yazdı. Tebaanın toplam varlıklarının vergi olarak alınan kısmını artık ürün olarak tanımlamanın doğru olup olmadığı bir kenara bırakılmak kaydıyla bağlı boyların ödedikleri vergilerin başta hükümdar olmak üzere bütün devlet erkânının başlıca gelir kaynağıydı. Toplam vergi miktarıyla refah düzeyi arasında pozitif korelasyon olduğuna, yani bağlı boyların refah düzeyi yükseldikçe ödedikleri vergi miktarı da arttığına göre hükümdarın kurucu boyların refahını öncelese bile bütün tebaanın refah düzeyini yükseltme gereksinimi vardı. Bu hükümdarın da çıkarına uygun olardı. Moğol İmparatorluğu yerleşik tebaanın ekonomik durumunu düzelterek vergi gelirini düzenli duruma getirecek ve arttıracak reformlar yapmaya çalışmıştı (Allsen, 1987, s. 144, 146 ve 152).

Barfield, boylarüstü devletlerin refah düzeyini yükseltmek için Çin'e muhtaç olduğu görüşünü 4 varsayıma dayandırmıştı:

- 1- Konargöçerlerin ekonomik faaliyetleri hayvancılıkla ve avcılıkla sınırlı olduğu için toplumun tamamı aynı şeyleri üretmekte, bu münasebetle iç ticarete ihtiyaç duymamaktaydı.
- 2- "Göçebe liderler" tebaasından vergi ve emek toplayamadıkları için yalnız kendi servetlerine yaslanabiliyorlardı ki servetleri sürülerden ibaret olup otlak kapasitesiyle sınırlıydı ve salgın veya başka bir sebepten telef olmaları riski vardı.
- 3- Sıradan insanların yaşam koşullarını iyileştirecek mal ve ürün çeşitliliğini sağlamak için Çin'in sınır ticaretine izin vermesini sağlamak gerekiyordu.
- 4- Soylular arasındaki ilişkileri güçlendiren hediyeleşmeye konu prestij mallarının Çin'den haraç yoluyla alınıp hükümdar tarafından paylaşılması gerekiyordu.

E. A. Thompson Avrupa Hunlarını "asalak çapulcular" diye nitelemiş (Thompson, 1948, s. 177), göçebelerin hepsi aynı malları ürettiğinden iç ticarettten önemsiz olduğu sonucuna ulaşmıştır (Thompson, 1948, s. 171-172). Atilla'ya bağlılığın sebebi sadakati iyi ödüllendirmesiydi (Thompson, 1948, s. 170). Atilla'nın takipçilerini zenginleştirmek için 3 kaynağı vardı: haraç, ganimet ve fide ve ticaret. Konargöçerlerin yerleşiklerle ticaret yapmaya muhtaç olduğu görüşü Thompson'un da çıkış noktasıdır. Hunların ticaret olmadan temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamadığını yazmıştır (Thompson, 1948, s. 173). Atilla en baştan beri Roma'yı ticarete izin vermesi için zorlamıştı (Thompson, 1948, s. 176). Öte yandan Hun sınırları genişledikçe hem Romalı hem de diğer tüccarlar için vazgeçilmez bir pazara dönüşüyordu (Thompson, 1948, s.

175). Konargöçerler at, et, kürk ve köle satıyor; başta tahıl, metal, metal ürünleri, kumaş olmak üzere Elzem ve lüks mallar alıyordu (Thompson, 1948, s. 173).

Konargöçerlerin ticaret yapmaya yerleşiklerden daha istekli olduğu fikri yaygın olduğu gibi yerleşik tüccarların bu ticareten çok kâr ettikleri için bu ticarete çok istekli oldukları görüşü de aynı derecede yaygındır. İki toplumun da ticaret yapmaya çok yatkın olduğu belli iken konuyu karmaşık hâle getiren araştırmacıların konargöçer ekonomiyi kendine yetersiz görme eğilimidir. Yerleşik toplumların ekonomilerinin kendine yettiği öncülünden hareketle onların yalnız kâr güdüsüyle ticaret yaptığı konargöçer ekonominin kendine yetemediği öncülünden hareketle de konargöçerlerin temel ihtiyaçlarını karşılayarak hayatta kalmak için ticaret yaptığı fikrine saplanıp kalan araştırmacılar; ticaretin iki tarafın da zenginleşmesini sağladığını yani iki tarafın da ticarete kâr güdüsüyle yöneldiğini kavrayamamaktadır. Ayrıca farklı ekonomik faaliyetler yürüten iki komşu toplumun ticaret aracılığıyla eksikliğini hissettikleri malların karşılıklı ticaretini yaparak bir anlamda birbirlerini ekonomik açıdan tamamladıklarını söylemek çok yanlış olmaz.

Boylarüstü bozkır devletlerinin ithalat kalemleri ipek, diğer kumaşlar, ham metal yahut metal ürünleri, şarap ve tahıldır. Bunların karşısında at, koyun, et ve süt ürünleri, kürk, deri, köle ihraç edilir. Konargöçer ekonominin kendine yeter olmadığı fikri ihraç ürünleri konusunda yeniden belirir. Konargöçerlerin yerleşik toplumlara yerleşiklerin ürettiği malları değil konargöçer ekonomiye özgü malları satıyor olması ekonominin kendine yeter olmadığına kanıt gösterilir. Çin'in üretilmediği yahut yeterince üretilmediği malları ithal ettiği açık ve doğrudur. Hatta Michael Drompp bunda bir İroni görmüştür:

“Çinlilerin atı çoğunlukla askerî tehdit oluşturarak atı gerekli kılan halklardan ithal etmek zorunda kalması tarihin bir ironisidir” (Drompp, 2005a, s. 11).

Bağımlılık fikrinin beslendiği bir kaynak Çin'in zaman zaman stratejik önem atfettiği malların ihracatını yasaklaması veya devlet tekeline almasıdır. Bazı araştırmacılar Çin'in bu hamlelerinin konargöçerleri sefaletle düşürdüğünü düşünmektedir. Bunun arkasında konargöçerlerin yalnızca Çinlilerle ticaret yaptığı gibi tuhaf bir varsayım bulunur. Oysa konargöçerlerin her komşu toplumla ticaret yaptığı biliniyor. Drompp, Gök Türklerin ticaret kaygıları münasebetiyle önce Sasanilerle ittifak edip Akhunlara saldırdığını ve sonra Sasanilerin ticaret teklifini reddetmesi üzerine Bizans ile birleşerek Sasanilere savaş açtığını hatırlatarak Çin dışında ticaret partneri olmayan bir toplumun ticaretle ilgili beklentileri yoksa neden bunca külfete katlandığını sorar (Drompp, 2005b, s. 104). Daha önce değinildiği üzere Thompson da Hunların yalnız Romalılarla ticaret yapmadığını, ama diğer toplumlarla yaptıkları ticarete dair belge bulmaktaki zorluğun

konuyu karanlıkta bıraktığını yazmıştır. Barthold ise konargöçerlerin batıda Harezmi, İran ve diğer yerleşik toplumlarla ticaret yaptığını yazmıştır. Konargöçerlerin tek ticaret partnerinin Çin olmamasının yanında, Çin'in ihracatını yasakladığı ürünler arasında tarım ve zanaat ürünlerinin hiçbir zaman sayılmadığına dikkat çekmek gerekir. Çünkü konargöçerlerin Çin'e bağımlılığı görüşü büyük oranda tarım ve zanaat ürünleri üzerinden şekillendirilen bir görüştür. Bağımlılık ilişkisine yorulabilecek yegâne yasak metal ve metal ürünlerinin ticaretine koyulandır. Bozkırlıların metal ithal etmeye mecbur oldukları vakıadır, ama yerleşiklerle kurdukları ticaret ilişkilerinin yalnız bir parçasıdır.

Boylarüstü devletlerin hükümdarları kurucu boylardan aldıkları güçle bütün ülkede ticareti mümkün, hızlı ve verimli kılan kuralları tespit eder ve uygulardı. Boylar arasındaki çatışmaların bitirilmesi, barış ortamı ve ticaret yollarında güvenlik önlemleri alınması ticaret hacmini genişletiyordu. Moğol İmparatorluğu'nun yol yapımına, yolların açık tutulmasına ve tüccarların güvenliğinin sağlanmasına önem attığı biliniyor. Bozkır devletlerinde genel bir ticaret modeli olan ortak sistemi de bunun ayrıcalıklı bir parçasıydı. Ortak olan tüccarlar hükümdardan özel izin ve bazı muafiyetler alıyor, ayrıca kârı ortak olarak bölüşüyorlardı.

Bozkır devletinin sınırları içinde oluşturduğu barış ortamı dahi refah kaynağıydı. Çatışmaların ve savaşların bitmesi, ek olarak siyasal iktidarın denetiminde şekillenen düzen, insanların günlük işlerine ve ekonomik faaliyetlerine yoğunlaşmalarını sağlıyordu. Böylece üretim artıyordu. Artan üretim ve güvenli ticaret fırsatı iç ticareti tetikliyordu. Hun İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra bozkırın maddî kültürünün ortaklaşması, iç ticaretin gelişmesiyle ülkenin farklı bölgelerinde üretilen malların dolaşıma girmesinin neticesiydi.

4.2. ASKERİYE

Konargöçer ordunun ayırt edici özelliği iyi binicilik ve okçuluktur. Bu özellikler kaynaklarda bazen konargöçer toplumun her bir ferdinin günlük yaşamdaki sıradan hali gibi anlatılır. Hipokrat, Sarmat kadınlarının at binip ok atmakla, mızrak fırlattıklarını yazmakla kalmayıp üç düşman öldürmeden bekâretlerinden vazgeçemediklerini, silah kullanmayı ancak evlendikten sonra bıraktıklarını yazmıştır (Hippocrates, 1957, s. 116-117). Amazon kadınlarının biraz daha gerçekçi bir formu gibi görünen bu tipoloji konargöçerler hakkındaki yaygın tasvire yaklaşmaktadır. Çin kaynaklarında Hunların, Wu-huanların, Tie-le boylarının, Gök Türklerin, Kitanların karakteristik özelliği iyi binicilik ve okçuluk olarak geçer.⁶⁴

⁶⁴ SJ: 110: 2879; HHS: 90: 2979; SS: 84: 1880; BS: 99: 3303; JTS: 199B: 5354; SS: 84: 1864; SS: 84: 1881

Konargöçerler savaşta düşmanla yakın temastan imtina ederler. Düşmanla biraz çatıştıktan sonra ricat edip düşmanı üzerlerine çekerler. İyi binici oldukları için hızlı hareket ederek düşmanın yaklaşmasına engel olurlar. İyi okçu olmaları sayesinde de düşmanı uzaktan atışlarla yıpratıp bozarlar. *Shi-ji*, Hunların düşmanı üstüne çekip sürpriz saldırı yapmada mahir oldukları yazar (SJ: 110: 2892; Otkan, 2018, s. 68). *Wei-shu*'da yazana göre Gao-cheler saflar halinde ve uzun süreli savaşmaz, düşmana hızla saldırıp geri çekilirlerdi (WS: 103: 2307). Ammianus Marcellinus, Hunlar için “tahrik edildiklerinde savaşır ve savaşa girdiklerinde kama şeklini andıran bir düzene girerler. Bu esnada vahşi seslerle naralar atarlar” (Rolfe, 1986, s. 384-385). Da Tang Chuangye Qiju Zhu'da kaydedilmiş bir konuşmasında Tang imparatoru Tai-zong dahi buna dikkat çeker. Gök Türklere karşı savaşa yürümekte olan iki Tang kolordusundan Ren Gui komutasındakilerin korktuğunu gören imparator, “Türkler belki büyüktür, ama atlı okçuluklarına yaslanırlar. Zorluklarla karşılaşacaklarını bildikleri zaman geri çekilirler, rüzgâr gibi kaçarlar, saflar hâlinde savaşmazlar” demişti (DTCYQJZ: 1: 2). Plano Carpini, Moğollarla savaşılırken eğer Moğol ordusu geri çekilirse takip edilmemesini öğütler. Çünkü geri çekilip düşmanı pusuya düşürmek Moğolların adetleridir (Carpini, 1996, s. 90). Dara, İskitya seferine çıktığında İskitler komşularından yardım istemişlerdi. Hepsinden olumsuz yanıt alınca düşmanla meydan savaşına girmek yerine yavaş yavaş geri çekilmeyi, yol üzerindeki kuyuları doldurup otları biçerek düşmanın kaynaklarını tüketmeyi kararlaştırmışlardı (Herodotos, 2006, s. 342-343). Dara ilerlemeye başladığında İskit öncüleri onun ordusuna bir göründü bir kayboldu, böylece Dara, sürekli düşmanı yakalamaya yakın olduğunu sandı. Erzakı tükenmeye başlayan Dara, geri çekilmek zorunda kaldı (Herodotos, 2006, s. 343-350). Hunların Ma-yi'yi (馬邑) ele geçirip Tai-yuan'a (太原) yönelmesi üzerine M.Ö. 201'de Han hükümdarı Gao-zu (高祖) onları sınırların dışına çıkarmak üzere harekete geçti. Kışın çok sert bir zamanında yürüyüşe giren ordusunda parmakları donanlar ordunun 3'te 2'sine denk geldi. Mo-du, geri çekilerek Han ordusunun peşine takılmasını sağladı. Han gözcüleri Hunların hasta ve yorgun olduklarını gözlemlemiş, bu da Gao-zu'ya cesaret vermişti. Oysa Mo-du güçlü askerlerini gizlemişti. Gao-zu'nun ordusu Ping-cheng'e (平城) ulaştığı zaman Mo-du onu kuşattı. 7 günün sonunda Çinlilerin gitmesine izin verdi (SJ: 8: 384-385; SJ: 110: 2894; HS: 94A: 3753). Bu yenilginin ardından aşağı yukarı 80 yıl süren He-qin süreci başladı. Wu-di tahta çıktığında bu süreci bitirmek, Hunlara savaş açmak istedi. Hunlarla sahada karşılaşmış ve tecrübe edinmiş olan Han An-guo (韓安國) itiraz etti:

“Bin li uzakta savaşmakla ordu hiçbir şey kazanmaz. Bugün Hunların askeri ve atı bol. İçlerinde de [yırtıcı] kuşların kalbi var. Kuş sürüleri gibi dolaştıklarından yakalanmaları zordur. Topraklarını ele geçirmek için genişlemek, yayılmak yetmez. Halkını yakalamaya güç yetmez. Onlara eski zamanlardan beri boyun eğdirilemedi. Han, savaş için binlerce li yürürse adamları ve

atları tükenir. Yakalanıp yok edilir. Ayrıca en güçlü yaydan atılan ok bile kalın ipeği delemmez. Bardaktan boşalan yağmurun kaz tüyünden aktığı gibi [akar gider]. Saldırmak he-qin'den daha akıllıca değildir” (SJ: 108: 2861).

Wu-di birkaç yıl için An-guo'nun fikrine uyduysa da Hunlarla savaşmaya kararlıydı. Çok uzun ve yıkıcı bir savaş başlattı. Hunlar aslı itibariyle Hun olup Çin'e sığınmış ve Han ordusuna hizmet etmiş olan Zhao Xin'i savaşta ele geçirmiş, chan-yu onu kız kardeşiyle evlendirerek danışmanı yapmıştı. Onun önerisiyle Hun başkenti Gobi Çölü'nün kuzeyine taşındı. Böylece Han ordusu uzun yürüyüşlerle yorulacak, erzakları bitecek, askerlerin morali bozulacak ve kolaylıkla mağlup edilecekti (HS: 94A: 3768). M.Ö. 99'da Li Ling (李陵) komutasında 5000 asker Hun Chan-yusuyla karşılaşmak üzere Bin li mesafe kat etti. Ordunun erzakı bitince geri dönmeye mecbur kaldı. Bu sırada Hunlar kuşatarak Li Ling'i esir aldılar (SJ: 110: 2918). M.Ö. 90'da ise Hun İmparatorluğu'nu ortadan kaldırma ülküsüyle yola çıkan ve Li Guang-li kumandasındaki Han ordusu uzun yürüyüş ve tükenmişlik neticesinde Hunlar tarafından kuşatılarak ele geçirilmişti (SJ: 110: 2918; HS: 27A: 1393; HS: 94A: 3778-3779). M.Ö. 72'de 200 bin kişilik bir Han ordusu Hunların sürekli geri çekilmesi sonucunda hiçbir şey elde edemedi, büyük sefer masrafı boşa gitmişti (HS: 94A: 3785).

Konargöçerlerin hızı önceleyen taktiğini yağmalarda da görmek mümkündür. Yağma için hedeflenen yere hızla ulaşıp düşman unsuru etkisiz hale getirdikten sonra yardımcı kuvvetler yetişmeden yağmayı tamamlayıp geri dönmeye çalışırlar. Kaynaklarda bunu gösteren çok sayıda kayıt bulunur.

“5. Ayda⁶⁵ Hunlar Bei-di'ye (北地) girdi. He-nan'da (河南) konuşlanıp yağma yaptılar. İmparator, Gan-quan'a (甘泉) henüz teşrif etmişti. 6. Ayda imparator ‘Han ve Hun [devletleri] kardeşlik anlaşması yapmıştı, sınıra tecavüz olmayacaktı. Bunun için Hunlara büyük miktarda [mal] gönderdik. Bugün sağ bilge beyi ülkesini terk edip kalabalık [bir orduyla] He-nan'a yerleşip işgal etti. Hiçbir sebep olmaksızın sınırimızda yaşıyor, memurları ve askerleri yakalayıp öldürüyor. Eski memleketlerinde yaşamadıkları, sınır memurlarına zorbalık ettikleri, topraklarımızı işgal ettikleri, haydutluk ettikleri, dao'ya aykırı davrandıkları, anlaşmayı pek çok kez ihlal ettikleri için Man ve Yi'leri sınırlardan çıkarmalıdır. Sınırdaki görevli 85 bin süvari Gao-nu'ya (高奴) gönderilsin. Cheng-xiang (丞相) Ying-yin Hou'su Guan Ying (潁陰侯灌嬰), Hunlara saldırmaya gönderilsin’ dedi. Hunlar [çekilip] gitti” (SJ: 10: 425).

⁶⁵ Han imparatoru Wen-di'nin 3. saltanat yılının 5. Ayı. M.Ö. 177

“14. Yılın kışında Hunlar plan yapıp sınırı geçti, Zhao-na-sai’ye (朝那塞) saldırıp Bei-di Du-wei’si Ang’ı (北地都尉印) öldürdü. Hükümdar hemen üç generali, Long-xi, Bei-di ve Shang-jun generallerin, gönderdi. Zhong-wei unvanlı Zhou She’yi (中尉周舍) muhafız generali (衛將軍), Zhong-lang Ling unvanlı Zhang Wu’yu atlı arabacılar generali (車騎將軍) ilan ederek Wei-bei’ye (渭北) bin araba ve 100 bin askerle gönderdi. İmparator orduyu bizzat eğitti, askerlerin disiplinini güçlendirdi. İmparator, Hunlara ordunun başında bizzat saldırmak istedi. Kalabalık devlet adamları kabul etmedi. İmparatoriçe ısrar edince imparator durdu. Dong Yang Hou’su olan Zhang Xiang’ı (東陽侯張相) büyük general yaptı. Cheng Hou’su Chi’yi (成侯赤) nei-shi (內史) atadı. Luan Bu’yu (樂布) general yapıp Hunlara saldırmalarını emretti. Hunlar kaçıp saklandı” (HS: 10: 428-429).

“Hou 6. Yılın kışında Hunlar 30 bin kişiyle Shang-jun’a (上郡) girdiler. 30 bin kişiyle Yun-zhong’a (雲中) girdiler. Ling Mian (令勉) atlı arabacılar generali yapıldı. Fei Hu’ya (飛狐) kumanda etti. Eski Chu’lardan (楚) Su Yi (蘇意) general yapıldı. Ju Zhu’ya (句注) kumanda etti. General Zhang Wu (將軍張武), Bei-di’de konuşlandı. He-nei shou’su Zhou Ya-fu (河內守周亞夫) general yapıldı. Xi-liu’yu (細柳) savundu. Hanedan mensubu Liu Li (劉禮) general yapıldı. Ba-shang’ı (霸上) savundu. Zhu-zhi Hou (祝茲侯), Ji-men’de (棘門) Hu’lara karşı hazırlandı. Birkaç ay içinde Hu’lar çıkıp gitti” (HS: 10: 431-432).

“Yazın Hunlar Dai’ye (代) girdi. Tai-shou’yu öldürdü. Yan-men’e (雁門) girdi. Yaklaşık bin kişiyi öldürdü” (HS: 6: 171).

Sonraki Han Hanedanı pek çok defa Xian-bei saldırısına uğradı. Saldırlara dair kayıtların çoğunda Çinlilerin saldırılara karşılık bir kuvvet harekete geçirip geçirmediğine dair bilgi yoktur. Az sayıda kayıtta Xian-beilerin saldırdıkları bölgedeki Han kuvvetleri tarafından püskürtüldüğü yazar. Bir o kadar kayıtta ise Güney Hunlarından ve Wu-huanlardan alınan yardımcı kuvvetlerle birlikte Han ordusunun Xian-beilere saldırdığı bildirilmiştir. Kayıtların çoğunda Xian-bei saldırılarına Han ordularının verdiği bir tepkiden bahsedilmemesi, Xian-beilerin yağmayı Han ordusu harekete geçmeden tamamlayıp çekildiğini düşündürmektedir.

554’te Mukan Kağan, Kuzey Qi Devleti’ne sığınmış olan Rou-ranlara saldırmış, Kuzey Qi hükümdarı onları koruma altına almış, Gök Türklerle Jin-yang’ın (晉陽) kuzeyinde bizzat karşılaşmak üzere konumlandı. A-na-gui’nin oğlu An-luo’yu (菴羅) Rou-ran hükümdarı yaptı. Hediyeler ve ipek vererek Ma-yi-zhou’da (馬邑川) oturmasına izin verdi. Gök Türkleri Shuo-

zhou'ya (朔州) kadar takip etti. Türkler savaşmaya lüzum görmeyerek barış yapıp çekildi (BQS: 4: 58).

“He-qing yılının kış mevsimi 12. Ayı Ji-you gününde Zhou Generali Yang Zhong (楊忠) ve Gök Türk A-shi-na Mu-han (阿史那木汗) 200 bin askerle Heng-zhou'dan (恒州) yola çıkarak üç kol halinde Kuzey Qi'ye yürüdü. Bütün memurları ve halkı öldürüp her yeri yağmaladı. Ji-wei gününde Zhou ordusu Bing-zhou'yu (并州) tehdit etti. Ayrıca Büyük General Da-xi-wu (達奚武) emrindeki on bin civarındaki kuvvetle Dong-yong (東雍) ve Jin-zhou'ya (晉州) Gök Türklerle birleşmesi için gönderdi” (BQS: 7: 92; Liu, 2011, s. 33-34). Müttefik orduların Kuzey Qi'yi ele geçirmekte başarısız olduğu, bunun üzerine Mu-kan Kağan'ın ordusuna yağma izni verdiği ve yağmadan sonra geri çekildikleri *Zhou-shu*'da yazar (ZS: 50: 911). Bir sonraki yıl Gök Türkler Yu-zhou'ya (幽州) girip yağma yaptıktan sonra geri çekilmişlerdi (BQS: 7: 93).

Askerî imkânlar konusunda bozkır ile Çin karşıtlık içinde ifade edilebilir. Kalabalık bir nüfusu olan Çin'e karşılık bozkır nüfusu azdır (Graff, 2002, s. 40-41). Zhong-hang Yue'nin ve Tonyukuk'un bu çalışmada daha önce alıntılanmış olan sözleri buna işaret eder. Çin hükümdarlarının lüzum gördüklerinde askere alabilecekleri veya cephe gerisi hizmetlerde kullanabilecekleri milyonlarca insan vardı. Bozkır hükümdarlarının savaşlarda büyük zaiyat vermeyi göze alması mümkün değildi. Konargöçer savaş taktiğinin hız üzerine kurulup yakın temastan kaçınılması bununla ilişkilendirilebilir. Nitekim Barfield bu yolu seçmiştir. Ona göre konargöçerler Çin'den toprak almak istemiyordu. Çünkü aldıkları yerleri savunmaları zor olacak, büyük zaiyat vereceklerdi. Bu değerlendirme makul görünüyor. Çin'de merkezî, istikrarlı ve güçlü bir devlet varken bozkır devletlerinin ordusunun ötesine geçmesi geçici bir kazanım için büyük kayıpları kabullenmek olacaktı.

Nüfus büyüklüğündeki tezat nüfus yoğunluğunda da görülür. Bozkırda nüfus seyrekken Çin'de yoğundur. Bunun askerî taktikler üzerinde etkisi vardır. Konargöçerlerin savunmada geri çekilerek düşmanı yorgunluk, açlık ve susuzlukla yıpratmayı denemesi nüfusun seyrek olması ile ilgilidir. Çin'de nüfusun yoğun olması birbirine yakın mesafelerde birlikler konuşlandırma imkânı veriyordu. Düşmanın dönüş yolunu keserek kapana kıştırabiliyorlardı.

Konargöçerler savaşçı ve silahlı olduklarından bozkır hükümdarı orduyu donatmak için masrafa katlanmıyordu. Ordu hızlı hareket ettiğinden iaşe sorunları da yoktu. Buna karşılık Çin'de köylüden toplanan gençlerin eğitim, donatım, iaşe masraflarına katlanmak gerekiyordu. Atın konargöçer hayvancılığın en önemli bir unsuru olması hıza, binicilik ve okçuluk yeteneğine dayanan ordunun at gereksinimini karşılamasını sağlıyordu. Kaynaklarda bozkır ordularının

herhangi bir zamanda at kıtlığı yaşadığına dair bir ifade bulunmuyor. Çin'de ise Durum tam tersiydi. Yalnız askerî değil sivil ihtiyaçlarını da karşılayabilecek düzeyde at yetiştirilen emiyordu. Bu açıdan dışa bağımlılık vardı. Hun-ye beyinin sığınmak üzere Çin sınırlarından içeri girdiği sırada Han imparatoru Wu-di onun karşılanması için 20 bin atlı arabalı askerin yola çıkmasını istemişti. Ama atlı arabalıların ne atları vardı ne de at alacak paraları vardı. Bu yüzden halktan atlarını ödünç almak istemişler, çoğunluk atlarını saklamıştı (SJ: 120: 3109). Hun Chan-yusunun merkezini kuzeye çekerek Gobi Çölü'nün güneyindeki toprakları terk ettiği dönemde Han devletinin savaşa devam etmesi at kıtlığı sebebiyle zorlaşmıştı. At ve asker toplamak için sıcak savaşa ara verilmişti (SJ: 110: 2911). Bu sorunları çözmek için Zhang Qian'ın önerisiyle Fergana seferi yapıldı. Fergana'da yetiştirilen "Gökçe Atların / 天馬 /tian-ma" ele geçirilmesi durumunda Çin'deki atlarla çiftleştirilerek melez ırktan çok sayıda at yetiştirilerek Hunlara karşı kullanılabilirdi düşünülüyordu. Han Hanedanı'nın devrilmesinden sonra başlayan parçalanma sürecinde bozkırlılar Kuzey Çin'de egemenlikler kurmuş, bölgede konargöçer bir nüfus kitlesi oluşmuştu. Bu kitle Kuzey Çin'de kurulan hanedanların ordularının at ihtiyacını beslemişti (Graff, 2019, s. 283). Güney Çin'de kurulan devletlerin ordularında atlı birlikler çok daha az yer tutuyordu. Bütün Çin'in birleştirildiği 589'dan itibaren kurulan hanedanların (Sui ve Tang) ordularında güneyden gelen piyadeler ağırlık kazanırken atlı birliklerin oranları gitgide azalmıştı.

Öyle görünüyor ki barış dönemlerinde ticaret; savaş dönemlerinde konargöçer toplulukları taraf değiştirip Çine göçmeye ikna etmek yoluyla at ihtiyacı karşılamaya çalışılıyordu. Bizans elçisi Göktürk ülkesine ulaştığında arabalar dolusu demir sergilenerek karşılanmıştı. Çünkü Göktürk ülkesinde Demir az bulunuyor, Türkler buna rağmen demirlerinin bol olduğunu göstermek istiyordu. Çin ise Demir kaynaklarına sahipti ve bu konuda sıkıntısı yoktu.⁶⁶

Boylarüstü bozkır devletlerinde ordu değil ordular vardır. Devletin bünyesindeki her boyun askerî gücü vardı. Hanedan mensuplarına dağıtılan ülüşler askeri güç içerir. Özerk durumda -sistemin çeperinde- bulunan yapıların da orduları vardır. Bütün bunların ortasında hükümdarın ordusu bulunur. Hükümdarın ordulardan doğrudan yararlanması söz konusu değildi. Ülüşlerin veya bağlı devletlerin ordularından yararlanmak için onları ikna etmesi gerekiyordu (Graff, 2002, s. 43-44). Mo-du Chan-yu, Tarım Havzası'na yapılacak sefer için sağ bilge beyini görevlendirmişti (SJ: 110: 2896). M.Ö. 65'te Xu-lü-quan-qu Chan-yu, sağ ve sol yu-jian beyleriyle sağ büyük du-wei'yi Che-shi'deki Han garnizonlarına saldırmakla görevlendirmişti (HS: 94A: 3788). Wu-huanlar vergi ödemeyi reddettiğinde chan-yu, sol bilge beyini hücumla görevlendirmişti (HS: 94B: 3820).

Işbara Kağan'ın 583'te başlattığı kapsamlı harekât karşısında Sui imparatoru askerlerini cesaretlendirmek için çıkardığı fermanla Gök Türk ordusunun parçalı yapısına değinmişti:

“Türklerin ordusunda toplam beş kumandan vardır. Komutayı ele geçirmek için kardeşler birbiriyle kavga eder, babalarla amcalar birbirine güvenmez. Evde hiçkimse birbirine güvenmez. İçlerindeki bu parçalanmışlığı dışarıya karşı sürekli örtmeye çalışırlar. Kuşaklar boyu hep şiddete başvurmuşlardır. Aile gelenekleri de vahşi ve kabadır. Doğu Yi'leri ve Batı Rong'ları intikam hırsıyla doludur. Batı Ronglarının reisleri de bitmek bilmeyen bir nefret beslerler. Türklerin kuzeyinde hüküm süren Kırgızlar⁶⁷ sinsice kendi sıralarının gelmesini kolluyorlar. Bir süre önce Tardu Kağan, Jiu-quan'a sonra da Hotan'a saldırdı. Daha sonra üç devlet, Hotan, İran ve Akhunlar birleşerek isyan ettiler. Işbara kaçıp Zhao-pan'a geldi. Ona bağlı olan Bu-gu, Shu-he-luo bize sığındı. Geçen yıl Li-ji Şad, Korelilerden ve Mo-helerden ağır bir yenilgi aldı. Suo-pi Şad da He-zhi Kağan tarafından öldürüldü. Birlikte yaşamaktansa hepsi birbirini yok etmek istiyor. Boyları bir halk gibi görünmüyor. Bin ırka on bin türe bölünmüşler. Birbirlerinden nefret ediyor, karşılıklı katliamlar yapıyor, sonra ölüleri için yas tutup intikam yemini ediyorlar” (SS: 84: 1866-1867; Liu, 2011, s. 70; Xu vd. 2004, s. 1687).

626'da İllig Kağan büyük bir orduyla Kuzey Çin'e girmiş, bununla yetinmeyerek Chang-an'ı hedef almıştı. Wei Irmağı'nın iki yakasında Gök Türk ve Tang orduları konumlanmıştı. Aslında Tang ordusunun başkenti savunacak gücü yoktu. Ama Tai-zong tehlikeyi savaşmak istiyor gibi görünerek savaşmadan atlatmanın bir yolunu bulmuştu. İllig Kağan'ın yeğeni Tu-li Kağan ile önceden görüşüp anlaşmış olduklarını ima ederek kağanla yeğeni arasında güvensizlik yarattı. Ayrıca Gök Türk ordusundaki beylere hediyeler gönderdi. İllig Kağan sefere devam etmek istediye de hem yeğenin hem de diğerlerinin savaşmaya yanaşmadığını görerek barış yapmak zorunda kaldı. Tai-zong bu durumu “Ben öyle görüyorum ki Türk askerleri sayıca çok ama disiplinsizler. Hükümdarlarının ve onun emrindekilerin planları hep kendi çıkarları için. Bu yüzden kağan nehrin batısında otururken ülüş sahipleri ve ordu komutanları benim huzuruma geldi” diyerek değerlendirmişti (JTS: 194A: 5158; Liu, 2011, s. 189).

Bozkır devletlerinin askerî sahadaki yumuşak karnını hem Wen-di hem de Tai-zong görmüştü. Kişiler arasındaki husumetler gün yüzüne çıktığında bozkırın siyasî ve askerî bölünmesine giden yol açılıyordu. Bu açıdan özellikle 626'daki anlaşmada görüldüğü üzere Çin askerî taktiklerin yanında siyasî taktikler de kullanıyordu. Hâkim boy ile bağlı boylar arasında çekişme ve memnuniyetsizlik vardı. Çinliler bu çatışmaları da körükleyerek bozkır hükümdarının askerî

⁶⁷ *Sui-shu*'da yanlışlıkla Kırgız yerine Kıtan denmektedir. Gök Türklerin kuzeyinde yaşayanlar Kırgızlardır. Bkz. Liu, 2011, s. 70, dipnot 258.

gücünü bölmeyi denediler. Gözden kaçmaması gereken bir başka husus, bir boylarüstü devlete bağlı olan bazı boylar arasında da çatışmalar bulunmasıdır. Boylar arasındaki çatışmalar, egemen gücün hissedildiği ölçüde azalırken hükümdar etkinliğini yitirdikçe şiddetleniyordu.

4.3. DIŞ İLİŞKİLER

Boylarüstü bozkır devletlerinin dış ilişkilerinin merkezinde genellikle Çin vardır. Stratejik açıdan Orta ve Doğu Asya'nın iki büyük ve denk gücü bozkırdan ve Çin'den Neşet ettiği için bölgenin siyasi gelişmeleri bozkır-Çin çatışması çerçevesinde şekilleniyordu. Kaynaklar açısından bakıldığında Çince kaynakların baskınlığından kaynaklanan bir dengesizlik görülür. Araştırmacıların başvurduğu kaynaklar Çinli devlet adamlarının görüşlerine odaklanmış olduğundan yanıltıcı olmaktadır. Bozkır kaynaklarının hem sayı hem de içerdiği bilginin teferruatı bakımından sınırlı olması pek çok araştırmacıların yalnız Çin kaynaklarını dikkate alması sebebiyle tarihî olayların tek taraflı değerlendirilmesi sonucunu vermektedir. Çin hanedanları bozkırlı komşularını doğal bir şekilde güvenlik tehdidi olarak görüyordu. Çin'in güvenliği bozkırdaki tehdit bertaraf edilmeden sağlanamıyordu. Bunun için türlü tedbirlere başvuruluyordu. Akademik çalışmalarda Çin kaynaklarının etkisinde kalındıkça boylarüstü bozkır devletlerinin dış ilişkileri Çin hanedanlarının dış ilişkilerinin bir değişkeni olarak ele alındı. Han devrinden itibaren Çinli devlet adamları bozkırlılarla ve onlara karşı izlenecek politikalarla ilgili fikirlerini tartıştılar. Tarih kayıtlarına geçen görüşlerin isabetli olup olmadığından bağımsız olarak, tenkit etmeksizin yahut zayıf bir tenkitle bu görüşleri referans alan araştırmacılar boylarüstü bozkır devletlerinin dış politika tercihlerini Çinli devlet adamlarının yarattığı illüzyon üzerinden anlamlandırmaya çalışmaktadır.

Armin Selbitschka, araştırmacıların Hun ve Han imparatorlukları arasındaki ilişkilerin Çin'in yabancılarla ilişkilerini genellemek için kullandığını yazdı (Selbitschka, 2015, s. 62-63). Kaynakların da buna yakın olduğu söylenebilir. *Ce-fu Yuan-gui*'nin He-qin başlığı, Hun-Han ilişkilerinde araştırmaların odağı olan he-qin modeli Liu Jing ile başlar ve Çin'in dış ilişkilerinde bu modelin devamlılığı olduğu gösterilir. Qin Hanedanı'nın çöküş sürecinde iktidarı elinde toplamaya başlamış olan birkaç liderden biri olan Liu Bang (müstakbel Han Gao-zu), Bai-deng'de Mo-du Chan-yu'ya yenildikten sonra kuzey sınırının güvenliğini sağlamak için Liu Jing'in fikrine başvurmuş, Liu Jing şöyle bir öneride bulunmuştu:

“Yeryüzü düzene henüz girdi. Memurlar ve askerler savaştan bitap düştü. [Hunlara] askerî güçle boyun eğdirilemez. Mo-du, babasını öldürüp tahta çıktı. Anneleriyle evlendi. İktidarı güç ve zorla sağlaştırdı. Bu yüzden onu insanlıkla ve dürüstlikle ikna etmek mümkün değildir.

Yalnızca uzun vadede onun oğullarının ve torunlarının boyun eğmesi planlanabilir, ama korkarım haşmetmeabları bunu yapamayacaktır” (SJ: 99: 2719).

Gao-zu'nun ısrarı üzerine planı şöyle açıkladı:

“Eğer haşmetmeabları büyük kızını [chan-yu ile] evlendirirlerse, cömert hediyeler gönderirlerse, onlar anlayacaklar ki yalnızca Han'dan alınan gelin bu cömert hediyeleri getirebilir. O zaman Man ve Yi halkları (yabancılar, buradaki anlamıyla Hunlar) prensesin yan-zhi olmasını isteyecekler. [Prensese] doğurduğu oğlan prens, müstakbel chan-yu olacak. Neden mi? Çünkü onlar Han'ın zenginliğine tamah ederler. Haşmetmeabları her yıl Han'ın haşatını yaptığı ve onların ülkesinde olmayan malları göndermelidir. Belagati güçlü kişileri elçi olarak göndermelidir ki onlar güzel sözleriyle [Hunları] ikna etsin. Mo-du yaşadıkça damadınız olacaktır. Öldüğünde torununuz chan-yu olacaktır. Torunun dedesinin sözüne karşı geldiği nerede duyulmuş? Orduya ve savaşa gerek kalmaksızın boyun eğeceklerdir. Eğer büyük kızınızı veya bir hanedan mensubunu göndermeye razı olamıyorsanız haremden bir kızı düzmece prenses yaparsa onlar bunu anlayacak, [düzmece prensese] değer vermeyecek ve [chan-yu'nun yanına] yaklaşmasına izin vermeyeceklerdir. O zaman bütün bunlar boşa gider” (SJ: 99: 2719).

Liu Jing'in önerdiği politika Çin'in ekonomik ve kültürel üstünlük sahibi olup Hun İmparatorluğunun dış politikada itici gücünün de Çin mallarına duydukları açgözlülük olduğu varsayımına dayanıyordu. Mo-du'nun Han prensesinden doğacak bir oğlunun chan-yu olması durumunda Hunların Han'a bağlanacağı fikri nahif bir beklenti yahut Gao-zu'yu ikna etmek üzere kullanılmış bir hikâyeleştirme gibi görmek uygun olur. He-qin'i Hun İmparatorluğu'na diz çöktürecek agresif bir politika hâlinde asıl tahayyül eden Jia Yi oldu:

“Yeryüzünün vaziyeti baş aşağı duran bir adama benzer. Yeryüzünün başı Tanrıoğludur. Neden? Çünkü o yukarıda olmalıdır. Man'lar ve Yi'ler yeryüzünün ayaklarıdır. Neden? Çünkü onlar aşağıda olmalıdır. Bugün Hunlar küstah ve [ülkemizi] işgal ve yağma ediyor. Bu saygısızlıktır. Yeryüzüne verdikleri zarar ölümcül oluyor. Ama Han her yıl altın ve ipek takdim ediyor. Yi'lere ve Di'lere emretmek için hükümdarın yukarıda olup haraç kabul etmesi, tebaasının da aşağıda olup törenleri yapması gerekir. Ayaklar baş, baş da ayak oldu” (HS: 48: 2240).

Hem Liu Jing hem de Jia Yi Çin'in ekonomik ve kültürel üstünlüğünü siyasî bir araç olarak kullanmak istemişlerdi. Aralarındaki fark aynı politikadan farklı çıktılar almayı bekllemeleriydi. Jia Yi, he-qin'in Hun İmparatorluğu'nu zayıflatarak Han'ın üstünlüğünü kabul etmeye sevk edeceği beklentisini *Xin-shu*'da anlatır:

“[Hunların] Gözlerini bozmak için onlara süslü giysiler ve arabalar vermek, ağızlarını bozmak için lezzetli yiyecekler vermek, kulaklarını bozmak için müzik ve dansçı kadınlar vermek, midelerini bozmak için onlara konforlu evler, ambarlar vermek; akıllarını karıştırmak için köleler vermek ve her kim gelip teslim olursa imparatorun onların şerefine şölenler düzenleyip kendi elleriyle şarap ve yemek sunması. İşte bunlar beş tuzaktır.” (Yu, 1967a, s. 39; Yu, 1967b, s. 37).

Mo-du chan-yu ölüp yerini oğlu Lao-shang Chan-yu aldığıında onunla evlenmesi için bir prenses gönderildi. Prensese refakat etme görevi Zhong-hang Yue'ye verildi. Görevi kabul etmek istemeyen Yue, ifa etmeye mecbur edildi. Prensese teslim ettikten sonra chan-yunun hizmetine girip danışmanlık yaptı. Zhong-hang Yue, Lao-shang Chan-yu'yu “Hunların nüfusu Han'ın bir ili kadar bile değildir. Ancak sizin güçlü olmanızın nedeni giyecek ve yiyeceklerinizin farklı olması ve Han'a muhtaç olmamanızdır. Şimdi Chan-yu âdetlerini değiştirip Han mallarını seviyor. Ne var ki Han, ürünlerinin 10'da 2'sini bile harcamadan bütün Hunları Han'a bağlar” diyerek uyarıyordu (SJ: 110: 2899; Otkan, 2018, s. 73). Zhong-hang Yue'nin uyarılarının Jia Yi'nin beş tuzağında görüldüğü gibi Çin'in ekonomik gücüyle Hunları asimile edebileceğini öngörüyor. Bundan anlaşılıyor ki 5 tuzak Jia Yi'nin özgün bir taktik önerisi olmaktan çok Çin'de mevcut olan ana akım siyasi görüşlerin formüle edilmesidir.

Dong Zhong-shu Hunların açgözlü ve güvenilmez olduğu ön kabulünden hareketle He-qin'i Han açısından daha sağlam bir anlaşmaya dönüştüreceğine inandığı bir öneride bulundu:

“Doğruluk, dürüstlük kişiyi; kazanç ise açgözlüyü harekete geçirir. Hunlar gibileri doğruluk ve dürüstlikle ikna etmek mümkün değildir. Yalnızca elde edeceklerinin fazlalığıyla ilgilenirler. Anlaşmalar Tanrı huzurunda yapılır. Dolayısıyla onlara birçok hediye vererek arzularına engel olabiliriz. Onlara Tanrı huzurunda yemin ederek anlaşma yapabiliriz. Sevgili oğlunun rehin olması Chan-yu'yu endişelendirecektir. Hunlar [anlaşmadan] vazgeçmek isterse yüklü hediyeleri kaybetmekten, Tanrı'yı kandırmaktan ve [chan-yu'nun] sevgili oğlunun öldürülmesinden korkacaklardır. Vergi toplayarak rüşvet vermemiz, üç ordu için yapacağımız harcamadan daha az olacaktır. Dürüst kişilerle anlaşma yapmak sağlam duvarlar yapmaktan farksızdır. Sınırlarda kaleleri korumakta olan yetişkinler rahatlayacak, küçük çocukların karnı doyacak, Hu atlıları [saldırı fırsatı bulmak için] Seddi gözetlemeyecek, ayrıca Merkezî Ülke'de savaş emri verilmeyecektir. Bu şekilde huzur sağlanamaz mı?” (HS: 94B: 3821; Onat vd. 2004, s. 94).

Dong Zhong-shu, He-qin yoluyla “barışı satın almanın” maliyetini savaşmanın maliyetiyle kıyaslamakla tartışmaya yeni bir cephe açma fırsatı veriyor. Bu türden hesaplar daha sonra da Çin tarihinde görülmüştür. Wu-di'nin uzun süren, ağır maliyetli ve sonuç alınamayan savaş politikası bir ibret belgesine dönüşmüş, sonraki tarihlerde savaş dışı yöntemler aranmaya başlamıştır.

Zhang-sun Sheng, Gök Türk Kağanlığı'nda hanedan mensuplarının küçük kağan gibi unvanlar kullanarak birbirleriyle çekiştiklerini, aralarında kıskançlık ve güvensizlik olduğu halde dışarıya karşı bunu belli etmeyip birlikte hareket ettiklerinden kol gücü ile yenilmelerinin zor olacağını düşünüyordu. Hepsine karşı savaşmaya çalışmak yerine aralarına nifak sokarak birbirlerini düşürölmelerini önerdi:

“Kuzey Zhou'ların son günlerinde Türklerin yanında elçi olmak onuruna sahip olmuştum. Bu yüzden durumlarını çok iyi biliyorum. Tardu'nun She-tu'dan daha çok askeri var ama rütbe olarak onun altındadır. Dışarıya karşı birlikmiş gibi görünüyorlar ama içerden birbirlerine düşmandırlar. Öfkeleri ve hırsları kışkırtılırsa kendiliklerinden birbirileri ile savaşacaklardır. Bir de She-tu'nun küçük kardeşi Chu-luo-hou var. Gerçi Kurnaz ve hilekardır ama makamı daha zayıftır. Ama insanların kalbini fethetmeyi çok iyi bilir. Halkı onu sever. Bu yüzden She-tu ondan nefret ediyor. Hoşnutsuzluğunu ne kadar saklamaya çalışsa da kendini huzursuz hissediyor. Güvensiz ve korkuyor. Ayrıca ikisinin arasında bocalayıp duran A-bo var. She-tu'dan çok korkuyor. Onun idaresinde, etkisi altında, karakteri zayıf kim güçlüyse onun yanında. Şimdi yapılacak olan iş uzakta yaşayanlarla birleşip yakında yaşayanlara saldırmak. Güçlü olanların gücünü bölerek zayıfları bir araya toplamak. Önce A-bo ile birleşmek üzere Türklere elçi gönderilmeli. O zaman She-tu batı bölgesini savunmak üzere askerlerini geri çekmek zorunda kalır. Biz de Chu-luo-hou ile, Xi ve Xue'leri birleştiririz. O zaman She-tu güçlerini ayıracak ve sol kanadı korumak üzere geri dönecek. Böylece hâkim olanlarla Hakimiyet altına alınanlar arasında güvensizlik ve nefret doğmuş olacak. En güvendikleri dostları kendilerine sırt çevirecek. Biz de beklemedikleri bir anda onlara saldırırsak bir çırpıda bütün devleti yok edebileceğiz” (SS: 51: 1330-1331; Liu, 2011, s. 135-136).

Çin'de bozkır devletlerine karşı diplomatik yolların kullanılmasını ve yumuşak güce başvurulmasını kendi tabirleri ile doğruluğa yönlendirilmelerini öneren Konfüçyanist sivil memurlarla askeri yöntemlerle etkisiz hale getirilmelerini tavsiye eden askerler modern araştırmalarda karşıtlık içinde analiz edilmiştir. Liu Jing, Jia Yi, Dong Zhong-shu gibi siviller cömertlik hoşgörü gösterişli hediyeler unvan tevdi etme gibi yöntemlerle başarıya ulaşabileceğini düşündüler. Bunların karşısında Wang Hui gibi askerler bozkırlıların erdemden yahut iyilikten anlamayacaklarını, açgözlü ve sözüne güvenilmez olduklarını öne sürerek askeri yöntemlerle mücadele etmeyi önerdiler. Esasen her iki grup da Çin'in maddi ve manevi kültürünün üstünlüğüne inanıyor, bunun dış politika hedeflerine ulaşmada kat'i sonuç verecek bir araç olduğunu düşünüyorlardı. Neticede hepsi Çin'in güvenlik sorununu çözmeye odaklanmışlardı. Konargöçer toplumları ve bozkır devletlerini yeterince iyi tanımıyorlardı. Yalnız kendi kültürlerini devletlerine ve güçlerine güveniyorlardı. Her ne kadar Sun-zi savaşta

düşmanı tanımanın kendimi tanımak kadar önemli olduğunu salık vermişse de bunu hesaba katmamışlardı buna bağlı olarak önerdikleri çözümlerin gerçekliği şüpheliydi.

Çinli devlet adamlarının görüşlerine bağlı kalındığında şu sonuçlara ulaşılabilir:

- 1- Çin komşu ülkelerle kıyaslandığında çok daha büyük bir nüfusa ve ekonomiye sahiptir. Bunun yanında kültürel üstünlük hatta kültür tekeli vardır. Yabancılar Çin kültürü ile tanışıkça onun büyümesine kapılarak Çinlileşeceklerdir.
- 2- Çin imparatoru ülkesinin sağladığı maddi imkanların da üzerinde Tanrı buyruğuyla yeryüzünün tek ve mutlak hâkimidir. Bütün diğer hükümdarların ülkelerinin mallarını haraç olarak sunmak suretiyle onun egemenliğini kabul etmeleri gereklidir. Ancak Bozkır imparatorları Han İmparatorluğu'nun hegemonyasına direnmiyor, Çin dış politika hedeflerine ulaşmasını zorlaştırıyordu.
- 3- Bozkırlılar Çin mallarına düşkün ve aç gözlüydü. Belirli bir ihtiyaç ölçütleri de yoktu. Ne kadar elde edebiliyorlarsa o kadarını istiyorlardı. Bozkırlıları Çin'e saldırmaya iten Çin mallarına düşkünlükleri idi. Buna binaen onlara her yıl belirli bir miktarda ipek, tahıl, şarap gönderilir; sınır pazarları açılırsa savaşa gerek kalmadan istediklerini alacaklarından saldırılar duracaktı.
- 4- Bozkırlılar açgözlülüklerinin yanında sözüne güvenilmez oldukları için hediyeler gönderilmesine ve sınır pazarlarının açılmasına rağmen sınır ihlallerinden geri durmuyor, Çin halkını yağmalıyorlardı.

Çinli devlet adamlarının görüşlerinin Barfield, Kradin, Yu Yingshi, Lin Gan gibi araştırmacıların görüşlerine paralel olduğu dikkat çekmektedir. Bundan da adı geçen araştırmacıların Çinli devlet adamlarının etkisi altında kaldıkları anlaşılıyor. Hâl böyle olunca boylarüstü bozkır devletlerinin dış ilişkilerini araştırabilmek için önce bu görüşlerin doğruluğunu test etmek gerekir.

Çin'in Bozkır'dan daha kalabalık ve müreffeh olduğu su götürmez bir gerçektir (Chen, 2007, s. 224). Merkezî iradesinin yerele hızlı ve etkili bir şekilde ulaştırılabilmesi halinde dış politika hedeflerini gerçekleştirmek üzere seferber edilebilecek kaynaklar ve insan gücü oldukça büyüktür. Bu büyük potansiyelin dış politikada kullanılabilmesi için öncelikle sağlam bir merkezî otoritenin tesis edilebilmiş olması gerekirdi.

Çin'in kültürel üstünlüğü ilk bakışta çok açık gibi görünse de gerçekte oldukça muğlaktır. Ja Yi, Wen Yanbo gibi Çinli devlet adamlarının Çin'in evlerinin, giysilerinin, yemeklerinin, müziğinin cazibesine inanmıştı. Modern araştırmalarda ise kültürel üstünlüğü siyasî örgütlenme, üretim tekniği ve düşünce gibi sahalar üzerinden tanımlanır. Çin'de Bozkıra göre daha gelişmiş bir devlet olduğu düşüncesi Bozkırda devlet bulunmadığı düşüncesinin bir uzantısıdır. Dış politika

açısından Çinlilerin hangi kurumlar vasıtasıyla Bozkırlılara üstünlük kurduklarına dair bir açıklamaya da rastlanmamaktadır. Örneğin çok başarılı diplomatlar yetiştirerek Bozkırlılara üstünlük kurulmasını sağlayan hariciye kurumlarından söz edilemez. Aynı şekilde stratejiler geliştirilen ve başarılı generaller yetiştirilen askeri kurumlarda yoktur. Silah üretiminde bozkırların Çinlilerden hiç de geri kalmadığı arkeolojik araştırmalardan anlaşılıyor. Sivil zanaat alanında ise bozkırları Çinlileştirici bir etki görülemiyor. 630'dan sonra Çin'de Bozkırların yiyeceklerinin, kıyafetlerinin, müziğinin yayılması beklenenin aksine Bozkır kültürünün Çini etkilediğine işaret ediyor. Şu hâlde kültürün dış politikada kullanılabilecek bir asimilasyon aracı olduğu Fikri pek gerçekçi görünmüyor.

Çin'in dış ilişkileri açısından boylarüstü Bozkır Devletleri Çin imparatorunun cihan hakimiyeti iddiasına direnen başat güç olarak görülmüştür. Bu suretle bir kez daha Çin merkezli bir tarih anlayışı modern araştırmaları etkilemiş olur. Çünkü Bozkır siyaseten edilgen yahut karşı koyan bir konuma yerleştirilir. Bazı araştırmacıların da işaret ettiği gibi hem Bozkır'da hem de Çin'de imparatorluklar kurulduğunda Orta ve Doğu Asya'da iki kutuplu bir düzen oluşur. Bu çalışmanın önceki bölümünde izah edilmeye çalışılan tanrı buyruğu cihan hakimiyeti iddiası hesaba katıldığında, iki kutuplu düzenin Çin İmparatorluğu'nun emperyalist politikasına Bozkır İmparatorluğu'nun direndiği değil iki emperyalist devletin birbiriyle çekişmesini tarif etmesi gerektiği anlaşılır. Çin kaynaklarında, yapılan barış anlaşmalarına rağmen Hunların ve Gök Türkler'in saldırıyı kesmediğine dair pek çok kayıt olması genellikle Bozkır hükümdarının anlaşmaya uymadığı yahut haracın miktarını arttırmak için saldırıya devam ettiği yorumlarına yol açmıştır. Kaynaklarda Çin hükümdarının haraç ödemesi şartıyla iki devletin anlaşıldığına dair kayıt vardır, ama ödemelerin yapıldığına dair bir kayıt yoktur. Baykuzu'nun da işaret ettiği gibi ödemelerdeki aksaklıkların karşılığı olarak saldırıya geçildiği düşünülebilir (Baykuzu, 2020, s. 77). Üstelik Attila ile Roma arasında böyle bir sebepten barışın bozulduğuna dair örnekler vardır (Ahmetbeyoğlu, 2013, s. 106). Barışı satın almak üzere haraç ödeyen Çinliler "barışın bedelini" ödemeyi aksatmış, anlaşmanın yükümlülüklerini yerine getirmemiş olabilir. Hunların sınırı ihlal etmesinden sonra Mo-du Chan-yu ile Wen-di arasında başlayan mektup trafiği neticesinde iki taraf da barışın korunması kararını beyan etmişti. O tarihten sonra uzun bir süre çatışma görülmedi. Belki de Çinliler haracı aksattıkları için Hunlar sınırı ihlal etmiş, mektuplaşmalar neticesinde Wen-di, haracı ödemeyi aksatmamanın kendi lehine olacağına karar vererek ödemeleri düzenli şekilde yapmıştı.

İmparatorluklarda gösteriş, itibarın gereğidir. Gösteriş kendini mimariden sanata kadar her alanda gösterir. Diğer devletlerden alınan haraçlar da gösterişin bir parçasıdır. Orhun Abideleri'nde ölen hükümdarların yuğ törenine katılan yabancı temsilciler uzun uzun sayılmış ve listenin uzunluğu

hükümdarın büyüklüğüne kanıt sayılmıştır. Çin'den alınan haraç bozkır imparatorunun gücünün ve itibarının sembolü olarak görülürdü. Muhtemelen kurultay toplandığında veya yabancı elçiler kabul edilirken hükümdarın serveti sergileniyordu. Hükümdarın verdiği hediyeler arasında haraç olarak alınmış nesnelere de bulunuyordu ve herhalde hükümdar hediye ettiği nesnenin hangi hükümdardan haraç olarak alındığını anlatarak gösteriş yapıyordu.

He-qin'in gereği olarak Bozkır hükümdarıyla evlendirilen prensesler (公主) anlaşmaya taraf devletler arasındaki güç dengesine göre seçiliyordu. Gao-zu, kızını Mo-du ile evlendirmek istemiş, imparatoriçenin itirazı üzerine hanedan mensubu bir kız (宗室女) seçilmişti (SJ: 110: 2895). Hunlar güçlü oldukça ve anlaşma devam ettikçe aynı usul takip edildi. Gök Türk desteğini almaya muhtaç olan Zhou İmparatoru Wen-di, 7. Oğlu Yu-wen Zhao'nun (Zhao-tie Beyi) kızını Qian-jin Gong-zhu (Prenseler Bin Altın) unvanı vererek Taspar'la evlendirmişti. Sui İmparatoru, Gök Türkleri bölme politikasının merkezine oturan Ran-gan / Qi-min'i önce An-yi Gong-zhu ile, o ölünce Yi-cheng Gong-zhu ile evlendirdi. Her ikisi de hanedan mensubuydu. An Lu-shan İsyanı'na rağmen iktidarda kalmasını Uygur Kağanlığı'na borçlu olan Su-zong, kağana kendi kızını (Ning-hu Gong-zhu) vermişti. Bütün bunların aksine Han İmparatorunun tebaası olan Hu-han-ye, Hunların bütünüyle güçten düştüğü bir dönemde tahtını Han desteğiyle korumuş olduğundan, hanedan mensubu bir kızla değil, Wang Zhao-jun ile evlendirilmişti.

He-qin, Çin kaynaklarında “昆弟 / abi-kardeş anlaşması” benzetmesiyle anılır (SJ: 10: 425). İki hanedan arasında kurulan akrabalık bağının iki devlet arasında ittifak veya uyum tesis edilmesi beklentisini somutlaştırır. Zhao Hanedanı'nın kurucusu Liu Yuan'ın soyunu hem Han Devleti'nin kurucusu Liu Bang'a hem de Hun İmparatorluğu'nun hükümdar soyu Luan-ti'lere dayandırması He-qin'in iki hanedanı akraba kılmasından hareket eden demagojik bir meşruiyet inşasıydı. Han imparatoru Wu-di, Hunlara karşı ittifak yapmak için Wu-sun kralına Jiang-du (江都) Kralı'nın kızı Xi-jun (細君) prenses vermişti (HS: 96B: 3903). Çok yaşlı olan kral, zaten ülkesinden uzakta olduğu için acı çeken prensesi torunuyla evlendirmek istemişti. Prensese bundan yakınan bir mektup yazarak Wu-di'den yardım istemek üzere mektup yazmış, ama imparator Wu-sunlarla ittifakın bozulmasını istemediğinden prensesten evliliğe rıza göstermesini istemişti (HS: 96B: 3903-3904; Onat, 2012, s. 47-48). Hu-han-ye ile evlendirilen Wang Zhao-jun oğullarından hiçbirinin tahta çıkamaması üzerine ülkesine geri dönmek için imparatora izin istemiş, ama imparator Hunlarla ilişkilerin bozulmasını istemediğinden buna izin vermemişti. Sui Hanedanı'nın İşbara Kağan'ı yalnızlaştırma politikası işe yaradıktan sonra İşbara, rakiplerine karşı iktidarını koruyabilmek için Sui desteğine muhtaç kaldı. Aslen Zhou Hanedanı'nın Taspar'a gelin verdiği bir prenses olan Qian-jin, Sui İmparatoru'na bir mektup yazarak Sui Devleti'ni yöneten hanedana kabul edilerek Yang soyadı verilmesini istedi (SS: 84: 1868-1870). Bu talebi

kabul edildikten sonra İşbara, Yang soyadı taşıyan bir kadınla evli olmasından bahisle iki devlet arasında akrabalık ve ittifak olduğunu savunarak rakiplerine karşı himaye istedi. Aynı Qian-jin, 589'da Chen Devleti de Sui tarafından ilhak edildikten sonra Gök Türklerle sığınan Chen soylularıyla Sui karşıtı bir hizip oluşturdu. Sui İmparatoru'nun ona hediye ettiği paravanın üzerine intikam yemini içeren bir şiir yazdığı öğrenilince onun öldürülmesi için Dou-lan Kağan'a elçi vasıtasıyla güzel kızlar gönderildi. Ancak o esnada Sui imparatoru Dou-lan'ın karşısına başka bir kağan çıkararak Gök Türkleri bölmeyi planlıyordu ve kağan bundan haberdar idi. Bundan dolayı Qian-jin'in faaliyetlerine göz yumduğu gibi Sui elçisine de kötü muamele etti. Elçi rüşvet ve komplo yoluyla Qian-jin'in kağanı bir Soğd ile aldattığını kanıtlayarak öldürülmesini sağlamaya çalıştıysa da fayda etmedi. Ran-gan'a prensesin öldürülmesini sağlaması karşılığında kağanlık ve bir Sui prensesi vaat edildi. Ran-gan, kağanı Qian-jin'i öldürmeye azmettirmeyi başardı. Çin'de kağan kaldırılan Ran-gan'a Prenses Yi-cheng eş olarak verildi. Bu olaylarda prensesler vasıtasıyla kurulan "akrabalık" ilişkisinin diplomatik ilişkiler için zemin hazırladığını, bu sebeple ilişkilerin sürdürülmesi açısından prenseslerin önemli bir vazife gördüğüne işaret ediyor. Qi-min ile evlendirilen ve onun ardından da Shi-bi ile evlenen Yi-cheng, Shi-bi Kağan Sui imparatorunu kuşattığında Tie-leler isyan etti diye yalan bir haber göndererek kağanın kuşatmayı kaldırmasında etkili olmuştu. Bu olay Çinli prenseslerin casusluk yaptıkları yorumlarına zemin hazırlar. Bu olay özelinde prensesin casusluk yaptığını düşünmek doğal olmakla birlikte Çinli prenseslerin siyasal işlevlerini casusluktan ibaret görmek doğru değildir. Çinli prenseslerin esas işlevleri iki devlet arasındaki ittifakı güçlendiren araçlar olmalarıydı. Ayrıca bazı durumlarda Çin'deki büyük devletlerle kurulan akrabalık bozkırdaki küçük devletlerin hükümdarları için büyük bir itibar kaynağı oluyordu. Bu yüzden de pek çok defa Bozkır hükümdarları Çinli prenseslerle evlenmek istemişlerdi.

İki haneden arasında evlilikle somutlaştırılan ittifak, barış bağı kurulması modern öncesi dünyada oldukça yaygın bir usuldü (Ercilasun, 2019, s. 204-205). He-qin kavramıyla Çinliler buna hususi bir isim vermişti. Onların verdiği isim kullanıldıkça yaygın bir diplomatik yöntem çok dar bir anlamda "Çinli bir prensesin yabancı bir hükümdarla evlendirilmesi ile yapılan barış" gibi algılanır oldu. "Bozkırlıların Çin imparatorunun damadı olabilmek için yarıştığı" veya "Çinli prenseslerin Bozkır Devletlerini içerisinden çökertmek için casusluk yaptıkları" yorumları da Çin merkezli sığ bir bakış açısının sebep olduğu yanılgılardır. Çin İmparatoru ittifak yapmak için Wu-sun Kralı'na bir prenses verdiği zaman Hun İmparatoru da bir prenses vermişti. Böylelikle iki devlet arasındaki ilişkilerin devamlılığını sağlamayı düşünmüştü. Zhi-zhi Chan-yu, Wu-sunlara karşı Kang-ju Kralı ile ittifak yapmak için kızını ona vermiş, onun da kızını almıştı. İstemi Yabgu batı yayılarak Akhunlara saldıracağı zaman Sasanilerle ittifak üzere kızını Sasani imparatoruna vermişti. Orhun Abideleri'nden de Gök Türk kağanının kızını Türgiş kağanına

verdiği öğreniliyor. Kuzey Çin'de birbiriyle rekabet eden iki hanedan Gök Türk Kağan'ı Mukan'ın kızıyla evlenerek ittifakı garanti altına almak için uzun zaman yarışmışlardı. Sonunda Kaüan kızını Zhou imparatoruna vermeyi kabul etmişti. Zhou İmparatoru Gök Türklerden aldığı güçle Qi İmparatorluğu'na üstünlük sağlamıştı. Kapgan Kağan kızını tang Devleti'nden bir prens ile evlendirme kararı aldığında imparatoriçe wu kendi soyundan birini aday gösterdi. Böylece Gök Türk Kağanı ile kurulan akrabalık sayesinde Liu ailesini devirerek kendi sülalesini iktidara getirecekti. Kapgan Kağan bunu kabul etmeyince Liu ailesinden bir prens göndermek zorunda kaldı.

Buraya kadarki değerlendirmeden bazı sonuçlar çıkıyor:

- 1- He-qin, Jia Yi'nin icadı olmayıp hem Çin'de hem de Bozkır'da geçmişi olan, gelenekleşmiş bir diplomatik ilişki modeliydi. Üstelik iç Asya'ya ve Çinli özgü olmayıp Japonya'dan İran'a Avrupa'ya kadar bütün eski dünyada görülen yaygın bir ilişki biçimiydi.
- 2- Çin'in nüfusu ve ekonomik gücü Bozkır'dan kat kat fazla olmakla birlikte imparatorun dış politika hedeflerine tüm koşullardan bağımsız olarak ulaşmasını sağlayacak derecede mutlak bir etken değildi. Belirlenen stratejileri besleyen kaynaklardı. Strateji etkisiz kaldığında kaynaklar heba ediliyor, sonuç alınamıyordu. Wu-di yalnızca kaynakların bolluğuna güvenerek, iyi düşünülmüş bir strateji olmaksızın geniş kapsamlı, yoğun ve uzun bir savaşa girerek kaynakları tüketmekle eleştirilmiş Çin tarihi için adeta bir ibret vesikası olmuştur.
- 3- Çin'in gerçekçi bir biçimde dış politika aracı olarak kullanabileceği bir kültürel üstünlüğü yoktur. Konargöçer toplumlara nispetle daha gelişmiş bir kültürü olması komşu toplumların Çinlileştirilebileceği veya onlara karşı etkin stratejiler bulunmasını ve uygulanmasını garanti altına alan bir durum değildi.
- 4- Bozkır-Çin ilişkilerinde Tanrı onaylı cihan hakimiyeti iddiası olan iki büyük gücün çekişmesi vardır. Sadece Çin'in iddia sahibi olup Bozkır Devleti'nin buna direndiği yorumu doğru değildir. Çinliler yapılan anlaşmaları “barışı satın almak” olarak gördülerse de büyük ihtimalle haracın ödemesini aksattılar. Anlaşmaya rağmen saldırıya maruz kalmalarını sebebi yükümlülüklerini yerine getirmemeleri idi.
- 5- Bozkır devletlerinin Çin ile kurdukları ilişkilerini esası açgözlülük değildi. Büyük imparatorlukların doğasına uygun olarak komşu devletlere üstünlük kurmak, ulaşabildikleri her muhatap ile ticaret bağları oluşturmak için çalışıyorlardı.

Bozkır ile Çin arasındaki askerî ve siyasî üstünlük mücadelesinin vuku bulduğu bir coğrafya vardır. Gobi Çölü'nün güneyi Ordos ve Kuzey Çin, Mançurya, Tibet ve Tarım Havzası iki

devletin doğrudan ele geçirmeye, bu mümkün değilse himaye yoluyla nüfuz altına almaya çalıştığı bölgelerdi.

Gobi Çölü'nün güneyinde Ordos'u da içermek kaydıyla bozkır coğrafyası ile Kuzey Çin, askerî mücadelenin birincil merkeziydi. İlk iki Hun chan-yusu Han'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerindeki Dai (代), Tai-yuan (太原), Yun-zhong (雲中), Shang (上), Liao-dong (遼東) gibi kumandanlıklarını (郡 / jun) hedef almışlardı. M.Ö. 129'da başlayan Hun-Han savaşında M.Ö. 119'da Hunların Gobi Çölü'nün kuzeyine çekilmesine kadarki saldırgan politika döneminde doğuda Liao-dong'dan başlayarak batıda Jiu-quan'a (酒泉) kadar bütün Kuzey Çin'i hedef almıştı. Hun saldırılarına maruz kalan yerlerde hasat yapılamamış, ürünler de Hunların eline geçtiğinden açlık görülmüştü. Halkı doyurmak için iç bölgelerden erzak sevkiyatı yapılmıştı. Xin Hanedanı'na karşı başlayıp Sonraki Han'ın ilk yıllarında da devam eden Hun saldırıları Tian-shui (天水), Bei-di (北地), He-dong (河東) gibi başkent Zhang-an'a çok yakın kumandanlıkları hedeflemişti. Gök Türk orduları 578-583 arasında Kuzeydoğu Çin'de You-zhou ve Bing-zhou; Kuzeybatı Çin'de Gan-su ilçelerine saldırdı. 621'de İllig Kağan Ma-yi'yi ele geçirdikten sonra doğuda Bing-zhou ve Tai-yuan gibi yerlere saldırmakla kalmayıp Zhang-an yakınlarında Wei Irmağı üzerindeki Bian-qiao Köprüsü'ne kadar ilerlemiştir.

Hun-Han savaşının başlangıcında Hunlar Ordos'u dahi kontrol ediyordu. Çin'i doğuda deniz, batıda Qianglar, kuzeyde Hunlar kuşatmış durumdaydı. Han orduları ilk olarak Ordos'u ele geçirerek Hunları Sarı Nehrin kuzeyine itti. M.Ö. 126'da Wei Qing, Ordos'u ele geçirdikten sonra Qin zamanında kurulan Shuo-fang İlçesi yeniden kurulduğu gibi burası yeni bir askerî üs vazifesi gördü. Bunun ardından sınırdan en fazla 200 li uzaklıkta olan hedeflere saldırılar düzenlendi. Sonraki aşamada özel yetiştirilmiş hafif atlılarla daha uzak hedeflere saldırılar başladı. M.Ö. 121'de Yan-zhi ve Qi-lian Dağları'na ulaşan Huo Qu-bing ve Gong-sun Ao'nun başarılarıyla Gobi Çölü'nün güneyi Hunlardan alındı. Hun-ye Beyi'nin Han tarafına geçmesiyle Jiu-quan İlçesi kurularak hem Qiang-Hun bağlantısı kesildi hem de Tarım Havzası'na giden yol açıldı.

Bozkır devleti Kuzey Çin üzerinde baskı kurduğunda Çinliler haraç ödemeyi kabul ederek kendilerini korumaya çalışıyorlardı. Bu esnada iç düzeni sağlamak ve sınır güvenliğini takviye etmek için çalışılıyordu. Han Hanedanı Çin Seddi'ni onardı, yeni kaleler ve garnizonlar kurdu, şehirler inşa edip buralara nüfus yerleştirdi, yerleştirilenlere bazı imtiyazlar tanıdı, ordunun ve erzakın ulaşımını sağlamak için yollar yaptı (Chun-shu, 2010, s. 18-20). Sui ve Tang hanedanları da ilk iş benzer adımlar atmıştı. Kuzey sınırının güvenliğini sağlamak için bölgedeki generallere görece özerklik verildiği de görülüyor. Bunlar zaman içinde güçlenerek bölgelerinde derebeyine dönüşüyorlardı. Neredeyse Tang Hanedanı'nı devirecek kadar güçlenen An Lu-shan onlardan biri

ve belki en ünlüsüydü. Sınırdaki tampon bölge oluşturmak amacıyla bazen Sarı Nehrin güneyine bazen kuzeyine bağlılık bildirmiş konargöçerler yerleştiriliyordu.

Çin devletleri kuzey sınırını güvenceye aldıktan sonra bu kez bozkır devletlerinin savunmaya geçtiği görülür. Yalnız bir fark vardır ki bozkır devletleri güçleri kırılmadıkça karşı saldırıda bulunmaya devam ediyor, büsbütün savunmaya çekilmiyorlardı. Hun İmparatorluğu'nun merkezini Gobi'nin kuzeyine taşıması Bozkır devletlerinin savunmaya çekilmesi konusunda önemli bir örnektir. Belki bu tercihin kalıcı bir geleneğe dönüştüğü, sonraki devletlerin başkentlerini Ötüken bölgesinde kurmalarının bu tecrübenin eseri olduğu söylenebilir. Çünkü Ötüken bölgesi Çin ordularının zorlukla ulaşabileceği bir yerdi ve yol üzerinde düşmanı pusuya düşürme yahut yıpratma fırsatları vardı.

Tibet, Bozkır devletlerinin Çin'in batısında kurduğu baskıyla birleşen bir üçüncü taraftı. Hun İmparatorluğu kurulurken Tibet'te yaşayan Qiangları boyunduruk altına almıştı. Böylece Han İmparatorluğu hem kuzeyden hem batıdan kuşatıldı. Çin'in tarihi boyunca temel güvenlik kaygılarından biri olan Bozkır-Tibet yakınlığı tebarüz etti (Yu, 2008, s. 424; Lewis, 2007, s. 147). Tibetliler Sarı Nehrin batısını tehdit ediyor, Tarım Havzası'na giden He-xi-Gan-su Koridoru'nu kontrol ediyordu. Sıklıkla da Bozkırlılarla ittifak yapıyor, bazen onların vassalı oluyordu. Christopher I. Beckwith, Miladın ilk yüzyılında İpek Yolu'nu güneyden kontrol eden Qiangların güçlenmesi dolayısıyla yolu kuzeyden kontrol eden Kuzey Hunları ile birleşerek ortak bir tehdit oluşturmasından çekinildiğine işaret etmekle birlikte uzun vadede Çinlilerin endişelerinin gerçekleşmediğine dikkat çeker (Beckwith, 1987, s. 6-7). Öte yandan Mark Edward Lewis, Qiang isyanlarının Han Hanedanı'nın devrilmesinde büyük bir rol oynadığına işaret eder (Lewis, 2007, s. 147). Yu ise Wu-di'nin Dun-huang, Jiu-quan, Zhang-yi ilçelerini tamamen Hun-Qiang bağlantısını kesmek için kurduğunu yazdı. M.S. 102'deki isyandan sonra Çinlilerin Qiangları kontrol altında tutabilmek için en iyi yolu Hun-Qiang bağlantısını kesmekte bulduklarını ayrıca vurguladı (Yu, 2008, s. 424). Hunlardan farklı olarak Qianglar siyasî birlikten uzaktı. Bundan istifadeyle, Hunlarla aralarına mesafe koymak için Çin'in "iç" bölgelerine yerleştirilmelerine çalışıldı. Fakat bu defa da Hunlar sınıra dışarıdan hücum ederken Qiangların da iç bölgelerde isyan çıkarmaları Han yönetimini zorladı (Yu, 2008, s. 426).

554-555'te, Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşundan kısa süre sonra Mu-kan Kağan, Tu-yu-hunları itaat altına aldı. Tu-yu-hunlar aslen Liao-dong Xian-beilerinden olup sonradan Tibet'te egemenlik kurmuşlardı (Holcombe, 2019, s. 307). Onların bağlanmasıyla Çin, Gök Türkler tarafından batıdan kuşatılmış oldu. Sui'nin Çin'i birleştirmesinden sonra dahi batıdaki baskının çözülmesi zaman aldı. Batı Gök Türk Kağanlığı'ndaki iç çatışmalar neticesinde Qi-bi boyunun liderliğinde kurulan kısa süreli Tie-le Kağanlığı, Sui'nin Tu-yu-hunları kontrol altına almasında önemli bir

rol oynadı. Ancak Tu-yu-hun devleti ortadan kalkmadı. Sadece Sui'nin güdümüne girdi. Sui'nin dağılmasıyla birlikte yeniden bağımsızlığına kavuştu (Beckwith, 1987, s. 20). Kısmen Tu-yu-hun işgali altındaki Tibet'in yerlileri aralarında siyasi birlik kurulmuştu. 7. Yüzyılda bu birlik Tu-yu-hunları ortadan kaldırdığı gibi Çin'in batısını ve İpek Yolu'nu tehdit eden büyük bir güç haline de gelmişti. 630'larda Batı Gök Türkleriyle iş birliği yaparak Tarım Havzası'na kısmen yayılmayı başardılar. Diğer yandan da Tang Hanedanı'nın batı sınırlarındaki hedeflere saldırdılar. 8. Yüzyılda Tang karşısında öyle güçlendiler ki Uygur Kağanı Çin'i ele geçirmelerini doğrudan müdahalede bulunarak engelledi.

Doğu Asya'da güç dengesinin üçüncü tarafı Kore idi. Kore'de güçlü bir devlet kurulabildiğinde Güney Mançurya ve Liao-dong üzerinde egemenlik kurmaya çalışabiliyor, ittifaklar ve düşmanlıklar yoluyla Bozkır-Çin ilişkilerine tesir edebiliyordu. Koguryo (Çince Gao-gou-li veya Gao-li) Wei Hanedanı Kuzey Çin'i birleştirdikten sonra onlara karşı Rou-ranlarla ittifak yaparak kendi sınırlarını genişletmeyi denedi. Gök Türklerin Rou-ranları devirmesinden sonra Kitanlar üzerinde hakimiyet kurmak için Gök Türklerle mücadele etti. Sui Hanedanı Gök Türkleri yendikten ve Çin'i birleştirdikten sonra Koguryo savunmaya çekildi. Sui Yang-di'nin başarısız seferlerini Tang Tai-zong neticelendirdi.

Bozkırda kurulan devletler kendi siyasi habitatlarında birliği sağladıkları takdirde dış ilişkilerinde daha özgüvenli, daha saldırgan veya yayılmacı hamleler yaptılar. Çünkü tam egemenlik kurduklarında Bozkır'ın veya Çin'in beşerî ve maddî kaynaklarına erişimleri artıyor, imkânları genişliyordu. Mo-du Chan-yu'nun Han imparatoruna yazdığı mektupta Bozkır'ı birleştirmekten kaynaklanan özgüven açıkça görülüyor:

“Tanrı'nın izniyle, memur ve askerlerimin mükemmelliği, atlarımın gücü sayesinde Yue-zhileri bozguna uğratarak tümünü yok edip ele geçirdim. Lou-lanları, Wu-sunları, Hu-jieleri ve çevrelerindeki 26 devleti yönetimim altına alıp hepsini Hun yaptım. Yay geren tüm halklar tek bir aile olarak birleşti. Artık kuzeydeki devletçikler denetim altına alınmıştır. Savaşı durdurmak, askerleri dinlendirmek, atları besiyeye çekmek, önceki olayları yok saymak, eski anlaşmaları yeniden yürürlüğe koyarak sınırdaki halkları huzura kavuşturmak, eskiden olduğu gibi yeniden küçüklerin büyümesini, yaşlıların yerinde huzur içinde kalmasını ve nesiller boyunca barış ve mutluluk içinde olmalarını diliyorum” (Otkan, 2018, s. 71)

Çinli devlet adamları chan-yunun özgüveninin boşuna olmadığını farkındaydı. Hükümdara chan-yunun kazandığı yeni zaferlerle gücüne güç kattığını, yenilmesinin mümkün olmadığını söylemişlerdi (Otkan, 2018, s. 72). M.S. 1. Yüzyılda Chan-yu Yu kendisini Mo-du ile kıyaslarken benzer bir konjonktür vardı. 6. Yüzyılın ikinci yarısında Gök Türk Kağanlığı son derece geniş

sınırlarıyla büyük bir güce sahipti ve bunu dış ilişkilerinde etkin bir şekilde kullanıyordu. Kuzey Çin'deki iki rakip devlet, Zhou ve Qi arasındaki rekabet Gök Türklerin elini güçlendiriyordu. Taspar Kağan, “Güneydeki iki oğlum vefalı ve sadık oldukça neden endişe edeyim?” demişti. Sui Hanedanı Çin'i birleştirdikten sonra imparator Wen-di, Gök Türklerin Kuzey Çin'i istila etmesi üzerine çıkardığı fermanla “Bir zamanlar Kuzey Wei Devleti çöktüğünde, birbiri ardına felaketler oldu. İktidar kavgasına giren Kuzey Zhoularla Kuzey Qiler Çin'i aralarında bölüşmüşlerdi. Türkler her iki devletle ilişki kurdu. O sırada Zhoular doğudan endişeliydi. Kuzey Qilerin Türklerle daha iyi ilişkiler kurmasından korkuyorlardı. Diğer yandan Kuzey Qilerin de batıyla sorunları vardı ve Kuzey Zhoularda Türklerin dost olmasından korkuyordu. Sonuçta devletlerin kaderi düşmana bağlı diye düşünüyorlardı. Ayrıca [Zhouların] tek düşmanı yoktu. Ülkenin savunmasını tek cephede toplamak istiyorlardı. Bu yüzden halkın nesi var nesi yoksa [Türklerin] dostluğunu kazanmak için harcadılar. Hazinesinde ne kadar değerli nesne varsa hepsini çöllere attılar” (SS: 84: 1866; Liu, 2011, s. 68-69).

Han Wu-di, Nan-yue Krallığı'nı ilhak ederek Çin'de tam egemenlik kurduktan sonra birliklerini kuzeye kaydırды. Shuo-fang'a gövde gösterisi yapmıştı. Bu olay siyasî birlik sağlandığında askerî gücün tek cepheye yoğunlaşmasına ve dolayısıyla dış ilişkilerde elinin güçlenmesine bir örnektir. Zhou imparatoru, Qi Hanedanı'nın topraklarını ele geçirdikten ve Chen ordusunu imha ettikten sonra Gök Türklerden başka bir tehdit kalmamıştı. Onlara karşı sefere çıktı sırada öldü. Sui Hanedanı Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı etkisiz hâle getirdikten ve Chen Devleti'ni ortadan kaldırarak iki büyük cepheyi kapattıktan sonra Tu-yu-hunlar, Tarım Havzası ve Kore seferlerine başladı. Bilhassa Kore'ye ısrarla saldırdı. Tang Hanedanı'nın merkezîyet ve güvenlik sorunlarını çözen Tai-zong Tarım Havzası ve Kore üzerine yürüdü.

Siyasî birlik kurmayı başaran taraf, karşısında bölünmüş rakipler varsa çatışan güçler arasında neredeyse hakem rolü oynuyordu. Hun İmparatorluğu bölündüğünde hem Hu-han-ye hem de Zhi-zhi, Han imparatorundan destek almak amacıyla elçiler gönderdiler. Hatta oğullarını esir olarak göndermeyi dahi kabul ettiler. Wei Hanedanı bölündükten sonra Rou-ranlar böyle bir pozisyona yerleşmişlerdi. Han Hanedanı merkezî otoritenin zayıf olduğu ilk 80 yılında Hunlara haraç ödemiş, merkez güçlendikten sonra ise savaşma cesareti bulmuştu (Lin, 2007, s. 47).

Taraflar, rakiplerini bölmek için isyanları kışkırtıyor ve destekliyordu. İsyân, kalıcı bir bölünmeye yol açmasa bile rakibi oyalamak ve yıpratmak için elverişli bir araçtı.

5. BÖLÜM

BOYLARÜSTÜ BOZKIR DEVLETLERİNİN YIKILIŞI

Çinliler çoğu zaman Bozkırlıları yırtıcı hayvanlara (kurtlara, aslanlara, parsılara, kartallara, şahinlere vb.) benzetmiştir. Benzetme Çinlileri sivil, düzenli ve olağan bir hayat süren, diğer toplumlara karşı saldırgan tutumu olmayan bir toplum; Bozkırlıları da savaşla ve ganimetle geçinen çetevarî ve belirli bir yeri yurdu olmayıp gezici bir toplum olarak betimler. Kendi hâlinde, günlük işleriyle meşgul, uysal ve edilgen Çinlilerin silahlı ve zorba Bozkırlıların gaipten çıkıp gelerek saldırısına uğradığı bir tablo çizilir. Çin hükümdarı sürüsünü yönlendiren ve koruyan bir çoban gibidir. Çinlilerin benzetmeleri ve betimlemeleri gerçekle bağları zayıf derecede abartılı bulunabilir. Bu çalışma boyunca konargöçerlerin yersiz yurtsuz ve örgütsüz eşkiya sürüleri olmadığı defaten vurgulandı. Ancak bazı betimlemeler değiştirildikten sonra kurt-koyun-çoban benzetmesi iç politika açısından ele alındığında Bozkır ve Çin kültürlerinin belki karşıtlık derecesinde görülebilecek olan farklılığını açıklamada işlevsel hâle getirilebilir. Yerleşik toplumlarda devlet, şehir devleti olarak ortaya çıkmıştır. Her şehir kendi siyasî teşkilatına ve bu teşkilatın emrindeki kolluk kuvvetlerine sahip olmuştur. Şehir devletlerinde nüfusun büyük kısmı siyasî ve askerî işlerden tamamen uzak, sivil yaşam sürüyordu. Birden fazla kente hükmeden krallıklar kurulduktan sonra kent aristokrasisi ortadan kalktı. Böylece kentler sosyal ve ekonomik birimler olarak devam ederken siyasî niteliğini kaybetti. Krallıklara da hükmeden imparatorluklar kurulduktan sonra merkezin karşısında feodalite benzeri yerel iktidarlar çıktı. Bunların dahi -en azından kısmen- ilga edilmesi mümkün oluyordu. İç Asya'nın konargöçerlerinde devletin ilk formu boydu. Fakat yerleşik toplumdakinin aksine karmaşık devlet formları ortaya çıktıktan sonra boylar varlığını sürdürüyordu. Hun, Xian-bei, Rou-ran, Gök Türk, Xue-yan-tuo, Uygur devletleri boyların üzerinde egemenlik kuran bir üst teşkilât yapısıyla yürüyen boylarüstü devletlerdi. Bozkır imparatorluğunun konargöçer tebaası boylar hâlinde örgütlenmiş savaşçı toplumdur. Boy meclisinde isyan kararı alındığında boya mensup her yetişkin erkek silahlanıyordu. Boyun idarî ve askerî hiyerarşisi dahilinde disiplinli bir orduya dönüşüyordu. Bu durumuyla konargöçer isyanları yerleşiklere nispetle daha hızlı ve etkili örgütlenebiliyordu. Yerleşik toplumlarda görülen isyanlar ancak ordunun veya sivil bürokrasinin liderliğinde mümkündü. Sonuçta konargöçer bir topluma hükmetmek çok daha riskliydi. Boyların devamlılığı, boylarüstü bozkır devletlerinin kırılmağa bir unsurdu. Bozkır imparatoru bir koyun sürüsüne liderlik etmiyor, kurt sürüsüne liderlik ediyordu. Fakat liderliği güvencede değildi. Her an otoritesine meydan okunabilir ve kaybedebilirdi.

Wu-sunlar kun-mo unvanlı bir hükümdar idaresinde boylarüstü bir devlet yapısına sahipti. Hunların batıdaki 36 (?) devleti ele geçirdiği dönemde vassallaştırılmışlardı. Hun İmparatorluğu'nun egemenliğini sürdürme kabiliyetinde zayıflama hissettikleri anda bağımsızlaşmaya başladılar. Han İmparatorluğu'nun bir prenses vererek doğrudan ve güçlü ilişki kurma girişiminde dahi Hunlara yakın duran Wu-sunlar, Hunların gücünü yitirdiğini gördükten sonra açıktan ve kararlı bir düşmanlık politikası yürüttüler. Wu-sunların sadık bir durumdan bağımsız ve düşman bir devlet durumuna geçmesi Hun İmparatorluğu'nu yıkılış yoluna sokacak kadar büyük bir etken olmasa da imparatorluğa ciddi güvenlik sorunu yarattı. Wu-sunlar hiç hafife alınmayacak güçlü bir boylarüstü devlet olarak Hun İmparatorluğu'nun ister vassal ister bağımsız düşman konumlarında olsun, güçlü ve derinlikli bir örgütlenmeye sahip bir muhatabıydı. Bu derece örgütlü olmayan bağlı boylar (Çin kaynaklarında Ding-ling olarak anılanlar, bunlardan ayrı olarak Wu-huanlar ve Xian-beiler) imparatorluğun egemen gücünü daha az hissettiklerinde bağımlılıklarını sorgulamaya başlıyorlardı. Wu-huanlar ve Xian-beiler iki büyük devletin savaş alanında yer alıyor, güç dengesindeki değişmeyi yerinde gözlemliyorlardı. Doğrudan bağlı oldukları Hun İmparatorluğu zayıfladığında daha gevşek bağlarla bağlı olacakları Han ile yakınlaşmakta fayda gördüler. İmparatorluğun güneydoğu ucunda kritik bir kopuş yarattılar. Milat civarındaki yıllarda Hunlar güç dengesini lehlerine döndürmeyi başardıklarında dahi doğuda eski egemenliklerini kuramadılar. Hunların Orta Asya'daki egemenliklerini bütünüyle kaybetmelerinde onların Orta Asya Bozkırının doğusunu terk etmelerinden yararlanarak geniş ve ekonomik değeri yüksek sahalara yayılmış olup, kaynakların siyasî örgütlenme düzeyinin karmaşıklığı hakkında bilgi vermediği Xian-bei ve Wu-huan topluluklarının önemli etkisi vardı. Hunlar Gobi'nin güneyinden çekildikten sonra söz konusu topluluklar üzerindeki etkisi azalmıştı. Kaynakların muğlaklığı dolayısıyla imparatorluk bölgedeki egemenliğini yitirmiş miydi, yitirmemiş miydi veya egemenliği şekil mi değiştirmişti, karar vermek güçleşmektedir. Çin'de Wang Mang tahtı ele geçirdikten sonra Wu-huanlardan ve Xian-beilerden Hunlara vergi vermemelerini istemesinden yola çıkarak Hunların eskisi kadar güçlü değilse bile vergi bağlarını koruduğu sonucu çıkarılabilir. Buna rağmen özellikle Beş Chan-yu döneminden başlayarak Wu-huan ve Xian-bei topluluklarının siyasal anlamda güç ve etkinlik kazandığını düşünmek pek de yanlış görünmüyor. Böylece Hunların doğu sınırında bir güvenlik sorunu oluştu. Wu-huanlar ve Xian-beiler belki kısmen belki bütünüyle Hunlara bağlı bulunsunlar, artık iç veya dış güvenlik tehdidi durumundaydılar. Nitekim M.S. 1. Yüzyılda tehdit apaçık kendini göstererek Hunların batıya kaymasına sebep oldu. Sonraki yüzyılda ise Han İmparatorluğu ile ittifak eden Xian-beiler Hunları daha batıya ittiler. Ding-lingler ile Hun İmparatorluğu arasındaki ilişkinin seyrine karar vermek doğudaki Wu-huan ve Xian-beilerle ilişkilerin seyri hakkında karara varmaktan çok daha zordur. Çünkü Ding-lingler kaynaklarda açık ve geniş bilgilerle anılan bir topluluk değildir. Ding-

ling boylarının Hun İmparatorluğu üzerindeki yıkıcı etkisi M.S. 78'de Han ordularıyla ittifak halinde yaptıkları saldırı ve sonrasında Kuzey Hunlarının büyük bir güç olmaktan uzaklaşmasıdır.

Rou-ran Kağanlığı, Hunların çağdaşı olan Çin kaynaklarında Ding-ling olarak anılan Gao-che boyları üzerinde egemenlik kurmak ve egemenliğini korumak için bitimsiz mücadeleler vermişti. Rou-ran kağanlarının girişimlerini sekteye uğratan en önemli unsurun Wei Hanedanı (Tabgaçlar veya Tuo-balar) tarafından kurulan coğrafi açıdan geniş ve askerî-siyasî açıdan etkili baskı olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Gao-che boylarının bundan aldıkları cesaretle Rou-ran egemenliğine karşı koymakta zaman zaman son derece muktedir oldukları göze çarpar. Hu-lü boyunun kısa sürdüğü tahmin edilebilecek ve sistemliliği muğlak olan güçlenişi dahi Rou-ranlara karşı Gao-che boylarının ne derece etkin bir direniş gösterdiğini temsil etmesi bakımından önem arz etmektedir. Buna karşıt bir örnek, yine Hu-lü boyunun beylerinden Bei-hou-li'nin She-lun'un topraklarını işgal etmesi karşısında verdiği tepkide gizlidir. Bei-hou-li, She-lun'un çok kısa bir süre önce Wei ordularına yenilmiş olduğunun, askerlerinin ve atlarının yorgun ve zayıf olduğunun farkına varmış, diğer Gao-che boylarını güçlerini birleştirerek She-lun'u topraklarından çıkarmaya davet etmişti. Fakat diğer boyların beyleri She-lun'a karşı onun zayıf olduğu bir anda dahi savaş açmaya cesaret edemediklerinden Bei-hou-li'yi yalnız bırakmışlardı. Neticede Bei-hou-li haklı çıkmış, She-lun'un kampına yaptığı saldırıyla zafere ulaşmış, ama disiplinsizce yapılan yağmalar sırasında She-lun'un yaptığı karşı saldırıyla bütün askerî ve siyasî gücünü yitirerek Wei Hanedanı'na sığınmak zorunda kalmıştı. Bei-hou-li'nin yenilgisi dahi konargöçer boylar üzerinde egemenlik kurmaya çalışan boylarüstü devletlerin karşılaştığı direnişin şiddetini göstermekte iyi bir örnek sayılabilir. Çünkü diğer boylardan destek almadığı durumda dahi egemen gücün zaafından yararlanarak hücumla geçebilecek askerî güce ve organizasyon imkânına sahip bir boy beyi söz konusudur. Yine de bu örnek üzerinde bir belirsizlik yahut kanıt niteliğini şüpheli duruma getiren bir belirsizlik olduğunu kabul etmek gerekir. Wei-shu, bozkır kültürü ve politik örgütlenme şekilleri hakkında tutarlı, anlaşılır, somut bilgiler verebilen bir kaynak hüviyetinden çok uzak olduğu için Bei-hou-li'nin yalnızca bir boyun gücüne dayanarak böyle bir operasyona kalkışıp kalkışmadığı tartışmaya açılabilir. Bunun da ötesine geçerek o tarihte Gao-che boylarının, en azından Hu-lü boyunun dahil olduğu bir grup Gao-che boyunun Rou-ran kağanlığına bağlı bulunup bulunmadığına dair kesin bir kanıya varılamayacağı söylenebilir. Kağanlığın yıkılışında açık bir şekilde bağlı boyların organizasyon kabiliyetinin tsiri görülmektedir. Rou-ranlara bağlı olan Gök Türklerin bazı Tie-le boylarının isyan hazırlığında olduğu bahanesiyle kurdukları boylarüstü yapıdan aldıkları güçle isyan etmeleri kağanlığı kesin bir şekilde ortadan kaldırdı. Bir kağanlığa bağlı boyların cebren veya rıza ile örgütlenmesi neticesinde bir kağanlık yıkılırken bir başka kağanlık kuruldu.

Gök Türk Kağanlığı yaklaşık iki asırlık tarihinde çok sayıda çalkantılar, iniş-çıkışlar yaşadı. Tie-le boylarının aralarında örgütlenmeleri pek çok defa imparatorluğun istikrarını bozan bir iç çatışma niteliği taşıdı. Kağanlığın bölünmesinden sonra Batı Gök Türk kağanı Chu-luo, özellikle Xue-yan-tuoların gücünden tedirginlik duymuştu. Tie-le boylarının liderlerini öldürmesinin karşılığında başlayan isyan, Tie-lelerin ilk defa bağımsızlıkla neticelenen girişimi oldu. Hemen hemen aynı boylar birkaç defa daha isyana kalkıştılar. 627-628'de Xue-yan-tuo liderliğindeki isyan kısa süren bir kağanlık dönemi ve Gök Türklerin devrilmesi sonucunu vermişti. Gök Türk Kağanlığı yeniden kurulduktan sonra dahi pek çok defa Tie-le boyları isyan ettiler. Gök Türk kağanları neredeyse aralıksız olarak bu isyanları bastırmak üzere seferler düzenlemek zorunda kaldılar.

Boylarüstü bir devletin kuruluş süreci bir yönüyle sınırların genişletildiği, yeni boyları rızalarıyla veya mecbur bırakılarak, paydaş veya vassal statüsünde sisteme katılması olarak görülebilir. Başka bir açıdan bakılmak suretiyle kuruluş sürecinin iktidarın, siyasî ve ekonomik çıkarların, askerî gücün paylaşımına dair temel kuralların şekillendiği ve kökleştiği bir dönem olarak görülebilir. Böyle düşünüldüğünde geleneklerin, güç bölüşümünün ve paydaşlar arasındaki ilişkilerin henüz belirsiz olduğu kırılmalı bir dönem olduğu anlaşılabilir. Kuruluş süreci tamamlanıp ilişkiler ve bölüşüm oturmadan önce başlayan bir taht kavgası yeni devletin düzenleyici ve zenginleştirici görevlerini yerine getirebileceğine dair inancı zayıflatarak kurucu boyların çözülmesine yol açabilirdi. Xian-beiler ve Xue-yan-tuolar kısa süren boylarüstü devlet tecrübelerini tam olarak bu sebeple kaybettiler.

Ülke ülüşlere ayrılıyor ve hanedan mensuplarına dağıtılıyordu. Ülüş sahiplerinin ve hükümdarın uyumlu ve iş birliği içinde hareket etmeleri durumunda bağlı boyları kontrol altında tutabiliyorlardı. Öte yandan ülüş sahipleri geniş bir serbestiyle hareket ediyorlardı. Aralarındaki uyum ve iş birliği bozulduğunda boyları kontrol eden güç bölünüyor, etkinliğini yitiriyordu. Dolayısıyla boylarüstü bozkır devletlerinin kırılmasının ikinci bir sebebi ülüş sahiplerinin serbestliği idi. Veraset sisteminin ülüş sahiplerine -hepsine değilse bile bir kısmına- taht üzerinde hak iddia etme fırsatı vermesi, ülüş sahiplerinin serbestliğiyle birleşerek önemli bir iç çatışma noktası oluşturuyordu. Ülüşler dağıtılırken küçük bir orun (unvan) ve ülüş alan, fakat daha fazlasını hak ettiğini düşünen hanedan mensupları devletin istikrarı için hükümdarla iş birliği içinde olmaları gereken konularda kararsız davranabiliyor, bazı durumlarda kasıtlı ve istekli olarak uyumsuzluk yaratabiliyorlardı. Hükümdar seçilmeyi istediği ve hak ettiğini düşündüğü halde emeline nail olamayanlar bölünmeye kadar varabilen büyük çatışmalara girmeye azmedebiliyorlardı. Yatay veya çapraz verasetin işlemesi tahtın meşru adaylarının sayısını arttırdığından iç savaş ve bölünme ihtimalini arttırıyordu. Yatay verasetin işletilmesi uzun vadede

bir hükümdar öldüğünde onun oğullarının yanında kardeşlerinin de taht kavgasına girmesine sebep olabiliyordu. Yatay verasetin en aşırı örneği Hu-han-ye Chan-yu öldükten sonra onun 7 oğlunun sırayla tahta geçmeleri idi. Hu-han-ye'nin tahta çıkan son oğlu Hu-du-er-shi Chan-yu tahtın kendisinden sonra yeğenlerinden birine değil kendi oğluna kalmasını temin etmek için sol bilge beyini ve onun oğlunu öldürmüştü (HHS: 87: 2942). Esasen Hu-han-ye'nin chan-yu oluşu dahi veraset sisteminin yarattığı meşruiyetle alakalıdır. Wo-yan-qu-di'nin katliam düzeyine varan idam kararlarının yarattığı tedirginlik ve düşmanlık sonunda bazıları hanedan mensubu dahi sayılmayacak kimselerin kendini chan-yu ilan ettiği çok taraflı bir iç savaşa evrilmiş, Hu-han-ye de bu iç savaşın başında kendini chan-yu ilan etmişti. Mu-kan'ın tahtı bırakmak istemediği oğlu Da-luo-bian'ın kağan kaldırılmasına amcası She-tu'nun engel olup Taspar'ın oğlu An-luo'nun tahta çıkmasını sağlaması yine bir yatay-çapraz veraset problemine işaret eder. Çünkü Da-luo-bian kağan olamayınca yeni kağan An-luo'yu tehdit etmiş, An-luo bu tehditlerle baş edemeyince yeni bir kurultay toplanmış ve amcası She-tu kağan kaldırılmıştı. Ancak sorunlar bu şekilde de çözülmedi. Da-luo-bian, bir kağan oğlu olarak tahta çıkmasının iki kez engellenmesine içerlediğini bildiren bir mektup yazmış, İşbara Kağan (She-tu) da ona küçük kağan unvanı vererek teskin etmeye çalışmıştı. Bu dahi sorunu çözmayerek Da-luo-bian'ın Batı Gök Türk Kağanı Tardu'ya yanaşarak onun desteğiyle tahtı ele geçirmeye çalışmasına yol açmıştı. Sui Hanedanı bundan da yararlanarak İşbara Kağan'ı yalnızlaştırıp Gök Türkleri birbirine düşürerek kağanlığın (o tarihte artık fiilen ikiye bölündüğüne göre kağanlıkları da denebilir) gücünü kendi içinde tüketmesini sağlamıştı. Hun İmparatorluğu'nun nihayeti hanedan mensupları arasındaki çekişmelerin imparatorluğu bölmesi neticesinde oldu. Bi'nin kendini chan-yu ilan edip Han devletine sığınması, onun Han desteği alarak güçleneceğine dair beklentinin getirdiği bir iyimserlikle Kuzey Hun Chan-yu'suna bağlı olan bazı kurucu güçlerin taraf değiştirmeleri, beklenenin aksine Bi'nin Han İmparatorluğu'nun bayağı bir vassalına dönüşmesi imparatorluğun kurucu boylarını öyle öngörülmez bir çalkantıya soktu ki birbirini takip eden taraf değiştirmelerle güçleri bölündükçe bölündü. Boylara egemen olma imkânlarını gitgide yitirdiler ve edilgenleşerek hâkimiyet sahalarını yitirdiler. Bu esnada Güney Hunları Han İmparatorluğu'na gitgide daha fazla bağlandı. Zaten nüfusu Çin ile karşılaştırıldığında çok büyük olmayan Hunlar, siyasal anlamda bağımlılıkları arttırınca devlet niteliklerini de yitirdiler.

Boylarüstü devletin yıkılması temelde üst teşkilatın bağlı boylar üzerindeki egemenliğini yitirmesidir. Bu şekilde tanımlandığında kurucu boyların hâlâ bir arada olduğu ama diğer boyları kontrol etme kabiliyetini yitirdikleri (dağılma) veya kurucu boyların dahi birlikte hareket etme iradesini terk ettiği (çözülme) iki durumdan bahsedilebilir.

Bozkır hükümdarı bağlı boyları kontrol altında tutmasını sağlayan gücü kurucu boylardan alıyordu. Hâkim boy ve onun temsilcisi olarak hükümdar kurucu boylara güven, refah, güç ve istikrar vaat edebildiği ölçüde merkezdeki gücünü koruyabiliyordu. Bu temel imkânları sağlama yeteneğini yitirdiğinde yahut kurucu boylarda bu yönde bir kanaat şekillenmesine sebep olacak gelişmeleri engellemekeye muvaffak olamadığı koşullarda çözümlenmeyle karşılaşması işten bile olmuyordu. Xian-bei Chan-yuluğunda kurucu boylar zaten boylarüstü bir devletin parçası olmaya çok istekliymiş gibi görünmüyor. Han Devleti'nin zayıflamasından istifadeyle yağma yapmak ve daha fazla imkanlar sağlayacak bir araziye taşınmak niyetindeydi. Xian-bei boylarının kovaladıkları fırsatlar konusunda çeşitlilik olabilir. Yerleşik bir toplumun kendine özgü ekonomisini istismar etmek, yağma yapmak, daha verimli bir sahaya yerleşmek veya akla gelmeyen başka bir çıkarın peşinde olan boyları tam bir serbestiyetten boylarüstü bir devletin hiyerarşik disiplini içinde hareket etmeye sevk etmek hiç kolay olmamıştı. Qi-zhi-jian'ın Kuzey Çin'de düzenlediği başarılı yağmalar ve belki Xian-bei boyları için yeni yerleşim alanları açması boylarüstü bir yapının tüm boyların çıkarlarına uygun olabileceği fikrine hizmet etmişti. Qi-zhi-jian'ın ölümünü takiben boylarüstü yapı dağılmıştı. Kısa bir süre içinde yeni bir lider, Tan-shi-huai, Xian-bei boylarına yeniden büyük bir ülkü benimseterek boylarüstü bir devlet modelini yeniden oluşturmuştu. *Hou Han-shu*'nun mitolojiyle harmanlanan anlatımından anlaşıldığı kadarıyla karizmatik bir lider olarak boyların güvenini kazanan Tan-shi-huai'nin ardından hayal kırıklığı yaratan bir iç savaş başladı. Tan-shi-huai'nin oğlu He-lian, kaynaklarda betimlendiğine göre tahtı sorunsuzca devralmıştı. Buna karşın *Hou Han-shu*'ya göre boyların yarısı ondan ayrıldı. Bundan Xian-bei boylarının boylarüstü devlet disiplinine ve hiyerarşisine bağlı kalmaya çok da teşne olmadıkları sonucu çıkarılabilir. He-lian'ın ardından oğulları şiddetli bir taht kavgasına girişti. Defalarca savaştılar. Kurucu boylar bu savaşıardan sineye çekmek istemedikleri zararlara uğramışlardı. Boylarüstü bir devlet modeli onlar için sürdürülemez duruma gelmişti ki bu yapıyı terk ettiler. *Jiu Tang-shu*, 630'daki büyük yıkımdan sonra Gök Türk Kağanlığı'nı diriltme çabalarına A-shi-delerin liderlik ettiğini belirgin bir vurguyla anlatır. Bundan hareketle A-shi-na Hanedanı'nın bozkırdaki saygınlığını ve asaletini korumakta olduğu, dolayısıyla kağanlığı diriltecek bir A-shi-na arayışı olduğu düşünülebilir. Böylece kağanlığın kurucu boylarının çözümediği varsayılabilir. Kağanlığın yıkılışına hanedan içindeki iktidar kavgasına paralel olarak kurucu boylardan da çözümlenme yaşanmış olabilir.

Gök Türk Kağanlığı'ndan ayrılma konusunda kararlı olan bazı boylar Qi-bi boyunun liderliğinde bağımsız bir boylarüstü devlet kurdular. İsyan yoluyla kendilerine bir egemenlik alanı açabildiler. Kağanlığın neredeyse bütün gücünü Tu-yu-hun seferinde harcaması ve bunun üstüne Batı Gök Türklerin iç çatışmaları çözüp gücü yeniden merkezileştirmeleri sonucunda Qi-bilerin kağanlık iddiaları sürdürülemez duruma geldi. 628'de hemen hemen aynı boylar bu kez Xue-yan-tuoların

liderliğinde bir kağanlık kurması gösteriyor ki 610'da kurucu boylar çözülmemişti. Yalnızca aradıkları liderliği bulamamışlardı. Esas çözüme Xue-yan-tuo Kağanlığı'nın yıkılışında yaşandı. Yi-nan'ın ölümünden sonra başlayan iç çatışmalar hayal kırıklığı ve güvensizlik yarattı. Kağanlığı kuran boylar bu kez kağanlığın ortadan kalkması için harekete geçtiler.

Hun İmparatorluğu Wo-yan-qu-di'nin fitilini ateşlediği iç savaşta hanedanın ve kurucu boyların bölünmesi -bölünmesi demek bile iyimserlik olabilir, parçalanması demek muhtemelen daha doğrudur- sonucunda çöküşün eşiğine gelmişti. İki kardeşin, Hu-han-ye ve Zhi-zhi'nin, rakiplerini elemesi gücü kısmen merkezileştirerek durumu iyileştirdi. İç savaş döneminde kurucu boylar devletin devamlılığı iradesini bırakmamışlardı. Bunu Hu-han-ye'nin Han'a bağlanma kararına itiraz edenlerin bu çalışma kapsamında daha evvel değinilmiş olan görüşlerinden anlamak mümkündür. II. Hu-han-ye vakası ise hakiki bir çözümlenin başlangıcı oldu. Kuzey-Güney bölünmesinin hemen ardından Kuzey Hunları'nın karşılaştığı kıtlık, II. Hu-han-ye'nin Han desteğiyle müreffeh bir toplum yaratacağı beklentisiyle birleşerek kurucu boyların bir kısmının güneye kaymasına yol açtı. Ancak kısa sürede anlaşıldı ki II. Hu-han-ye, ilkinin aksine, bağımsız olmayan bir yapıyı temsil ediyordu. Güneye kayan unsurlar yeniden kuzeye döndü. M.S. 1. Yüzyılın sonlarında Kuzey Hunları'na vurulan darbeden sonra kurucu boylar hızlı bir parçalanma sürecine girdi. Güney Hunlarına bağlananlarla birlikte Kuzey-Güney çatışması bir iç çatışmaya dönüştü ve Güney Hunlarının Han'a gitgide daha bağımlı duruma gelmesi sonucunda kurucu boylarda çözüme şiddetlendi. Önce devletin merkeziyeti ortadan kalktı, sonra da devletleşme iradesi bütünüyle yok oldu.

SONUÇ

Bu tez çalışmasının çıkış noktasını İç Asya Bozkırının siyasal tarihini Bozkır-Çin ekonomik ilişkilerinin bir çıktısı olarak ele alan araştırmacıların ulaştıkları sonuçlardan duyulan şüphe oluşturdu. Öncelikle şüpheyeye konu olan teorilerin derin ve doğru bir şekilde anlaşılması için çalışıldı. Ardından kaynaklardaki bilgilerle karşılaştırmak suretiyle teorilerin sınanmasına gayret edildi. Bu şekilde cereyan eden araştırma süreci konuya farklı bir açıdan bakmanın mümkün ve gerekli olduğu, Bozkır tarihini iç etkenlere odaklanarak açıklamaya girişmenin daha isabetli sonuçlar bulunmasını sağlayacağı kanaatini doğurdu.

Kaynak metinlerdeki katı ve tek tip konargöçer ekonomi betimlemesinin Bozkır devletlerinin tebaasının ekonomik faaliyetlerinin çeşitlilik arz ettiği gerçeğini gölgelediği anlaşılıyor. Araştırmacılar kaynakların yarattığı, fakat aslında yine aynı kaynaklardan yararlanmak süreciyle kolaylıkla kırılabilir olan, yanılsamanın tesiri altında kalarak Bozkırlıların avcılık, koyun ve at yetiştiriciliği, savaşçılık dışında bir ekonomik çevre geliştirmedikleri zannına kapılabilmişlerdir. Bozkır ekonomisinin tek tip faaliyetler bütününden oluştuğunu zannetmeleri, Bozkır ile Çin arasında ekonomik faaliyetler ve ürün çeşitliliği açısından bir karşıtlık kurularak araştırmanın merkezine de bu karşıtlık fikrinin yerleştirilmesine sebep olmuştur.

Ekonomik anlamda kurulan karşıtlıkla bağlantılı olarak, Çin'in ticaret üzerinde kontrol sağlama çabaları Bozkırlıların talep eden, yahut daha şiddetli bir talep düzeyinde, muhtaç taraf olduğu izlenimi uyandırmıştır. Çin kaynaklarının Bozkır-Çin ticaretini Çin'deki devletin bir lütfu gibi gösterme eğilimi bunu körüklemiştir. Oysa Çinli tacirlerin kaçakçılık faaliyetleri dahi işin aslında iki devletin tebaasının da ticaret yapmayı kazançlı buldukları ve ticarete istekli oldukları yönünde kanaat oluşturmaya yeterlidir.

Kuzey sınırının Çin'in temel güvenlik sorunu olması Bozkır devletlerinin saldırgan ve barışı bozan bir unsur şeklinde betimlenmesi doğal sonucunu getirmiştir. Pek çok araştırmacı da bu betimlemeyi bir ön kabul olarak tutmuş, araştırmalarında Bozkırlıların neden Çin'e karşı saldırgan olduklarını anlamaya çalışmışlardır. Tersine düşünülüğünde, Çin'in saldırganlığı sanki saldırganlık değilmiş gibi algılanabiliyor. Çünkü Çin kaynakları Çin'in saldırganlığını mutlaka meşru bir temel üzerine inşa ediyor. Böylece taraflardan birinin saldırganlığı gayrimeşru, diğerinin saldırganlığı meşru pozisyona yerleştirilmiş oluyor. Çinlilerin Bozkır bir güvenlik tehdidi olarak görmesi, araştırmacıları Bozkır-Çin ilişkilerini yalnız ekonomik temelde ele almalarının bir başka sebebidir. Çünkü kaynaklar Bozkırlıların saldırganlığını Çin'in ekonomik zenginliğine açgözlülük duydukları söylemiyle açıklar. Araştırmacılar bir kez bu tarafa

yöneldikten sonra siyasal tarihi ekonomik ilişkiler çerçevesinde uzun uzun tartışmak mümkün duruma geliyor. Diğer yanda ekonomik olmayan ilişkiler gölgede kalıyor.

Boylarüstü bozkır devletlerinin kuruluşunu dış etkenlerle açıklama kararlılığına rağmen Bozkırlıların kendi içlerinde çatışmaları, uzlaşmaları, devingenlikleri vardı. Boylarüstü devletlerin kurulmasını, bu devletlerin devamlılığını, çöküşünü veya zayıflayışını sağlayan başat etkenler iç ilişkilerle alakalıydı.

Sosyal evrim teorilerinin bir yan etkisi olarak araştırmacılar Çin ile bozkırı iki farklı evrim kategorisine yerleştirir. Bozkırlılar bütünüyle hatalı bir şekilde sınıfsız, dolayısıyla devletsiz bir toplum sınıfına konuşturılırken Çinliler sınıflı, karmaşık ve devletli bir toplum farz edilir. İki toplumun farklılığı Çin'in medeniyetle, bozkırın barbarlıkla özdeşleştirilmesi neticesinde tam bir zıtlığa dönüşür. Medeni-barbar çatışmasından mülhem zıtlık, bozkırın Çin'e ekonomi başta olmak üzere her alanda bağımlı olduğu, belki açıkça bu katılığa ikrar edilmese dahi bozkırdaki her türlü gelişmenin Çin'deki bir gelişmenin neticesi olarak algılanması kapısını açar.

Araştırmalarda siyasal yönden bozkır devletlerince temsil edilen halkların bütününe kapsayacak tek bir isim bulmakta zorluk vardır. "İslam öncesi Türkler" olarak adlandırmakta hem bozkır devletlerinin Türk olmayan tebaasını kapsamaması hem de Türklerin İslamlaşma sürecinin uzunluğu dolayısıyla sınırların muğlaklaşması sorunu doğar. Ayrıca Türklerin dahi tamamı aynı sosyo-ekonomik kültürü paylaşmamıştır. Yani tanım Türklerin dahi bütününe betimleme yetkinliğinden uzaktır. Alternatif olarak kullanılabilir "konargöçer" kavramı bozkır devletlerinin bünyesinde yaşamını sürdürmüş avcı-toplayıcı, tarımcı, şehili, balıkçı toplulukları içermeyeceğinden eksiklik yaratır. Her iki tanım da büyük oranda kapsayan, etnik sınırlamalardan da azade olan "bozkırlı" kavramı ise İç Asya Bozkırının dışında yaşayan ama aynı devlete bağlı olan toplulukları dışarıda bırakır. Tüm dezavantajlarına rağmen konargöçer ve bozkırlı kavramları bu çalışmada kullanıldı. Çünkü belirli bir siyasal kültürü konu alan bu çalışmanın ihtiyaçlarını iki kavram da karşılıyor. Çalışmanın nesnesi olan boylarüstü devletlerin kurucu unsuru ve tebaalarının da önemli bir kısmı bozkırlı ve konargöçerdi. Bu bakıma bozkırlı ve konargöçer kavramlarının kullanılmasında bir sakınca görülmedi. Yine de bu kavramlar boylarüstü bozkır devletlerinin sosyo-ekonomik çeşitliliğini gölgede bırakmaması gerekir. Çünkü tek tip ekonomik faaliyetlere yaslanan bir devlet modeli söz konusu değildir. Konargöçer toplulukların kurduğu ve yönettiği boylarüstü bozkır devletlerinin sınırları içinde çok çeşitli ekonomik faaliyetler, kültürler, etnik ve dinsel gruplar yaşamıştır. Söz konusu grupların her birinin ülke ekonomisinde ve kültürel etkileşiminde kendine has bir yeri vardır. Boylarüstü bozkır devletlerini idare edenler farklılıkları yeni çıkarlar doğuracak şekilde yöneterek tipik imparatorluk politikaları izlemişlerdir.

Bozkır toplumları urukların kendi içindeki dayanışmasının güçlü olduğu, buna karşın hanelerin refah düzeylerinin farklılaştığı toplumlardır. Çok çeşitli sosyal (hatta etnik) bileşenlerin ortak örgütlenme ihtiyacını karşılayan ve başına belirli bir hanedandan gelen, literatürde bey unvanıyla yer edinmiş bir hükümdarın bulunduğu boy, yerleşik toplumlarda görülen kent devletlerinin konargöçer toplumdaki muadilidir. Hükümdar, hanedan, yürütme, yargı, kolluk kuvvetleri, danışma meclisi gibi kurumları ve kamu mülkiyeti-özel mülkiyet ayrımıyla, sınır ve bölge (ülke) anlayışıyla, hukuk (töre) birikimiyle boy; bozkırda devletin en eski ve ilkel formudur. Kaynaklarda bir boyun nasıl vücuda geldiğine dair açık ve somut bilgiler sınırlı olmakla birlikte ulaşılabilen bilgiler boyun asla kandaş bir topluluk olmadığını, bilakis siyasal bir örgüt, devlet, çatısı altında birleşmiş sosyal bileşenlerden oluştuğunu gösterir.

Boy, devletin bozkırdaki ilkel formu olmakla birlikte kökleşmiş bir yapıdır. Büyük imparatorluklar dahi boyları demode duruma getirerek merkezî-bürokratik yapılara dönüşmemiştir. Boyun ebediyeti esası kabul edilerek boylarüstü modeller geliştirilmiştir. Model, diğer boylara egemen olmak için aralarında anlaşmış ve iş bölümü yapmış bir grup boyun ortak hareketini gerektirir. Kurucu boylar diğer boylara göre ayrıcalıklı olup siyasal iktidara da ortak olurlar. Boylarüstü devletler bu yolla bir boylar hiyerarşisi oluşturur.

Boylarüstü devletin kuruluşu (veya kurulamayışı) üç temel unsurun etkileşimi tarafından şekillendirilen, büyük oranda bozkırın iç ilişkilerine bazen dış ilişkileri de içermek koşuluyla bağlı süreçlerdir. Yeni bir boylarüstü devlet kurmaya azmederek harekete geçen kurucu boyların başka boylar üzerinde egemenlik kurmaları için bir fırsat olması gerekiyordu. Bozkır içinde güçlü ve etkin bir boylarüstü devlet bulunmaması, varsa bile gücünü yitiriyor olması, sağlam bağlarla bütünleşmiş boylar birliği ile karşı karşıya olmamak, bozkırda güçlü bir boylarüstü devlet kurulmasına engel olabilecek bir dış güç (çoğunlukla Çin'de merkezî bir imparatorluk) olmaması boylarüstü devletin kurulup egemenlik alanını genişletmesine imkân veren fırsatlardı. Fırsatları değerlendirmek için kurucu boyların ortak hareket etme ve boylarüstü devlet kurma kararlılığı içinde olmaları bulunmaları veya buna ikna edilmeleri gerekiyordu. Yeni bir boylarüstü devlet kurmak için gereken güç ancak bu şekilde toplanabiliyordu. Üçüncü unsur liderlik en kritik olandı. Fırsat ile gücü tamamlamaktan ziyade bunları değerlendirecek bir karar makamı gibiydi. Çünkü liderliğin varlığı tek başına yeterli olmuyor, doğru kararlar alınması, doğru hamleler yapılması ve rakiplerin hamlelerini bertaraf edebilmesi gerekiyordu. Lider kazandığı zaferlerle güven pekiştirirken diplomatik yollarla müttefikler bulmakta veya saygınlık kazanmakta mahir olmaya mecburdu. Kuruluş sürecinin gerektirdiği düzen, güven, istikrar ve zenginleşme liderin tutarlı ve başarılı hamleler yapmasına bağlıydı.

Boylarüstü devletlerin istikrarının temel dinamiği hükümdar-hanedan-kurucu boylar arasındaki paylaşım ve uyumdu. Bazı araştırmacılar paydaşların Çin'den alınan haracı bölüştüklerini yazsa da bölüşülen şey siyasî iktidar, askerî güç ve vergiden sağlanan servetti. Çin'den alınan haraç en fazla hediyeleşmede kullanılmaya müsait bazı prestij malları hariç tutulursa boylarüstü devletin paydaşlarının somut çıkar sayabileceği ürünlerden ve miktarda oluşmuyordu. Bölüşüme konu olan ekonomik değer bozkırlıların ürettiği ve vergi yoluyla toplanan mallardı. Hanedan mensuplarının orun ve ülüşlerinden memnun olmamaları veya taht kavgasına girişmeleri devletin bütünlüğünü, bağımsızlığını ve devamlılığını risk altına sokan bir durumdu. Taht kavgalarının sıklaşması hem ekonomik, askerî, siyasî kayıplar yaratıyor hem de kurucu boylarda çözülmeye yol açabiliyordu. Bu tip durumların tamamı egemen gücün bağlı boylar üzerindeki nüfuzunu zayıflatarak ayrılmalara ve isyanlara zemin hazırlıyordu.

KAYNAKÇA

- Abû Hayyân (1931). *Kitab al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. Çev. (Caferoğlu Ahmet, Çev.) İstanbul: Evkaf Matbaası
- Ahmetbeyoğlu, Ali (1995). *GreK Seyyahı Priskos (V. Asır) 'a göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini (1958). *The History of the World Conqueror*. Translated by John Andrew Boyle. Manchester University Press.
- Allsen, Thomas (2008). The Rise of the Mongolian Empire and Mongolian Rule in North China. *The Cambridge History of China volume 6 Alien Regimes and Border States, 907-1368*. s.321-413.
- Aydın, Erhan (2019). *Sibiryâ 'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- 班固 (1988). 漢書, 北京: 中华书局 (Ban Gu. *Han-shu*. Beijing: Zhonghua Shuju).
- Barfield, Thomas James (1981). "Hsiung-nu Imperial Confederacy: Organization and Imperial Policy." *Journal of Asian Studies*: 45-61.
- (1989). __ *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China. 221 BC AD 1757*. Wiley-Blackwell.
- __ (2001a) "The Shadow Empires: Imperial State Formation Along The Chinese-Nomad Frontier." *Empires: Perspectives from Archaeology and History*. (2001): 10-42.
- __ (2001b) "Steppe Empires, China and the Silk Route: Nomads as a Force in International Trade and Politics". *Nomads in the Sedentary World* (2001): 234-250.
- Barthold, Wilhelm (1928). *Turkestan Down to The Mongol Invasion*. Oxford University Press.
- __ (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.
- __ (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- __ (2006). *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*. Çev. Hasan Eren. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Beckwith, Christoper I. (1987). *The Tibetan Empire in Central Asia: A Hisory of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press.

- Bielenstein, Hans (2005). *Diplomacy and Trade in the Chinese World 589-1276*. Leiden: Brill.
- Bodde, Derk (2008). "The State and Empire of Ch'in". *The Cambridge History of China volume 1 The Ch'in and Han Empires 221 B. C. – A.D. 220*. 20-102.
- Bregel, Yuri (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden: Brill.
- Brockley, Roger C (1985). *The History of Menander the Guardsman Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes*. Francis Cairns.
- Caferoğlu, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- 蔡鴻生 (1965). "突厥法初探." 历史研究 5 (1965), (Cai Hongsheng, "Tujue Fa Chutan". *Lishi Yanjiu*)s. 81-98.
- Carpini, Giovanni DiPlano (1996). *The Story of the Mongols Whom We Call The Tartars*. Çev. Erik Hildinger. Branden Publishing Company.
- ___ (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev. Ergin Ayan. Trabzon: Derya Kitabevi.
- 岑仲勉 (1958). 突厥集史, 上海: 中华书局 (Cen Zhongmian, *Tujue Jishi*, Shanghai: Zhonghua Shuju).
- Chavannes, Edouard (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Çev. Mustafa Koç. İstanbul: Selenge Yayınları.
- 陈序经 (2007). 匈奴史稿. 北京: 中国人民大学出版社. (Chen Xujing. *Xiongnu Shigao*. Beijing: Zhongguo Rrenmin Daxue Chuban She).
- Chin, Tamara T (2010). "Defamiliarizing the Foreigner Sima Qian's Ethnography and Han-Xiongnu Marriage Diplomacy." *Harvard Journal of Asiatic Studies*: 311-354.
- Childe, Gordon (1958). *Man Makes Himself*. The New American Library.
- ___ (1971) *What Happened in History*. Penguin Books.
- Chun-shu Chang (2007). *The Rise of the Chinese Empire volume One Nation, State & Imperialism in Early China ca. 1600 B. C. – A.D. 8*. The University of Michigan Press.
- Claessen, Henri J. M; Skalník, Peter (1978). "The Early State: Theories and Hypotheses". *The Early State*: 3-29.

Cohen, Ronald (1978). "State Origins: A Reappraisal". *The Early State*: 31-75.

Creel, Herlee G (1953). *Chinese Thought From Confucius to Mao Tsê-tung*. The University of Chicago Press.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (2013). *Tarih-i Cihan Güşâ*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çoruhlu, Yaşar (2000). "Göktürk Sanatında Dini Nitelikli Heykeller ve Tasvirler". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, cilt 48. S. 95-146.

___ (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Danuu, Ankhbay (2016). *İlhanlı Devleti'nde Nezâret*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü yayımlanmamış doktora tezi. Ankara: 2016.

De Crespigny, Rafe (2016). *Fire Over Luoyang: A History of the Later Han Dynasty 23-220 AD*. Leiden: Brill.

Derevyanko, Anatoly Panteleevich – Dorj, D (1992). "Neolithic Tribes in Northern Parts of Central Asia". *History of Civilizations of Central Asia Volume 1 The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.*: 169-190.

Di Cosmo, Nicola (1999a). "The Northern Frontier in Pre-Imperial China." *The Cambridge History of Ancient China From Origins to 221 B. C* :885-966.

___(1999b) "State Formation and Periodization in Inner Asian History". *Journal of World History*. Vol 10 No 1 s. 1-40.

___ (2004) *Ancient China and Its Enemies The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge University Press.

___ (2010) "Ancient Inner Asian Nomads Their Exonomic Basis and Its Significance in Chinese History." *The History of Mongolia*.: 10-43.

Divitçioğlu, Sencer (2000). *Kök Türkler (Kut, Küç, Ülüg)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Donuk, Abdülkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Drompp, Michael R. (2005a). *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire A Documentary History*. Leiden: Brill.

__ (2005b). “Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires (6th 9th Centuries)”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 58 (1), 101-111.

__ (1991). “Supernumerary Sovereigns: Superfluity and Mutatility in the Elite Power Structure of the Early Türks (Tu-jue)”. *Rulers From the Steppe, State Formation on Eurasian Periphery*. Los Angeles. S. 92-115

杜佑 (1992), 通典, 北京: 中华书局 (Du You. *Tong-dian*. Beijing: Zhonghua Shuju).

Dunnell, Ruth (2008). “The Hsi Hsia”. *The Cambridge History of China volume 6 Alien Regimes and Border States, 907-1368.*:154-214.

Durgunay, Banu (2017). “Eski Türkçe Yıp Sözcüğü Kavram Alanına Giren Bağ, Uruk, Örgen, Urgan, Alkan Sözcükleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* 1.1: 166-177.

Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî (2011). *Târîhu Muhtasari 'd-düvel*. Çev. Şerafettin Yaltkaya. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ekrem, Erkin (2015). “Çin Kaynaklarında Dokuz Oğuz Meselesi: Sayısal Yapısı”. *Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. S. 189-220.

Ercilasun, Ahmet Bican (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, Konuralp (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları Birinci Hâkimiyet Dönemi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

__ (2020). “Bozkır Medeniyetinin Temel Özellikleri Ne İdi?”. *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde. Prof. Dr. Mehmet Alpargu'ya Armağan*. Ed. Z. İskefiyeli, M.B. Çelik. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım. S. 432-441.

Ergin, Muharrem (2012). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Erkoç, Hayrettin İhsan (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

范曄 (1973), 後漢書, 上海: 中华书局 (Fa Yen. *Hou Hanshu*. Shanghai, Zhonghua Shuju).

Fairbank, John King (1968). "Preliminary Framework." *The Chinese World Order Traditional China's Foreign Relations.*: 1-19.

Frank, Bealey; Allan G. Johnson (1999). *The Blackwell Dictionary of Political Science: A User's Guide to Its Terms*. Malden: Blackwell.

Franke, Herbert (2008). "The Chin Dynasty". *The Cambridge History of China volume 6 Alien Regimes and Border States, 907-1368.*: 215-320.

Fried, Motron H (1967). *The Evolution of Political Society An Essay in Anthropology*. New York: Random House.

Golden, Peter (2009). "The Headless State: Aristocratic Orders, Kinship Society, and Misrepresentations of Nomadic Inner Asia by David Sneath". *Journal of Asian Studies*: 293-296.

Gong Wei Ai (2009). "The Reign of Hsiao-tsung (1162-1189)". *The Cambridge History of China volume 5 Part One The Sung Dynasty and Its Precursors 907-1279* :710-755.

Gömeç, Saadettin (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

— (t.y.) *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Guang-zhen Sun (2012). *The Division of Labor in Economics A History*. Routledge.

Gumilëv, Lev Nikolayevich (2013). *Hunlar*. Çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları.

Hayashi, Toshio (2013). "The Beginning and the Maturity of Nomadic Powers in the Eurasian Steppes: Growing and Downsizing of Elite Tumuli". *Ancient Civilisations from Scythia to Siberia* 19: 105-141.

— (1995) "Development of Saddle and Stirrup". *The Silk Roads-Nara International Symposium*: 65-76

— (2012) "Agriculture and Fortification of the Xianbei and Rouran", In Memoriam Yuri Zuev *Культ.-истор.процессы в Центральной Азии (древность и средневековье)* (2012): 158-167.

İnan, Abdülkadir (1998). "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*: 241-254.

Herodot (2011). *Tarih*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Holcombe, Charles (2019). "Foreign Relations". *The Cambridge History of China volume 2: The Six Dynasties, 220-589*. Cambridge: Cambridge University Press. s. 296-308.

İbn Haldun (1980). *Mukaddimah: An Introduction to History Volume 2*. Çev. Franz Rosenthal. New Jersey: Princeton University Press.

İzgi, Özkan (2000). *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

__ (2014). "Harezmsah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi". *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Haz. Erkin Ekrem, Serhat Küçük. Ankara: Türk Tarih Kurumu. S. 55-64.

Jackson, Peter (2010). *The Mission of Friar William of Rubruck His Journey to the Court of the Great Khan Möngke 1253-1255*. Ashgate Publishing Company.

翦伯赞主 (1961), 中外历史年表, 北京:中华书局 (Jian Bozan ed. *Zhongwai Lishi Nianbiao*, Beijing: Zhonghua Shuju).

姜欢(2017). "匈奴王冠"所见匈奴族的风俗与文化". 西安文理学院学报 (社会科学版). 2017 vol 20 no 2. S. 32-34.

Kaşgarlı Mahmud (2007). *Divanü Lügati't Türk*. Çev. Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Khazanov, Anatoly M (1994). *Nomads and the Outside World*. Tr. Julia Crookenden. Wisconsin: University of Wisconsin Press.

__ (2001). "Nomads in the History of the Sedentary World". *Nomads in the Sedentary World*: 1-24.

Kırilen, Gürhan (2015). *Eski Çin'in Ötekisi Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı.

__ (2016). *Göktürklerden Önce Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Kohl, Philip L (2007). *The Making of Bronze Age Eurasia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Krader, Lawrence (1968). *Formation of the State*. New Jersey: Prentice Hall.

__ (1978). "The Origin of the State Among the Nomads of Asia". *The Early State*: 93-107.

Kradin, Nikolay (2004). "Nomadic Empires in Evolutionary Perspective." *The Early State Its Alternatives and Analogues*: 501-524.

___ (2005). "From Tribal Confederation to Empire: The Evolution of the Rouran Society". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*: 149-169.

___ (2011). "Stateless Empire: The Structure of the Xiongnu Nomadic Super-complex Chiefdom". *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia.*: 77-96.

___ (2014) *Nomads of Inner Asia in Transition*. Krasand.

Kurat, Akdes Nimet (2016). *Peçenekler*. Ankara, Türk Tarih Kurumu.

Kyzlasov, Leonid R (2010). *The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia Historical and Archaeological Research*. Bükreş: Editura Academiei Romane.

Lattimore, Owen (1962). *Studies in Frontier History Collected Papers 1928-1958*. London: Oxford University Press.

Levine, Ari Daniel (2009). "The Reigns of Hui-tsung (1100-1126) and Ch'in-tsung (1126-1127) and the Fall of The Northern Sung". *The Cambridge History of China volume 5 Part One The Sung Dynasty and Its Precursors 907-1279*. : 556-643.

Levine, Marsha; Rassamakin, Yuri; Kislenko, Aleksandr; Tatarintseva, Nataliya (1999). *Late Historic Exploitation of the Eurasian Steppe*. Cambridge, McDonalds Institute for Archaeological Research.

Lewis, Mark Edward (2009). *China's Cosmopolitan Empire The Tang Dynasty*. London: Harvard University Press.

Lewis, Mark Edward (2007). *The Early Chinese Empires Qin and Han*. Harvard University Press.

李延壽 (1974). 北史, 北京: 中华书局 (Li Yanshou. *Beishi*. Beijing: Zhonghua Shuju).

Liangren Zheng (2009). "Metal Trade in Bronze Age Central Asia". *Metallurgy and Civilisation: Eurasia and Beyond Archetype.*: 17-25.

Ligeti, Louis (2011). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu.

林慧芬 (2014), "突厥第一汗國可汗繼嗣的變質". 早期中國史研究 (Lin Huifen. "Tujue Di Yi Hanguo Kehan Jisi De Bianzhi". *Zaoqi Zhongguo Shi Yanjiu*). 6:1 s. 29-69.

- 令狐德芬 (1974), 周書, 北京:中华书局 (Linghu Defen. *Zhoushu*. Beijing: Zhonghua Shuju).
- Liu Mau-tsai (2011). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu. İstanbul: Selenge Yayınları.
- 劉昫 (1975), 舊唐書, 上海:中华书局 (Liu Xu. *Jiu Tangshu*. Shanghai: Zhonghua Shuju).
- Loewe, Michael (2000). *A Biographical Dictionary of Qin, Former Han and Xin Periods (221 BC – AD 24)*. Leiden: Brill.
- Mackerras, Colin (1972). *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories A Study in Sino-Uighur Relations 744-840*. Canberra: Australian National University Press.
- Masson, V. M (1992). "The Environment". *History of Civilizations of Central Asia volume 1 The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.*: 29-44.
- 苗普生 (2016). 匈奴统治西域述论. <<西域研究>>. (2016), s. 1-9. (Miao Pusheng. "Xiongnu Tongzhi Xiyu Shu Lun". *Xiyu Yanjiu*).
- Miller, Bryan K (2014). "Xiongnu 'Kings' and the Political Order of the Steppe Empire". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. 57 (2014), s. 1-43.
- Minorsky, Vladimir Fedorovich (1948). "Tamim İbn Bahr's Journey to Uyghurs." *Bulletin of Oriental and African Studies*.: 275-305.
- __(1982). *Hudud al'Alam 'The Regions of the World' A Persian Geography 372 A.H. -982 A.D.* Cambridge: Gibb Memorial Trust.
- Miroshnikov, L. I (1992). "Appendix: A Note on the Meaning of the Term 'Central Asia' Used in This Book". *History of Civilizations of Central Asia volume 1 The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* : 477-480.
- Mukhamedjanov, Abdullakhad Rakhimdzhonovich (1996). "Economy and Social System in Central Asia in the Kushan Age". *History of Civilizations of Central Asia volume 2 The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250.*: 265-290.
- Nienhauser, William H. Jr vd. (2016). *The Grand Scribe's Records Volume X The Memoirs of Han China, Part III by Ssu-ma Ch'ien*. Indiana University Press.
- Onat vd (2004). *Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Onon, Urgunge (2001). *The Secret History of Mongols The Life and Times of Genghis Khan Translated, Annotated and with Introduction by Urgunge Onon*. London: Routledge Curzon.
- Orkun, Hüseyin Namık (1986). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1986.
- Otkan, Pulat (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shiji) Göre Hunlar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- 歐陽修 (1975). 新唐書, 中华书局 (Ouyang Xiu. *Xin Tangshu*. Shanghai: Zhonghua Shuju).
- __ (1974). 新五代史, 中华书局 (*Xin Wudaishi*. Shanghai: Zhonghua Shuju).
- Ögel, Bahaeddin (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 6 Türklerde Tuğ ve Bayrak (Hunlardan Osmanlılara)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- __ (2014). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- __ (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Park, J. S., Gelegdorj, E., & Chimiddorj, Y. E. (2010). Technological traditions inferred from iron artefacts of the Xiongnu Empire in Mongolia. *Journal of Archaeological Science*, 37(11), 2689-2697.
- Radloff, Wilhelm (1954). *Sibirya'dan*. Çev. Ahmet Temir. İstanbul: Maarif Basımevi.
- Rachewiltz, Igo de (2010). "Some Remarks on the Ideological Foundations of Chingis Khan's Empire", *The History of Mongolia*. (2010): 165-173.
- Rolfe, John C (1986). *Ammianus Marcellinus III*. London: William Heinemann LTD.
- Sabine, George H (1961). *A History of Political Theory*. New York: Holf, Rinehart and Winston.
- Schwartz, Benjamin I (1968). "The Chinese Perception of World Order." *The Chinese World Order Traditional China's Foreign Relations*.: 276-287.
- Selbitschka, Armin (2015). "Early Chinese Diplomacy: Realpolitik versus the So-called Tributary System." *Asia Major*: 61-114.
- Service, Elman (1975). *Origins of the State and Civilization-The Process of Cultural Evolution*. New York: W.W. Norton &Company Inc..

Sevim, Ali; Merçil, Erdoğan (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

司馬光 (1976). 資治通鑑, 上海: 中华书局 (Sima Guang. *Zizhi Tongjian*. Shanghai: Zhonghua Shuju).

司馬遷 (1973). 史記, 上海: 中华书局 (Sima Qian. *Shiji*. Shanghai: Zhonghua Shuju).

Sinor, Denis (2008). "Introduction: The Concept of Inner Asia". *The Cambridge History of Early Inner Asia*: 1-18.

宋濂 (1976). 元史. 北京: 中华书局 (Song Lian. *Yuanshi*. Beijing: Zhonghua Shuju).

Şeşen, Ramazan (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

— (1975). *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslam Seyyahi İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi*. İstanbul: Bedir Yayınevi.

Taaffe, Robert N (2008). "The Geographic Setting". *The Cambridge History of Early Inner Asia*: 19-40.

Tao Jing-shen (2009). "The Move to the South and the Reign of Kao-tsung (1127-1162)". *The Cambridge History of China volüme 5 Part One The Sung Dynasty and Its Precursors 907-1279*: 644-709.

Taşgıl, Ahmet (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

— (2016). *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tekin, Talat (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınları.

— (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara, Türk Dil Kurumu.

Thomsen, Vilhelm (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*. Ankara, Türk Dil Kurumu.

Temir, Ahmet (2016). *Moğolların Gizli Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Togan, İsenbike (2015). “The Use of Sociopolitical Terminology for Nomads An Excursion into the Term Buluo in Tang China”. *Nomads as Agents of Cultural Change The Mongols and Their Eurasian Predecessors*: 88-118.

Togan vd (2006). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu) 194a “Türkler” Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Togan, Zeki Velidi (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Ederun Yayınevi.

— (1982). *Oğuz Destanı Reşidüddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

脫脫 (1974). 遼史, 北京:中华书局 (Tuotuo. *Liaoshi*. Beijing: Zhonghua Shuju).

Twitchett, Denis (2008). “Hsüan-tsung (reign 712-56)”. *The Cambridge History of China Volume 3 Sui and T'ang China, 589-906, Part I*:333-463.

Vladimirstov, Boris IAKovlovich (1987). *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*. Çev. Abdülkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Von Gabain, Annemarie (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

王溥 (1978). 唐會要, 京都: 中文出版社 (Wang Pu. *Tang Huiyao*. Jingdu: Zhongwen Chuban She).

王欽若 (2006). 冊府元龜, 南京: 鳳凰出版社 (Wang Qinruo, *Cefu Yuanguai*, Nanjing: Fenghuang Chuban She).

魏收 (1974). 魏書. 北京: 中华书局 (Wei Shou. *Weishu*. Beijing: Zhonghua Shuju).

魏征 (1982). 隋書, 北京:中华书局 (Wei Zheng. *Suishu*. Beijing: Zhonghua Shuju).

溫大雅 (1983). 大唐創業起居注. 上海:古籍出版社 (Wen Daya. *Da Tang Chuangye Qijiju Zhu*. Shanghai: Guji Chuban She).

Wright, Joshua, Honeychurch, William, Amartuvshin, Chuang (2009). “The Xiongnu Settlements of Egiin Gol, Mongolia”. *Antiquity*. Vol 83 issue 320. S. 372-387.

吴兢编 (1985). 貞觀政要, 上海:古籍出版社 (Wu Jing. *Zhenguan Zhengyao*. Shanghai: Shanghai Guji Chuban She).

Xu Elina-Qian (2005). *Historical Development of the Pre-dynastic Khitan*. Helsinki: 2005.

Yang, Lien-sheng (1968). "Historical Notes on the Chinese World Order." *The Chinese World Order Traditional China's Foreign Relations*: 20-33.

葉隆禮 (2000). 契丹国志, 齊魯書社, (Ye Longli, *Qidan Guo Zhi*, Qilu Shushe).

余英时 (1967a). 汉代贸易与扩张. 上海: 古籍出版社. (Yu Yingshi. *Handai Maoyi Yu Kuozhang*. Shanghai: Guji Chuban She).

Yu, Yingshi (197b). *Trade and Expansion in Han China A Study in the Structure of Sino-Barbarian Economic Relations*. Los Angeles: University of California Press.

___ (2008). "Han Foreign Relations". D. Twitchett, M. Loewe (Ed.) *The Cambridge History of China - The Ch'in and Han Empires, 221 B.C. to A.D. 220*, içinde (C. I ss. 377-463). Cambridge: Cambridge University Press.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORIJİNALLIK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 25/04/2022

Tez Başlığı : Bozkırda Devlet: Hükümdar, Hanedan ve Boylar

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 173 sayfalık kısmına ilişkin, 25/04/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 3 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Gökay Yavrucuk
Öğrenci No: N15242381
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Erkin Ekrem
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT

Date: 25/04/2022

Thesis Title : The State in the Steppe: Ruler, Dynasty and Tribes

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 25/04/2022 for the total of 173 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is 3 %.

Filtering options applied:

- Approval and Declaration sections excluded
- Bibliography/Works Cited excluded
- Quotes excluded
- Quotes included
- Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: Gökay Yavrucuk

Student No: N15242381

Department: History

Program: General History of Turks

Status: Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

Ass. Prof. Dr. Erkin Ekrem

(Title, Name Surname, Signature)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 25/04/2022

Tez Başlığı: : Bozkırda Devlet: Hükümdar, Hanedan ve Boylar
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Adı Soyadı: Gökay Yavrucuk
Öğrenci No: N15242381
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

Tarih ve İmza

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Doç. Dr. Erkin Ekrem

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES

ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS

HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
HISTORY DEPARTMENT

Date: 25/04/2022

Thesis Title: The State in the Steppe: Ruler, Dynasty and Tribes
My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Name Surname: Gökay Yavrucuk
Student No: N15242381
Department: History
Program: General History of Turks
Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

Date and Signature

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

Ass. Prof. Erkin Ekrem

(Title, Name Surname, Signature)